

श्रीमत् ग्रंथराज दासबोध

ग्रंथप्रवेश

॥ श्रीराम समर्थ ॥

अध्यात्मशास्त्राच्या ग्रंथरचनेच्या आरंभी मंगलाचरण करण्याची सांप्रदायिक रीत आहे. त्यानुसार येथे रामदासस्वामींनी 'नमस्क्रियारूप मंगल' केले आहे. श्रीगणेश, सरस्वती, श्रीगुरू व प्रभू रामचंद्रांना वंदन करून ग्रंथ निर्विघ्नपणे सिद्धीला जावा म्हणून रीतीनुसार आशीर्वाद मागितले आहेत. ग्रंथांच्या शेवटी ज्या जगदीश्वराचे त्यांनी स्मरण केले आहे त्याचेच ग्रंथारंभीही स्मरण करून आपला भाव व्यक्त केला आहे. पुढील समासात तपशीलवार स्तवन करून त्या त्या देवतांविषयीचा वाचकाचा भाव जागा केला आहे. यामध्ये श्रोते व पारमार्थिक सभेतील सभासदांचाही समावेश केला आहे हे विशेष!

‘यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः ।’

(अमर १-६-११) या श्लोकात स्तवन या शब्दाची पूर्ण व्याप्ती सांगितली आहे.

यश— दैवताची व्याप्ती, मोठेपणा, पराक्रम इ सांगणे.

कीर्ती— दैवताची कृपाशक्ती व यश भाविकांना सांगणे.

समज्ञा— वाचक किंवा श्रोत्यांना दैवताचे सारखेच ज्ञान करून देणे. सारखेपणाने वर्णन करणे याप्रमाणे श्रीगणेश व सरस्वती ही बुद्धीची दैवते. सर्व दैवतांचे दैवत श्रीगुरू व आराध्य दैवत श्रीराम यांची स्तवने केली आहेत.

स्तवनामुळे साधकाला स्वतःचा अहंकार दूर ठेवण्यास मदत होते. स्वतःचे गुणगान करण्याऐवजी दैवतांचे गुणानुवाद केल्याने ‘अहं’ विसरण्यास मदत होते. कृतज्ञता हा विकसित बुद्धीच्या मानवाचा खास गुण आहे ज्या दैवतांच्या कृपेने परमार्थ सिद्ध होतो त्यांचेविषयी त्यांच्या स्तवनाने व नमनाने कृतज्ञताही व्यक्त होते.

स्वतः श्रीगुरू असलेल्या समर्थानी शिष्याची भूमिका स्वीकारून किंवा श्रोत्यांच्या भूमिकेतून प्रश्नोत्तर रूप ग्रंथाला सुरुवात केली आहे. अनेक कित, संशय, आशंका, आक्षेप, संदेह इत्यादींचे अनेक पदर उलगडून ते दूर केले आहेत. व्यवहारात निश्चयाची जेवढी आवश्यकता आहे त्याहून त्याची अधिक आवश्यकता परमार्थात आहे. पहिल्या समासात पंधरा निश्चय सांगितले आहेत. त्यामुळे श्रीमत् दासबोधात आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाची स्पष्टता व त्यामुळे त्यासंबंधी होणारी निर्णयात्मक भूमिका प्रत्ययाला येते. कोणताही पारमार्थिक ग्रंथ हे मोक्षाचे साधन असते. ग्रंथ साध्य नसतो. ग्रंथातून मोक्षाच्या साधनाची वमें वाचकाच्या बुद्धीला स्पष्टपणे उमगली पाहिजेत ती अशी—

१) ‘मी’ जीव नसून ब्रह्म आहे.

२) कर्म व उपासना ही ‘जीव ब्रह्म आहे’ असा अनुभव येण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त साधने आहेत. ती साध्ये नाहीत.

३) ज्ञानाशिवाय मोक्ष नाही.

४) श्रीगुरुकृपेशिवाय ज्ञान नाही. ‘मी ब्रह्म आहे’ ह्या अनुभवालाच ज्ञान म्हणतात.

५) दिसणारे जग, प्रपंच व देह मायिक आहेत. त्याविषयी अनासक्त असावे.

६) मायिक जगात मायिक जीवाने ईश्वराच्या आज्ञेनुसार वागून, प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून वैभवसंपन्न जीवन जगण्याचा प्रयत्न करावा. जीवन आनंदमय असावे.

७) जीवनाच्या विशिष्ट वळणावर आल्यानंतर त्या वळणाशी सुसंगत जीवन असावे. वानप्रस्थ व संन्यास ह्या

दोन आश्रमांची वळणे जीवनात येतात व ती आली पाहिजेत ह्याचे भान असावे.

८) मोक्ष हाच खरा पुरुषार्थ आहे. धर्म, अर्थ व काम हे त्याला साह्य करतात. न्याय, नीती, कायदा इत्यादिकांचा धर्मातच समावेश असून, केवळ धर्मजीवन हे साध्य नाही. दया, दान, सेवा ह्यांचाही धर्मातच समावेश होतो. तीही साधने आहेत, साध्ये नाहीत. 'मी धार्मिक आहे, मी परोपकारी आहे, मी कर्तव्यदक्ष आहे, मी निःस्पृह आहे, मी पवित्र आहे' : इत्यादी प्रकारे धुमसणारा साधक 'मी ब्रह्म आहे' अशी निष्ठा सांभाळू शकत नाही! परमार्थाच्या सहजावस्थेत ही निष्ठासुद्धा एक अडचणच ठरते!

९) व्यक्ती, कुटुंब, समाज व राष्ट्र ह्यांचे स्वातंत्र्य, प्रगती व वैभव ह्या सर्वांचा उपयोग मानवाच्या अंतिम कल्याणासाठी म्हणजे मोक्षासाठी असतो ह्याचे भान असावे.

१०) दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या अडचणीतून सुटून संपन्न व यशस्वी जीवनासाठी परमार्थाचा उपयोग करावासा वाटणे हा त्या साधकाने केलेला परमार्थाचा पराभव होय.

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास पहिला : ग्रंथारंभलक्षण

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रोत्याची भूमिका स्वीकारून समर्थ स्वतःच स्वतःच्या ग्रंथाविषयी प्रश्न विचारतात की या ग्रंथाचे स्वरूप काय आहे? त्याचा विषय काय? त्याच्या अभ्यासाचे फळ काय?

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ । श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ॥१॥

‘काय बोलिले’ या शब्दांनी विषय व ‘प्राप्त काय आहे’ या शब्दांनी अनुबंधातील प्रयोजन (फळ) यांचा उल्लेख केला आहे. शास्त्राची भाषा न वापरता साधी भाषा वापरण्यास येथूनच सुरुवात झाली आहे. (प्रस्तावना पाहावी) ॥१॥

ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥२॥

स्वतःच्या प्रश्नाला स्वतःच उत्तर देताना समर्थ म्हणतात की, माझा हा दासबोध नावाचा ग्रंथ गुरू व शिष्य यांच्यातील कल्पित संवादरूपाने लिहिला असून त्यात भक्तिमार्गाचे सुस्पष्ट विवेचन आहे. ॥२॥

नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिले वैराग्याचे लक्षण । बहुधा अध्यात्मनिरूपण । निरोपिले ॥३॥

भक्तीचे नऊ प्रकार, प्रपंच, ज्ञान व वैराग्य यांचा बराच विचार केला असला तरी प्रामुख्याने अध्यात्माचाच विचार व स्पष्टीकरण केले आहे. ॥३॥

भक्तिचेनि योगें देव । निश्चयें पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । इये ग्रंथीं ॥४॥

अधिकारसंपन्न होऊन भक्ती या साधनाने माणसाला ‘आत्मरूप देव मी आहे’ असा निश्चितपणे अनुभव येईल हे या ग्रंथाचे तात्पर्य आहे. ॥४॥

मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्ध ज्ञानाचा निश्चयो । आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥५॥

आत्मनिवेदन या मुख्य भक्तीचे खरे स्वरूप, निर्विशेष व निर्विषय ज्ञान कसे असते व ज्याला हे ज्ञान झाले आहे त्याची अवस्था किंवा स्थिती कशी असते यांचे निश्चयात्मक वर्णन या ग्रंथात केले आहे. ॥५॥

शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो । मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥६॥

‘जीव ब्रह्म आहे’ हाच शुद्ध उपदेश, जीवन्मुक्ती हीच खरी मुक्ती व मोक्ष म्हणजे नेमके काय यासंबंधी स्पष्टीकरण केले आहे. ॥६॥

शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो । विदेहस्थितीचा निश्चयो । अलिप्तपणाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥७॥

ब्रह्म या विमल तत्त्वाचे स्वरूप, ब्रह्मज्ञान झाल्याने ‘मी देह आहे’ ही भूमिका जाऊन ‘मी देहाचा प्रकाशक आहे’ असा बोध झालेली अवस्था व आत्मरूप ‘मी’चा देह व दृश्य जगताशी असलेला कल्पित संबंध कमलपत्र व त्यावरील पाण्याप्रमाणे कसा असतो, याचे स्पष्ट विवेचन आहे. ॥७॥

मुख्य देवाचा निश्चयो । मुख्य भक्ताचा निश्चयो । जीवशिवाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥८॥

ब्रह्मरूप देव, त्याच्याशी विभक्त नसलेला भक्त, ईश्वर व जीव यांचेसंबंधी निश्चयात्मक वर्णन केले आहे. ॥८॥

मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मतांचा निश्चयो । आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे ॥९॥

चौदा ब्रह्मांपैकी खरे ब्रह्म कोणते, जीव, ईश्वर, जगत् व ब्रह्म यांच्या स्वरूपासंबंधी असलेला अनेक मतांचा

ऊहापोह व 'मी'चे खरे स्वरूप काय आहे याचे निर्णयात्मक वर्णन या ग्रंथात केलेले सापडेल. ॥९॥

मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण । नाना चातुर्यलक्षण । बोलिलें असे ॥१०॥

उपासनेची मुख्य लक्षणे कोणती, काव्य किती प्रकारांनी केले जाते व चातुर्याची विविध लक्षणे कशी असतात त्यांचे वर्णन केले आहे. ॥१०॥

मायोद्धवाचें लक्षण । पंचभूतांचें लक्षण । कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिलें असे ॥११॥

'माया' या तत्त्वापासून निर्माण झालेल्या दृष्य जगताचे लक्षण, पंचमहाभूतांचे स्वरूप व खरा कर्ता कोण आहे यासंबंधी स्पष्टीकरण केले आहे. ॥११॥

नाना किंत निवारिले । नाना संशयो छेदिले । नाना आशंका फेडिले । नाना प्रश्न ॥१२॥

किंतु, संशय व आशंका या तीन शब्दांचा शंका हा एकच अर्थ आहे. व्यवहार, धर्म व परमार्थ यासंबंधी निर्माण होणारे प्रश्न व त्यासंबंधी निर्माण होणाऱ्या शंकांची उत्तरे दिली आहेत. ॥१२॥

ऐसें बहुधा निरोपिलें । ग्रंथगर्भीं जें बोलिलें । तें अवघें चि अनुवादलें । न वचे किं कदा ॥१३॥

ग्रंथाचे संपूर्ण अंतरंग प्रस्तावनेच्या मर्यादित तपशीलाने सांगणे शक्य नाही. पण जे प्रामुख्याने सांगितले आहे त्याचा उल्लेख केला आहे. ॥१३॥

तथापि अवघा दासबोध । दशक फोडून केला विशद । जे जे दशकींचा अनुवाद । ते ते दशकीं बोलिला ॥१४॥

परंतु एवढे नक्की की दासबोधाची वीस दशकांत वाटणी केली असून, त्या त्या दशकात त्या त्या विषयांची मांडणी केली आहे. ती विस्तृत होईल अशी काळजी घेतली आहे. ॥१४॥

नाना ग्रंथांच्या समती । उपनिषदे वेदांत श्रुती । आणि मुख्य आत्मप्रचीती । शास्त्रेंसहित ॥१५॥

दासबोधाची रचना करताना अनेक संबंधित ग्रंथांचा आधार घेतला असून, त्यात प्रत्येक वेदाच्या शेवटी येणाऱ्या उपनिषदांचा किंवा श्रुतिवाक्यांचा मुख्यत्वाने समावेश आहे. शिवाय अन्य प्रकरण ग्रंथ व प्रक्रिया ग्रंथांचाही उपयोग केला आहे. (उदा. विवेकचूडामणि, पंचदशी). श्रुती व शास्त्र याहून अधिक महत्त्वाचा म्हणजे स्वतःला आलेला पडताळा! त्याचाही दासबोधाच्या रचनेत महत्त्वाचा वाटा आहे. ॥१५॥

नाना समतीअन्वये । म्हणौनि मिथ्या म्हणतां न ये । तथापि हें अनुभवासि ये । प्रत्यक्ष आतां ॥१६॥

या ग्रंथाला अशा प्रकारे अनेक प्रमाण ग्रंथांचा आधार असल्याने त्याच्याही प्रामाण्याविषयी शंका घेण्याचे कारण नाही. ग्रंथाचा यापुढे अभ्यास करणाऱ्याला तसा अनुभव येईलच. ॥१६॥

मत्सरें यासी मिथ्या म्हणती । तरी अवघेचि ग्रंथ उछेदती । नाना ग्रंथांच्या समती । भगवद्वाक्यें ॥१७॥

अध्यात्मशास्त्राचा नवा ग्रंथ पुढे येत आहे म्हणून केवळ मत्सराने त्याला दोष द्यावयाचे असतील, तर त्यामुळे गीता, उपनिषदादी सर्वच ग्रंथांना दोष द्यावा लागेल व त्या सर्वांचेच प्रामाण्य नाकारावे लागेल.

(भगवद्वाक्य = गीता, उच्छेद = प्रामाण्य नाकारणे) ॥१७॥

शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता । उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणि वेदांत ॥१८॥

भगवद्गीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता । गणेशगीता येमगीता । उपनिषदे भागवत ॥१९॥

इत्यादिक नाना ग्रंथ । समतीस बोलिले येथ । भगवद्वाक्यें येथार्थ । निश्चयेंसीं ॥२०॥

उत्तरगीता, अवधूतगीता, वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, ब्रह्मगीता, हंसगीता, पांडवगीता, गणेशगीता, येमगीता श्रीमत् भागवत इत्यादी अनेक ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. या सर्वांची अतिसंक्षिप्त माहिती अशी—

१) उत्तरगीता— श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितली. तीन अध्याय, दृढयोगाने कर्मत्यागपूर्वक आत्मानुभवाची साधना पद्धती.

२) अवधूतगीता— श्री दत्तात्रेयांनी कार्तिकस्वामींना आठ अध्यायांत सांगितलेला गोरक्षप्रणीत ज्ञानयोग.

३) वेद— जगाचे आद्य अक्षर वाङ्मय. ऋक्, यजु, साम व अथर्व असे चार वेद. ऋक् ज्ञानप्रधान, यजु कर्मप्रधान, साम भक्तिप्रधान तर अथर्व तंत्रमंत्रप्रधान आहे. कर्म, उपासना व ज्ञान अशी प्रत्येक वेदाची तीन कांडे. व्यक्ती, कुटुंब, समाज, राजा व देव अशा जीवनाच्या पाचही घटकांचा विचार. प्रत्येक वेदाचे संहिता, ब्राह्मण व आरण्यक असे तीन पोट भाग. वेद मंत्र म्हणजे ऋचा. पवित्र व शांत ऋषींना हे मंत्र जणू श्रुत झाले (ऐकू आले) म्हणून त्यांना श्रुती म्हणतात. म्हणूनच वेदवाङ्मयाला अपौरुषेय म्हणतात. मानवी बुद्धीचे भ्रम, प्रमाद, विप्रलिप्सा व करणापाटव हे दोष त्यांत नसल्याने वेदांना प्रमाण मानले जाते. गीता असे सांगते की वेद ईश्वराच्या श्वासातून निर्माण झाले. म्हणजे त्यांची कोणी विचार करून रचना केली नाही, तर त्या ऋचा म्हणजे उत्स्फूर्त ज्ञानाची शब्दबद्ध कारंजी होत. शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष ही वेदांगे होत. आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद इ. उपवेद होत. वेदमंत्रांच्या उच्चाराने काटेकोर नियम आहेत. पूर्वी आपापले वेद मुखोद्गत असलेले ब्राह्मण असत. आजही क्वचित आहेत. काही जणांचे दोन वेदांचे, काहींचे तीन वेदांचे तर काहींचे चार वेदांचे अध्ययन असे. त्यावरून द्विवेदी, त्रिवेदी, चतुर्वेदी अशी आडनावे असतात. 'विद्' या धातूपासून ज्ञानवाचक वेद हा शब्द तयार झाला.

४) उपनिषद— वेदातील ज्ञानकाण्ड. प्रत्येक वेदाची उपनिषदे आहेत. उदा. सामवेदाचे केनोपनिषद, यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय. उपनिषदांचे सार म्हणजे गीता. 'ज्याच्या अनुभवाने अविद्येची पकड सैल होते व जे मोक्षाकडे गती देते ते उपनिषद' अशी उपनिषदाची सुटसुटीत व्याख्या आहे. उपनिषदे सुमारे १०८ असून त्यात ईश, केन, कठ इ. सुमारे पंधरा उपनिषदे मुख्य आहेत. भ. शंकराचार्यांनी ब्रह्मसूत्रभाष्यात या उपनिषदांतील मंत्र विचारासाठी घेतले आहेत.

५) भगवद्गीता— जगप्रसिद्ध अध्यात्मग्रंथ. धर्म व अधर्म, न्याय व अन्याय, नीती व अनिती, कर्तव्य व अकर्तव्य यांविषयी मोहित झालेल्या अर्जुनाला भगवान श्रीकृष्णाने उपदेश करून प्राप्त कर्तव्याला कर्तृत्वाचा भ्रम सोडून सामोरे जाण्यास सांगितले. अनासक्त कर्म, समर्पित भक्ती व मोक्षाचे तत्त्वज्ञान त्यासंबंधी निःसंदिग्ध बोध करून जगाला मोक्षाचे तत्त्वज्ञान सांगितले.

६) ब्रह्मगीता— ब्रह्मदेवाने देवांना सांगितली. स्कंद पुराणातील सूतसंहितेचे १ ते १२ अध्याय, किंवा योगवासिष्ठातील उत्तरार्धातील सर्ग १७३ ते १८१.

७) हंसगीता— महाभारतातील शांतिपर्वपैकी ४५ श्लोक विष्णूने हंसरूपाने ब्रह्मदेवाला सांगितले. भीष्मांनी युधिष्ठिराला सांगितली. किंवा भागवतात स्कंध ११- अध्याय १३. कृष्णाने सांगितली.

८) पांडवगीता— पाच पांडव व ब्रह्मदेव, इंद्रादिकांनी भ. श्रीकृष्णाची ८० श्लोकांत केलेली स्तुती.

९) गणेशगीता— गणेशपुराणाच्या अखेरच्या खंडात अ. १३८ ते १४८. भगवद्गीतेशी मिळतीजुळती.

१०) यमगीता— १९ श्लोकांचे भक्तिपर स्तोत्र. हिचे श्रेय बऱ्याच जणांकडे जाते.

अ) पराशर- मैत्रेय, ब) भीष्म- नकुल, क) यम- नचिकेता.

ग्रंथ- महाभारत, विष्णुपुराण, नृसिंहपुराण, अग्निपुराण.

११) शिवगीता- ही गीता श्री शंकरांनी श्री रामचंद्रांना सांगितली. हिचे सोळा अध्याय असून ७८३ श्लोक आहेत. ही वेदांताचे उत्तम विवरण करणाऱ्या पद्मपुराणात आलेली आहे.

१२) रामगीता- ब्रह्मांडपुराणात उमा-महेश्वर संवादात्मक अध्यात्मरामायणाच्या उत्तरकांडात (सर्ग ५) ही गीता असून यात ६२ श्लोक आहेत. ही गीता श्रीरामांनी लक्ष्मणास सांगितली असून यात मुख्यत्वे कर्माकर्म विवेक व सद्गुरु आश्रमाचा महिमा वर्णिला आहे.

१३) गुरुगीता- ही गीता म्हणजे अनन्य गुरुभक्ती, साधन या विषयावरील उमा-महेश्वर संवाद आहे. स्कंद पुराणात उत्तरखंडात अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा उपदेश २७४ श्लोकांतून या गीतेद्वारे केला आहे.

१४) गर्भगीता- श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितलेल्या या गीतेत २५ श्लोक असून त्यात गर्भधारा, जन्मप्राप्ती,

भोग वगैरे चुकवण्याचा उपाय उपदेशिला आहे.

१५) भागवत— महापुराण. व्यासांनी केलेली १२ स्कंधांची प्रचंड रचना, १८ हजार श्लोक. अत्यंत रसाळ असे कृष्णचरित्र व जोडीला आख्याने, उपाख्याने संस्कृत श्लोक समजण्यास कठीण. १० व्या स्कंधावर कृष्णदयार्णव (हरिवरदा) व बहिराजातवेद (भैरवी) यांची टीका असून अकराव्या स्कंधावर एकनाथ महाराजांची सविस्तर ओवीबद्ध टीका आहे. यातील अन्य गीतावाङ्मय आता प्रचलित नाही. फक्त भगवतगीता सर्वत्र अभ्यासिली जाते. ॥१८॥१९॥२०॥

भगवद्वचनी अविश्वासे । ऐसा कवण पतित असे । भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलणें येथीचें ॥२१॥

प्रत्यक्ष भगवंताच्या उपदेशावर विश्वास न ठेवण्याइतका पापी कोणी असेल काय? या ग्रंथातील प्रत्येक सिद्धान्ताला भगवत्त्वचनाचा प्रत्यक्ष आधार आहे. त्यावाचून एक शब्दही लिहिलेला नाही. ॥२१॥

पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण । तो दुरात्मा दुराभिमान । मत्सरें करी ॥२२॥

संपूर्ण ग्रंथाचा व्यवस्थित अभ्यास केल्याशिवाय जर कोणी त्या ग्रंथाला नावे ठेवीत असेल, तर तो दुष्ट व दुरभिमानी केवळ मत्सरामुळेच तसे करील. ॥२२॥

अभिमानें उठे मत्सर । मत्सरें ये तिरस्कार । पुढें क्रोधाचा विकार । प्रबळे बळें ॥२३॥

दुरभिमानामुळे मत्सर उफाळून येतो. मत्सराचे रूपांतर तिरस्कारात होते व तिरस्कारातून क्रोधाचा अग्नी पेटतो. ॥२३॥

ऐसा अंतरीं नासला । कामक्रोधें खवळला । अहंभावे पालटला । प्रत्यक्ष दिसे ॥२४॥

असा जो कोणी कामक्रोधादिकांनी खवळून नासक्या अन्तःकरणाचा होतो त्याच्या अहं वृत्तीमध्ये झालेला भयंकर बदल सर्वांनाच स्पष्टपणे दिसतो. ॥२४॥

कामक्रोधें लिथाडिला । तो कैसा म्हणावा भला । अमृत सेवितांच पावला । मृत्य राहो ॥२५॥

जो कामक्रोधादिकांनी बरबटलेला आहे त्याला सज्जन कसे म्हणता येईल? त्याची अवस्था अमृत पिऊ बघणाऱ्या राहूसारखी होईल. श्रीविष्णू मोहिनीच्या रूपाने देवांना अमृत वाटत असताना, राहू कपटाने देवांच्या रांगेत बसला. तो अमृताचा घोट घेणार तोच चंद्र व सूर्याने राहूचे कपट विष्णूच्या लक्षात आणून दिल्याने श्री विष्णूंनी क्षणार्धात त्याचे मस्तक सुदर्शन चक्राने उडवले. अमृत मुखातच राहिले. जठरात गेले नाही. ही गोष्ट समुद्रमंथनाच्या वेळेची आहे. त्याप्रमाणे हा ग्रंथ वर वर पाहून त्याला नावे ठेवणाऱ्यांना या अमृततुल्य ग्रंथाच्या लाभाला मुकावे लागेल. ॥२५॥

आतां असो हें बोलणें । अधिकारासारिखें घेणें । परंतु अभिमान त्यागणें । हें उत्तमोत्तम ॥२६॥

खरे तर एवढे बोलू नये. पण ज्याचा जसा अधिकार असेल तसा त्याला लाभ होईल. तरीही दुरभिमान सोडण्यातच जीवाचे खरे कल्याण आहे. ॥२६॥

मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । जी ये ग्रंथी काय बोलिलें । तें सकळही निरोपिलें । संकळीत मार्गे ॥२७॥

सुरुवातीला या ग्रंथासंबंधी जो प्रश्न श्रोत्यांनी विचारला होता त्याचे पूर्ण उत्तर थोडक्यात दिले आहे. ॥२७॥

आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ । तुटे संशयाचें मूळ । येकसरां ॥२८॥

या ग्रंथाचे व्यवस्थित श्रवण केले असता श्रवण करणाऱ्याच्या प्रवृत्तीत ताबडतोब बदल होईल. त्याचे वागणे, बोलणे बदलून जाईल. त्याच्या मनात असलेल्या अनेक शंकांची उत्तरे मिळत जातील. अज्ञान हे शंकेचे मूळ आहे. ग्रंथाच्या यथार्थ मननाने व चिंतनाने अज्ञान नष्ट होत जाईल. ॥२८॥

मार्ग सांपडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम । सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठांड पडें ॥२९॥

जीवन्मुक्तीचा सोपा मार्ग त्याला दिसू लागेल. अवघड साधने करण्याची गरज नाही हे लक्षात येईल व सायुज्य मुक्ती किंवा जीवन्मुक्ती म्हणजे नक्की काय हे कळेल. ॥२९॥

नासे अज्ञान दुःख भ्रांती । शीघ्रचि येथें ज्ञानप्राप्ती । ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रंथीं ॥३०॥

‘मी’, दृश्यजगत्, जगताचे कारण ब्रह्म, जगताचा नियंता ईश्वर यासंबंधीचे अज्ञान दूर होईल. दुःखाचे स्वरूप कळून दुःखांची कारणे प्रारब्धामुळे तशीच राहिली, तरी त्यामुळे दुःख होणार नाही. पाच प्रकारचे भ्रम नष्ट होऊन लवकरच ‘मी ब्रह्म आहे’ असे ज्ञान होईल. पाच प्रकारचे भ्रम पुढीलप्रमाणे—

१) **जगत्सत्यत्वभ्रान्ती**— सोन्याऐवजी विशिष्ट नाम व रूप असलेली बांगडी दिसू लागली की, सोन्याकडे दुर्लक्ष होते. त्याप्रमाणे नामरूपांनी भरलेले जग सत्य वाटू लागले की ब्रह्माकडे दुर्लक्ष होते. जग खरे आहे असा भ्रम होतो.

२) **कर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रान्ती**— जास्वंदीच्या पाकळीवर पारदर्शक पेपरवेट ठेवला तर त्या पाकळीने पेपरवेट रंगीत केल्यासारखे वाटते. त्याप्रमाणे निष्क्रीय आत्म्याच्या सत्तेवर बुद्धीचे व्यवहार चालत असले, तरी आत्माच कर्ता आहे असा भ्रम होतो.

३) **भेदभ्रान्ती**— सूर्यबिंबाचे पाण्यामुळे पाण्यात प्रतिबिंब दिसून सूर्याचे बिंब व प्रतिबिंब असे दोन भेद भासतात. त्याप्रमाणे आत्मबिंबाचे स्वच्छ बुद्धीत आभासरूप प्रतिबिंब पडल्याने आत्मा व जीव असा भेदाचा भ्रम होतो.

४) **संगभ्रान्ती**— घटातील आकाशाचा घटाशी कधीच संग किंवा संबंध होत नाही. घट फुटला तरी आकाश जसेच्या तसे राहते. त्याप्रमाणे आत्मा व शरीर यांचा कधीच संग होत नाही. देह मरण पावताच आत्मा मेला असा अज्ञानामुळे भ्रम होतो.

५) **विकारभ्रान्ती**— असतो, जन्मतो, वाढतो, बदलतो, क्षीण होतो व नष्ट होतो हे सहा विकार देहाला असतात. अज, अजर, अमर व निरवयव आत्म्याला विकार नसतात. देहाचे विकार आत्म्याचे आहेत, असा भ्रम होतो. असे भ्रमज्ञान नष्ट झाल्यावर आत्मज्ञान होते. ॥३०॥

योगियांचे परम भाग्य । आंगीं बाणें तें वैराग्य । चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेंसहित ॥३१॥

ज्याला जीव व ब्रह्म यांचा योग साधावयाचा आहे त्याला वैराग्य प्राप्त झालेच पाहिजे. असे वैराग्य हे महत् भाग्याचे लक्षण आहे. हे वैराग्य या ग्रंथाच्या अभ्यासाने मिळेल. व्यवहारचातुर्य व ब्रह्मसत्य असून व्यवहाराचा आधार असलेले जग मिथ्या आहे हा विवेक होईल. ॥३१॥

भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण । धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥३२॥

कर्म-अकर्म, नीती-अनीती इत्यादीसंबंधी असलेले भ्रम जातील. दुर्गुण व कुलक्षणे हळूहळू कमी होतील व त्यांची जागा सद्गुण व सुलक्षणे घेतील. प्रसंग, व्यवहार व व्यक्ती यांचे आकलन होईल. तर्कशक्ती काम करू लागेल. बुद्धीला निवाडा करण्याचे सामर्थ्य येईल. कालमानाच्या प्रभावाचे भान राहील. पुढे कोणती वेळ येऊन ठेपणार आहे त्याचे आधीच आकलन होईल. समोर ठाकलेल्या प्रसंगाचे स्वरूप लक्षात येईल. ॥३२॥

आळसी तेचि साक्षपी होती । पापी तेचि प्रस्तावती । निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥३३॥

जे आळशी आहेत त्यांना उद्योग करावासा वाटेल. पापी लोकांना आपल्या पापी जीवनाचा पश्चात्ताप होईल. ‘भक्ती ही निरुद्योगी, निराश व भावनाप्रधान मंडळींची अनुत्पादक जीवनपद्धती आहे’ या व अशा प्रकारची भक्तीची निंदा करणारे भक्तिमार्गाचे महत्त्व ओळखतील. ॥३३॥

बद्धचि होती मुमुक्षु । मूर्ख होती अति दक्ष । अभक्तचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गे ॥३४॥

जे बद्ध आहेत (द. ५ स. ७) ते मुमुक्षु होतील (द. ५ स. ८) मूर्ख आपला मूर्खपणा सोडून तो न करण्याविषयी जागरूक राहतील, (द. २ स. १) जे भगवत्भजन करीत नाहीत ते, भगवंताचे भजन करूनच मुक्त होतील. (द. ५ स. १०) ॥३४॥

नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती । प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमार्त्रें ॥३५॥

स्वभाव, आचार, विचार व उच्चार यांतील अनेक प्रकारचे दोष नाहीसे होत जातील. या दोषांमुळे पतित झालेले पावन होत जातील. व्यावहारिक पतन थांबेल. ‘मी’ ब्रह्म असताना ‘मी देहादी आहे’ अशा अज्ञानाने पतन पावलेले, ‘मी ब्रह्म आहे’ असा अनुभव घेऊन ब्रह्माप्रमाणे पावन (विमल) होतील. या ग्रंथाच्या श्रवणाने माणसाला अशी उत्तम

गती मिळेल. जीवभावाची अधोगती थांबून ब्रह्मभावाची उत्तम गती प्राप्त होईल. ॥३५॥

नाना धोकें देहबुद्धीचे । नाना किंत संदेहाचे । नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥३६॥

‘मी देह आहे’ या देहबुद्धीमुळे जीवाला अनेक दुःखे, यातना, संकटे व छळ सोसावे लागतात. ते श्रवणामुळे जाणवणार नाहीत. व्यवहार व परमार्थ याविषयी असलेल्या अनेक शंका व चुकीच्या संकल्पना नाहीशा होतील. या जगात व प्रपंचात राहून जीवन जगत असताना होणारे उद्वेग नष्ट होतील. ॥३६॥

ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणें चुके अधोगती । मनास होय विश्रांती । समाधान ॥३७॥

असे या ग्रंथाच्या श्रवणाचे फळ आहे. त्यामुळे अधोगती टळून अन्तःकरण शांत व तृप्त होते. ॥३७॥

जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा । मत्सर धरी जो पुंसा । तयास तेंचि प्राप्त ॥३८॥

परंतु त्यासाठी ग्रंथ व ग्रंथातील विषयावर श्रद्धा हवी. जेवढी श्रद्धा जास्त तेवढे फळ अधिक. ग्रंथकर्त्या व्यक्तीकडे लक्ष देऊन व्यक्तिमत्सरामुळे ग्रंथमत्सर केला, तर त्या मत्सरी व्यक्तीला तसेच फळ मिळेल. ॥३८॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ‘ग्रंथारंभलक्षणनाम’ समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील ‘ग्रंथारंभलक्षण’ नावाचा पहिला समास समाप्त**

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास दुसरा : गणेशस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ॐ नमोजिगणनायेका । सर्वसिद्धिफलदायेका । अज्ञानभ्रांतिछेदका । बोधरूपा ॥१॥

प्रणवाच्या अक्षराकृतीत ज्याच्या रूपाची कल्पना करता येते अशा श्री गणनायका, तुला वंदन असो. तुझ्या उपासनेने सर्व प्रकारच्या सिद्धींचे फळ मिळते. मुख्यत्वाने जीव व ब्रह्म ह्यांचे ऐक्य सिद्ध होते. अज्ञान व भ्रम नाहीसे होतात. बोध म्हणजे ज्ञान हेच तुझे खरे स्वरूप आहे. ॥१॥

माझिये अंतरीं भरावें । सर्वकाळ वास्तव्य करावें । मज वागसून्यास वदवावें । कृपाकटाक्षेंकरूनीं ॥२॥

माझ्या अन्तःकरणात सतत व्यापून राहून तू माझ्याकडे कृपादृष्टीने पहा. आत्मरूपाने तू माझ्या 'वाणीची वाणी' (पहा केन उप.) असल्याने माझी वाणी स्वतंत्रपणे काहीच बोलू शकत नाही. तुझ्या सत्तेवर तिला बोलण्याचे सामर्थ्य दे. ॥२॥

तुझिये कृपेचेनि बळें । वितुळती भ्रांतीचीं पडळें । आणि विश्वभक्षक काळें । दास्यत्व कीजे ॥३॥

तुझी कृपा झाल्यानंतर माझ्या अन्तःकरणावरील भ्रमाचे पापुद्रे निघून जातील. सर्व विश्वाला ग्रासणारा प्रत्यक्ष काळ सुद्धा माझी सेवा करील. ईश्वर काळाचा काळ आहे. गणपतीरूप ईशाची कृपा झाली की इतर सर्वांचे सामर्थ्य तुच्छ आहे. ग्रंथ पूर्ण होईपर्यंत काळाचीही माझ्यावर सत्ता चालणार नाही. ॥३॥

येतां कृपेची निज उडी । विघ्नें कांपती बापुडीं । होऊनि जाती देशधडी । नाममात्रें ॥४॥

तुझ्या कृपेने उडी घातली की बिचारी विघ्ने थरथर कापू लागतात. माझ्या ग्रंथरचनेच्या कार्यात ती आडवी येणार नाहीत. केवळ तुझे नाव घेतले तरी ती दूरवर पळून जातात. ॥४॥

म्हणौन नामें विघ्नहर । आम्हा अनाथांचें माहेर । आदि करूनी हरीहर । अमर वंदिती ॥५॥

म्हणूनच तुला विघ्नहर म्हणतात. आम्ही तुझ्यावाचून अनाथ असून तूच आमचा आधार आहेस. तू प्रत्यक्ष परमेश्वर असल्याने श्रीविष्णू, श्रीशंकर व अन्य देव तुलाच वंदन करतात. ॥५॥

वंदूनियां मंगळनिधी । कार्य करितां सर्वसिद्धी । आघात अडथळें उपाधी । बाधूं सकेना ॥६॥

सर्व मांगल्याचा तू संचयच आहेस. तुला वंदन करून कोणत्याही कार्याला आरंभ केला असता ते सिद्धीला जाते. त्या कार्यात घातपात, अडचणी व नसत्या कटकटी निर्माण होत नाहीत. तुझ्या स्मरणांत आरंभलेले कर्म जसे होते तसे ते पूर्णच असते. कारण तू पूर्ण आहेस. ॥६॥

जयाचें आठवितां ध्यान । वाटे परम समाधान । नेत्रीं रिघोनियां मन । पांगुळे सर्वांगीं ॥७॥

ज्याच्या सगुण मूर्तीचे ध्यान (रूप) नुसते आठवले तरी अन्तःकरण वृत्तीचे सम्यक् आधान म्हणजे समाधान होते. ती त्या ध्यानाने शांत होते. अन्तःकरण वृत्ती डोळ्यातून बाहेर पडून त्याच्या रूपाला खिळून रहाते. तिचे मनोवृत्ती, बुद्धिवृत्ती व अहंवृत्तीचे व्यापार थांबतात. एक चित्तवृत्तीच ध्यानाला धरून बसते. ध्यानाकार होऊन राहते. (पहा-तनुचतुष्टय निरसन.) ॥७॥

सगुण रूपाची टेव । माहा लावण्य लाघव । नृत्य करितां सकळ देव । तटस्त होती ॥८॥

श्री गजाननाचे रूप अत्यंत देखणे असून त्याच्या हालचाली सहज व चपळतेने होतात. विशिष्ट शैलीने तो नृत्य

करू लागताच सर्व देव त्या आविष्काराने स्तब्ध होतात. ॥८॥

सर्वकाळ मदोन्मत । सदा आनंदें डुल्लत । हरुषें निर्भर उद्दित । सुप्रसन्नवदनु ॥९॥

तो आपल्याच स्वरूपस्थितीत सदा धुंद असून स्वानंदाने डोलत असतो. आनंदघन असलेला तो सतत उत्साही व प्रसन्नवदनाचा असतो. सतत प्रसन्न राहतो. ॥९॥

भव्यरूप वितंड । भीममूर्ति माहा प्रचंड । विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड । सिंधूर चर्चिला ॥१०॥

श्री गजाननाचे एकूण दर्शन भव्य आहे. त्याचे हत्तीचे मुख वेगळेच दिसते. (वितंड-वितुंड-विपरीत तुंड-वेगळे मुख) मूर्ती फार प्रचंड व बलदंड दिसते. हत्तीसारख्या मोठ्या मस्तकावर सतत शेंदूराचा लेप लावलेला असतो. ॥१०॥

नाना सुगंध परिमळें । थबथबां गळती गंडस्थळें । तेथें आलीं षट्पदकुळें । झुंकारशब्दें ॥११॥

त्याच्या गंडस्थळातून अनेक सुगंध येणारा मदस्त्राव सारखा पाझरतो. तो सुगंध फुलांचाच आहे असे वाटून अनेक भ्रमर त्याभोवती गुंजारव करीत फिरतात. ॥११॥

मुडीव शुंडादंड सरळे । शोभे अभिनव आवाळें । लंबित अधर तिक्कण गळे । क्षणक्षणा मंदसत्वी ॥१२॥

त्यांची सोड वाकडी असून दात सरळ आहेत. मस्तकावर गंडस्थळाचा उंचवटा शोभून दिसत आहे. खालचा ओठ लोंबता असून त्याच्या अणकुचीदार टोकातून हळूहळू मदस्त्राव गळत राहतो. ॥१२॥

चौदा विद्यांचा गोसावी । हरस्व लोचन ते हिलावी । लवलवित फडकावी । फडै फडै कर्णथापा ॥१३॥

त्याचे चौदा विद्यांवर स्वामित्व आहे. त्यांत तो अत्यंत कुशल आहे. त्याचे बारीक डोळे चौफेर पाहतात. बारीक डोळे बुद्धिमत्तेचे प्रतीक समजले जाते. चौदा विद्या पुढीलप्रमाणे-

१) चार वेदांच्या चार विद्या = ४	}	एकूण १४.
२) सहा वेदांगांच्या विद्या = ६		
३) न्याय, मीमांसा, पुराणे, धर्मशास्त्र = ४		
- (वेदांगे- पहा १-१-१८)

त्याच्या मोठ्या कानांच्या पाळ्या फड् फड् असा आवाज करीत हळूहळू मागे-पुढे होत असतात. ॥१३॥

रत्नखचित मुगुटीं झळाळ । नाना सुरंग फांकती कीळ । कुंडलें तळपती नीळ । वरि जडिले झमकती ॥१४॥

त्याचा मुगुट रत्नांनी मढविलेला असून अत्यंत तेजस्वी आहे. त्या रत्नांचे अनेक रंगांचे तेज फाकलेले असून कानातील कुंडलाला लावलेल्या 'नील' नावाच्या रत्नांचे तेज झळकत आहे. ॥१४॥

दंत शुभ्र सद्दट । रत्नखचित हेमकट्ट । तथा तळवटीं पत्रें नीट । तळपती लघु लघु ॥१५॥

त्याचे दात पांढरे स्वच्छ असून मजबूत आहेत. कपाळावरील दोन्ही उंचवट्यांवर सोन्याचे अलङ्कार असून त्यांच्या काठांना बारीक घंटिका बसविल्या आहेत. त्यांचा किणकिण असा आवाज होत आहे. (कट्ट = कट = कपाळावरील उंचवटे. हेम = सोने = अलंकार. हेमकट्ट = उंचवट्यावरील अलंकार) ॥१५॥

लवथवित मलपे दोंद । वेष्टित कट्ट नागबंद । क्षुद्र घंटिका मंद मंद । वाजती झणत्कारें ॥१६॥

त्याचे पोट थुलथुलीत असून शरीराच्या हालचालीबरोबर ते सारखे हालते. त्याच्या कमरेला नागबंध नावाचा अलङ्कार बांधला असून त्याच्या खालील काठाला लावलेल्या बारीक घंटा मंजुळ नाद करीत आहेत. ॥१६॥

चतुर्भुज लंबोदर । कासे कासिला पीतांबर । फडके दोंदिचा फणीवर । धुधूकार टाकी ॥१७॥

हे गजानना, तुला चार हात असून पोट फार मोठे व लंबवर्तुळाकार आहे. तू पिवळ्या रंगाचे रेशमी वस्त्र नेसले आहेस. तुझ्या पोटावरील सर्प फूत्कार करीत आहे. ॥१७॥

डोलवी मस्तक जिह्वा लाळी । घालून बैसला वेंटाळी । उभारोनि नाभिकमळीं । टकमकां पाहे ॥१८॥

तो सर्प आपली फणी डोलवीत असून जीभ मुखाबाहेर नाचवीत आहे. तो तुझ्या नाभीभोवती वेटोळे घालून फणी वर काढून टकमक पहात आहे. सर्प हा पंचविषयाचा प्रतिनिधी मानण्याचा संकेत आहे. श्रीशंकर किंवा गजानन अंगाखांद्यावर सर्प खेळवतात असे चित्र नेहमी दिसते. म्हणजे विषयरूप सर्प त्यांना दश न करता खेळत रहातो. कारण त्यांच्या ठिकाणी पुढील भ्रम नसतात. १) मी सुखरूप नाही. २) विषयात सुख आहे. ३) मी विषयांचा संपादक व भोक्ता आहे. जीवाला हे भ्रम असतात. त्यामुळे त्यांना पंचविषय बाधतात. ॥१८॥

नाना याति कुशममाळा । व्याळपरियंत रुळती गळा । रत्नजडित हृदयकमळा । वरी पदक शोभे ॥१९॥

तुझ्या गळ्यात अनेक प्रकारच्या फुलांच्या, बेबीपर्यंत पोहचणाऱ्या माळा घातल्या आहेत. बेबीवर सर्पाचे वेटोळे असल्याने त्या माळा त्याला स्पर्श करीत आहेत. तुझ्या हृदयकमळावर रत्नखचित सुवर्णपदक शोभत आहे. ॥१९॥

शोभे फरश आणी कमळ । अंकुश तिक्षण तेजाळ । येके करीं मोदकगोळ । तयावरी अति प्रीति ॥२०॥

एका हातात परशु, दुसऱ्यात कमळ, तिसऱ्यामध्ये तेजस्वी व धारदार अंकुश शोभत असून चौथ्या हातात असलेला मोदक तुला फार आवडतो. ज्ञानदेवांनी मोदकावर वेदान्तविद्येचे रूपक केले आहे. ॥२०॥

नट नाट्य कळा कुसरी । नाना छंदें नृत्य करी । टाळ मृदांग भरोवरी । उपांग हुंकारे ॥२१॥

नटांजवळ जी नाट्यविद्या असते ते कौशल्य तुझ्यापाशी आहे. तू अभिनयात कुशल आहेस. ह्या अभिनयासह तू अनेक प्रकारच्या तालांवर नृत्य करतोस. टाळ व मृदंगासारखी नृत्याची वाद्येसुद्धा तुझ्याभोवती वाजतात. तूही त्यात तुझा हुंकार भरतोस. (नृत्याचे उपांग.) ॥२१॥

स्थिरता नाहीं येक क्षण । चपळविशई अग्रगण । साजिरी मूर्ति सुलक्षण । लावण्यखाणी ॥२२॥

तुला स्वस्थता ती कशी ठाऊक नाही. तू चपळांमध्ये सर्वात चपळ आहेस. लावण्याची खाण असलेली तुझी मूर्ती मोठी लोभसवाणी दिसते. ॥२२॥

रुणझुणां वाजती नेपुऱें । वांकी बोभाटती गजरें । घागरियांसहित मनोहरें । पाउलें दोनि ॥२३॥

तुझ्या पाऊलातील नूपुरांचा रुणझुण नाद होतो. वाक्यांचा मोठा आवाज येतो. घागऱ्या घालून नृत्य करणारी तुझी दोन पाऊले मनाला मोहून टाकतात. ॥२३॥

ईश्वरसभेसी आली शोभा । दिव्यांबरांची फांकली प्रभा । साहित्यविशई सुल्लभा । अष्ट नायका होती ॥२४॥

तुझ्यामुळे देवसभेला मोठी शोभा येते. तुझ्या दिव्य पीतांबराचे तेज सर्व सभेत पसरते. घृताची, तिलोत्तमा, उर्वशी, रंभा, मेनका, सुकेशी, मंजुघोषा व पूर्वचिती ह्या देवलोकींच्या अष्टनायिका (शिवलीलामृत अ. ३) नृत्याच्या सर्व उपांगांसह (साहित्य) तुला साथ करण्यात तत्पर (सुलभा) असतात. ॥२४॥

ऐसा सर्वांगें सुंदरु । सकळ विद्यांचा आगरू । त्यासी माझा नमस्कारू । साष्टांग भावें ॥२५॥

असा तू सर्वांगसुंदर, सर्व विद्यांचे माहेरघर असून तुला मी शरीराच्या आठही अंगांनी भावपूर्ण नमस्कार करीत आहे. अष्ट अंगे- गुडघे, पाउले, हात, छाती, बुद्धी, मस्तक, वाणी, डोळे; किंवा दोन गुडघे, दोन हात, दोन पाय, वाचा व मन. ॥२५॥

ध्यान गणेशांचें वर्णितां । मतिप्रकाश होये भ्रांता । गुणानुवाद श्रवण करितां । वोळे सरस्वती ॥२६॥

श्रीगणेशाच्या मूर्तीचे असे भावपूर्ण वर्णन करणाऱ्या मूर्खाच्या सुद्धा बुद्धीत ज्ञानाचा उदय होईल. त्याच्या गुणानुवादांचे श्रवण केले तर सरस्वती प्रसन्न होते. ॥२६॥

जयासी ब्रह्मादिक वंदिती । तेथें मानव बापुडे किती । असो प्राणी मंदमती । तेहीं गणेश चिंतावा ॥२७॥

ब्रह्मदेव सुद्धा ज्याला वंदन करतो त्याला क्षुल्लक मानवाने वंदन केले तर त्यांत नवल ते काय! तात्पर्य असे की ज्याची बुद्धी मंद आहे त्याने श्रीगणेशाच्या रूपाचे चिंतन करावे. ते रूप पहावे, सांगावे, ऐकावे व गावे. ॥२७॥

जे मूर्ख अवलक्षण । जे कां हीणाहूनि हीण । ते चि होती दक्ष प्रविण । सर्वविशई ॥२८॥

जे कुलक्षणी, मूर्ख, बुद्धीने अती हलक्या दर्जाचे असतात तेही श्रीगणेशरूपाच्या चिंतनाने जीवनावश्यक सर्व विद्यांत पारंगत व चतुर होतात. ॥२८॥

ऐसा जो परम समर्थ । पूर्ण करी मनोरथ । सप्रचीत भजनस्वार्थ । कल्लौ चंडी विनायेका ॥२९॥

असा श्रीगणेश सर्वशक्तिमान असून भक्तांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करण्यास समर्थ आहे. त्याची उपासना करणाऱ्यांना तसा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. कलियुगात चंडी व गणपती ह्या देवता लवकर प्रसन्न होतात. ॥२९॥

ऐसा गणेश मंगळमूर्ती । तो म्यां स्तविला येशामती । वांछ्या धरूनि चित्ती । परमार्थाची ॥३०॥

अशा ह्या मंगळमूर्ती श्रीगणेशाचे मी मोक्षाच्या अपेक्षेने माझ्या बुद्धीच्या कुवतीप्रमाणे वर्णन केले आहे. ह्या समासात श्रीगणेशाच्या सगुणरूपाचे वर्णन समर्थाना अभिप्रेत दिसते. श्री ज्ञानदेवांप्रमाणे त्यांनी त्याच्या अवयवांवर तत्त्वज्ञानाची रूपके बसवलेली नाहीत. मतमतांतरांच्या कल्पना केलेल्या नाहीत. स्तवनांच्या दशकांत सगुणाचे प्राबल्य असणे स्वाभाविक आहे. कारण निर्गुणाचे स्तवन करता येत नाही. ॥३०॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'गणेशस्तवननाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथातील 'गणेशस्तवन' नावाचा दुसरा समास समाप्त**

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास तिसरा : शारदास्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

या समासात समर्थानी अतिसूक्ष्म मायारूप शारदेची विविधरूपे किंवा स्तर मोठ्या खुबीने मांडले आहेत. मायेसह अद्वैत ह्या शांकरमताचे समर्थ हे कट्टर समर्थक आहेत. त्यामुळे भ्रम, अध्यास, विवर्त इत्यादी परिभाषा ते स्वीकारतात. प्रामाणिक व तळमळीच्या साधकाला 'मी ब्रह्म आहे' अशा प्रत्यक्ष, टिकावू व कायमच्या अनुभवाची तीव्र इच्छा असते. (दृढ, अपरिवर्तनीय अपरोक्षानुभूती). त्या आधीचे किंवा तो सोडून सर्व अनुभव मायारूप शारदेचे असतात. ते अत्यंत सूक्ष्म असल्याने त्याच अनुभवांना ब्रह्मानुभव समजून साधक चकण्याची शक्यता असते. ह्या संदर्भात काही मुद्दे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

१) ब्रह्मानुभवाचे अतिसूक्ष्म तत्त्वज्ञान चांगले समजणे म्हणजे ब्रह्मानुभव नव्हे.

२) जे जे मला जाणवते, कळते, लक्षात येते (वृत्तिज्ञान) ते ते मायिक शारदेचे स्वरूप आहे.

३) कोणत्याही प्रकारची साधना कितीही उंचीवर गेली तरी ती साधकाने केलेली असल्याने कृत्रिम असते. ब्रह्म अकृत्रिम (अनादि, नित्य, आद्य, स्वयंभू) आहे. कृत्रिम साधनेने अकृत्रिम साध्य कधीच सिद्ध होत नाही.

(‘नहि अध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्’- कठोनिषद १-२-१०)

४) साधक जीव कृत्रिम साधनेने अकृत्रिम आत्मरूप साध्यामध्ये विसर्जित झाला की जीवात्मैक्यरूप सिद्धी सिद्ध होते. ज्ञानमार्गात ‘जीवब्रह्मैक्य’, भक्तिमार्गात ‘पराभक्ती’ व योगमार्गात ‘स्वरूपावस्थान’ अशी ह्या सिद्धीला नावे आहेत.

५) वरील सिद्धी सिद्ध झाल्यानंतर त्यांना सातत्यपूर्ण अभ्यासामुळे सहजावस्था येते. ह्या अवस्थेत मायारूप शारदा बाधित दिसत असून सत्य नाहीं असा निश्चय होऊन तो ‘सिद्ध’, बाध झालेल्या देह, अन्तःकरण यासह बाधित जीवन शेष प्रारब्धामुळे जगामध्ये जगतो.

आतां वंदीन वेदमाता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता । शब्दमूळ वाग्देवता । माहं माया ॥१॥

श्रीगणेशांना नमस्कार असो. जिच्यापासून वेद प्रगट झाले, जी ब्रह्मावर अध्यस्त आहे व जी शब्दांना जन्माला घालणारी वाग्देवता आहे तिला मी वंदन करीन. ब्रह्म, मूळमाया, गुणमाया, ईश्वर, जडमाया असा दृश्य सृष्टीचा उत्पत्तिक्रम शास्त्र सांगते. त्यामुळे ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश हे अनुक्रमे रज, सत्त्व व तमोगुणात्मक ईश्वर गुणमायेचे ठरतात. ब्रह्मदेव मूळमायेतून प्रगट होतो. मूळमाया हे शारदेचे रूप आहे. त्यामुळे ‘मूळमाया ब्रह्मदेवाची मुलगी आहे’ असे म्हणता येत नाही. म्हणून शारदारूप माया ब्रह्मावर भासते म्हणजे ती ब्रह्मस्वरूपावर अध्यस्तरूपाने असते. तिला अर्धांगिनी म्हणण्याऐवजी श्री समर्थानी येथे सुता म्हणजे कन्या असे कौतुकाने म्हटले आहे. वेद ईश्वराचे ‘निश्चित’ मानले जातात. ईश्वराचे वेद प्रगट करण्याचे सामर्थ्य शारदारूप असल्याने वेदांची शारदा ही माता आहे. शारदा = ब्रह्मभासासह शक्ती असे समीकरण लक्षात घेतले पाहिजे. त्या शारदेलाच महामाया किंवा मूळमाया म्हणतात. ॥१॥

जे उठती शब्दांकुर । वदे वैखरी अपार । जें शब्दांचें अभ्यांतर । उकलून दावी ॥२॥

शारदारूप प्राणशक्ती ध्वनिरूपाने स्वरयन्त्रातून बाहेर पडून ऊर, कंठ, शिर, जिह्वामूळ, दात, नाक, ओठ व

ताळू अशा आठ ठिकाणी आदळून स्वर व्यञ्जनादि अक्षररूप होते. अशा अनेक अक्षरांचे शब्द, शब्दांची वाक्ये इ. प्रकारे वाणी अनेक प्रकारे अनेक विषय बोलत रहाते. पण त्याच वाणीमध्ये शब्दाने अनुभवाला न येणारे ब्रह्म तत्त्वदृष्ट्या समजावून सांगण्याचे सामर्थ्य आहे. ('यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' - केन १-४) बाप उपेगी वस्तु शब्द! स्मरणदानी प्रसिद्ध. अमूर्ताचा विशद! आरिसा नव्हे! अमृतानुभव (६-१) ॥२॥

जे योगियांची समाधी । जे धारिष्टांची कृतबुद्धी । जे विद्या अविद्या उपाधी । तोडून टाकी ॥३॥

ध्याता ध्यानाच्या सहाय्याने ध्येयाकार करण्याच्या समाधीसाठी जी चित्तवृत्तिनिरोधाची कृती करावी लागते त्या कृतीला आवश्यक ती शक्ती शारदेची असते. धैर्यवान पुरुष जे बुद्धीचा अविचल निश्चय करतात ते करणे शारदेचे असते. बंधनसापेक्ष अविद्या व मोक्षसापेक्ष अध्यात्मविद्या व ह्या दोन्ही उपाधी निवृत्त करणारे ज्ञान त्याला परिपक्वता व सहजता येईपर्यंत शारदारूपच असते. ॥३॥

जे माहापुरुषाची भार्या । अति सलग्न अवस्था तुर्या । जयेकरितां महत्कार्या । प्रवर्तले साधु ॥४॥

शारदा ही ब्रह्माची स्वीय शक्ती आहे. जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती ह्या जीवाच्या तिन्ही अवस्थांचे साक्षित्व करणारी तुर्या ही ज्ञानवृत्तिरूप चौथी अवस्था आहे. ती ब्रह्मस्वरूपाच्या अत्यंत जवळ असली तरी वृत्तिलेश शिल्लक असल्याने शारदारूपच आहे. ती अनुभवाला यावी म्हणून साधकांनी फार मोठी व खडतर साधने आरंभिली. (साधू = साधण्याची इच्छा करणारा). ॥४॥

जे महंतांची शांती । जे ईश्वराची निज शक्ती । जे ज्ञानियांची विरक्ती । नैराशशोभा ॥५॥

संतांना जो शान्तीचा अनुभव येतो तो वृत्तिरूप असतो. ईश्वर सर्वशक्तिमान आहे. ती त्याची शक्ती शारदेचीच. आत्मज्ञानी महात्मांच्या निरपेक्षतेमुळे त्यांच्या वैराग्याला जी शोभा येते ती शारदेचीच. कारण वैराग्य ही वृत्तीच आहे. ॥५॥

जे अनंत ब्रह्मांडे घडी । लीळा विनोदेचि मोडी । आपण आदिपुरुषीं दडी । मारून राहे ॥६॥

ही मूळमायारूप शारदा अनंत ब्रह्मांडे निर्माण करते, केवळ खेळ म्हणून कौतुकाने ती नष्ट करते व स्वतः ब्रह्म स्वरूपात जणू दडी मारून बसते. (अव्याकृत) अनंत ब्रह्मांडे घडवणे व ती परत मोडणे हा तिचा लीलारूपी विनोद आहे. ॥६॥

जे प्रत्यक्ष पाहतां आडळे । विचार घेतां तरी नाडळे । जयेचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ॥७॥

तिला नामें व रूपें असल्याने ती डोळा इ. प्रमाणांनी म्हणजे ज्ञानेंद्रियांनी दिसते. परंतु अस्ति, भाति व प्रियरूपाने तिचा विचार करू लागले तर तिचा बाध होतो. कारण हे तीन अनुक्रमे सत्, चित् व आनंदाच्या पोटात सामावलेले आहेत. म्हणजे ब्रह्मरूप आहेत. केवळ नामे व रूपे ह्यांच्या आधाराने ती जिवंत राहते. अस्ति, भाति, प्रियत्वाचे निकष त्या नामरूपांना लावताच ती सत् चित् आनंदरूप ब्रह्मात गडप होते! उदा. दगडाला दगड हे नाव आहे व त्याला त्याचे रूप आहे. पण दगड अस्ति म्हणजे 'आहे' असे म्हणताच दगडाशिवाय पान, लाकूड, पाणी इ. अनेक नामे व रूपे असतात. म्हणून त्यांच्यात 'अस्तित्व' हे तत्त्व सारखे आहे. अस्तित्व हे तत्त्व जगत् सापेक्ष असल्याने जगत् नष्ट झाले की ते नष्ट होते. हे सापेक्ष अस्तित्व निरपेक्ष सत्वर निर्भर आहे व ते अनादि अनंत आहे. दगड पाहताच सत् रूप ब्रह्माचे स्मरण होणे ह्यालाच त्या दगडाचा व पर्यायाने जगताचा बाध असे म्हणतात. अशा ब्रह्माचे स्वरूप ब्रह्मदेवादिकांनाही कळत नाही. कारण ब्रह्मदेवही मायेच्या आवरणातच असतो. ॥७॥

जे सर्व नाटकअंतर्कळा । जाणीव स्फूर्ति निर्मळा । जयेचेनि स्वानंदसोहळा । ज्ञानशक्ती ॥८॥

ह्या जगद्रूप नाटकाची सूत्रधार व चालक शारदा आहे. शुद्ध जाणीव हे तिचेच स्वरूप आहे. ज्ञानाच्या शक्तीमुळे जे 'मी आनंदरूप आहे' असे वृत्तिज्ञान होते तो आनंदोत्सव तिचाच असतो. सहजावस्थेत आनंदानुभवालाही सहजता असते. त्याचा वेगळेपणाने अनुभव येत नाही. ॥८॥

जे लावण्यस्वरूपाची शोभा । जे परब्रह्मसूर्याची प्रभा । जे शब्दीं वदोनि उभा । संसार नासी ॥१॥

श्रीकृष्णादी सगुणरूपांचे अलौकिक सौंदर्य शारदेचे असते. परब्रह्माची जी जगत्‌रूपाने वस्तुप्रभा दिसते ती तिचीच असते. (जया एका सत्तेचे बैसणें । दोघा एका प्रकाशाचे लेणें । जे अनादि एकपणें । नांदती दोघे ॥ अमृ. १-८) ही शारदाच वेदान्तशास्त्ररूप शब्दसामर्थ्याने किंवा श्रीगुरुमुखातून येणाऱ्या महावाक्यरूप शब्दाने दृष्य संसाराचा बाध करते. ॥९॥

जे मोक्षश्रिया माहामंगळा । जे सत्रावी जीवनकळा । जे सत्वलीळा सुसीतळा । लावण्यखाणी ॥१०॥

अत्यंत मंगलमय असलेली 'मोक्षरूप संपत्ती' ही संकल्पना शारदेची आहे. कारण मोक्ष बंधनसापेक्ष आहे. नित्यमुक्ताला मोक्ष कुठला? जीवन हे सोळा कलांचे असते. पांच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये, पाच प्राण व अन्तःकरण, ह्या सर्वाना चेतना देणारी शारदा ही जणू सतरावी कला आहे. ईश्वर शुद्ध सत्त्वगुणाचा असतो. ईश्वरी लीला ह्या तिच्याच असतात. मूळमायारूप शारदा जगताचा गोंधळ नसल्याने शांत असते. शांतपणामुळे तिचे सौंदर्य खुलून दिसते. अथवा जल ह्या भूतात ब्रह्म महेश्वररूपाने रहाते तेव्हा त्रिपरसुन्दरीरूप शारदा शांती ह्या शक्तीच्या रूपाने रहाते.

(त्रिपुर सुंदरी स्तोत्र क्र. १४) ॥१०॥

जे अवेक्त पुरुषाची वेक्ती । विस्तारें वाढली इच्छाशक्ती । जे कळीकाळाची नियंती । सद्गुरुकृपा ॥११॥

अव्यक्त ब्रह्म शारदेच्या (शक्ती) रूपाने व्यक्त होते. तिच्या इच्छाशक्तीने अनंतकोटी ब्रह्मांडाचा पसारा निर्माण झाला. सद्गुरुंजवळ जी कृपाशक्ती असते, जी लाभली असता जन्ममरणातून सुटका होते, ती शक्ती शारदाच होय. ॥११॥

जे परमार्थमार्गींचा विचार । निवडून दावी सारासार । भवसिंधूचा पैलपार । पाववी शब्दबळें ॥१२॥

शारदेच्या शब्दशक्तीमुळे परमार्थशास्त्र तयार झाले असून त्यांत सार काय व असार काय ह्याचा स्पष्ट निवाडा केला आहे. त्याचे आधाराने भवसागर तरता येतो. ॥१२॥

ऐसी बहुवेषें नटली । माया शारदा येकली । सिद्धचि अंतरीं संचली । चतुर्विधा प्रकारें ॥१३॥

अशी अनेक रूपांनी नटलेली शारदा अन्तःकरणांत चार प्रकाराने कायमची उपलब्ध (सिद्धचि) असते. ॥१३॥

तींहीं वाचा अंतरीं आलें । तें वैखरिया प्रगट केलें । म्हणौन कर्तुत्व जितुकें जालें । तें शारदागुणें ॥१४॥

ते चार प्रकार असे. परा, पश्यन्ती व मध्यमेतून अनुक्रमे येणारे शब्द वैखरी वाणी प्रगट करते. म्हणून शब्दसामर्थ्याने जे जे घडते (कर्तृत्व) ते ते शारदेमुळे होय. ॥१४॥

जे ब्रह्मादिकांची जननी । हरीहर जयेपासुनी । सृष्टिरचना लोक तिनी । विस्तार जयेचा ॥१५॥

ती ब्रह्मदेवाची माता असून श्रीविष्णू व शंकर तिचेच पुत्र होत. स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ ह्या तिन्ही लोकांचा जो विस्तार तो तिचेच रूप होय. (जडमाया) ॥१५॥

जे परमार्थाचें मूळ । नांतरी सद्विद्याचि केवळ । निवांत निर्मळ निश्चळ । स्वरूपस्थिती ॥१६॥

मोक्षकारक अध्यात्मशास्त्र हे शारदेचेच रूप असून त्या शास्त्रामुळे साधकाला शांत, पावन व अढळ अशी आत्मस्थिती प्राप्त होते. ॥१६॥

जे योगियांचे ध्यानीं । जे साधकांचे चिंतनीं । जे सिद्धांचे अंतःकर्णीं । समाधिरूपें ॥१७॥

योगी लावीत असलेले ध्यान, ज्ञानमार्गी करीत असलेले चिंतन व सिद्धांच्या अनुभवात असलेली सविकल्प समाधी ही शारदेची रूपे होत. ॥१७॥

जे निर्गुणाची वोळखण । जे अनुभवाची खूण । जे व्यापकपणें संपूर्ण । सर्वा घटीं ॥१८॥

निर्गुण ब्रह्माची शब्दाने ओळख करून देण्याचे काम शारदा करते. 'मला ब्रह्माचा अनुभव आला' हे वृत्तिज्ञान शारदारूप आहे. ते ब्रह्म व्यापक असून सर्व जड-जीवांना ते व्यापून असते. ॥१८॥

शास्त्रे पुराणे वेद श्रुति । अखंड जयेचें स्तवन करिती । नाना रूपीं जयेसी स्तविती । प्राणिमात्र ॥१९॥

सहा शास्त्रे, अठरा पुराणे, चार वेद व श्रुतिवचने जे जे काही सांगतात ते सांगणे किंवा ज्ञान शारदामय असते. ती सर्व शारदेशिवाय काही बोलत नाहीत. अखंड तिची स्तुती करतात. सर्व प्राण्यांना जे जे हवे असते ते ते तिचेच रूप असते. सर्व प्राणी अशा रीतीने सतत तिचे भजन करतात. आहारासाठी अन्न, निद्रेसाठी भूमी, परस्परांचे भय व संभोगासाठी जोडीदार ही सर्व शारदेची रूपे आहेत. सर्व प्राण्यांना ती हवी असतात.

सहा शास्त्रे- पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, न्याय, सांख्य, वैशेषिक व योग. अठरा पुराणे- मत्स्य, मार्कंडेय, भविष्य, भागवत, ब्रह्मांड, गरूड, लिङ्ग, पद्म, वामन, अग्नि, सूर्य, नारद, वाराह, ब्रह्म वैवर्त, विष्णु, ब्रह्म व शिव. चार वेद- ऋग्वेद, यजु, साम्य, अथर्व.

श्रुतिवाक्ये- 'तत्त्वमसि', 'नेह नानास्ति किंचन', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'द्वितीयाद्वैभयं भवति' इ. शिवाय उपपुराणे व उपवेद आहेत. ॥१९॥

जे वेदशास्त्रांची महिमा । जे निरोपमाची उपमा । जयेकरितां परमात्मा । ऐसें बोलिजे ॥२०॥

वेदशास्त्रांचे माहात्म्य शारदेमुळेच आहे. ब्रह्म एकमेव अद्वितीय असल्यामुळे त्याला कोणाची उपमा देता येत नाही. पण 'ते उपमारहित आहे' असे त्याचे माहात्म्य शारदेमुळेच सांगता येते. शारदेचे विश्व नानाभेदांनी भरलेले असल्याने त्यांत उपमा व उपमेय असा भेद शक्य आहे. त्यावरून तत् निरपेक्ष ब्रह्माची कल्पना करता येते. शारदारूप माया कल्पित आहे. कल्पिताला अधिष्ठान असतेच. (उदा. कल्पित चांदीला चकाकणाऱ्या शिंपीचे) म्हणून कल्पित मायेवरून परमात्मरूप ब्रह्माची कल्पना करता येते. ॥२०॥

नाना विद्या कळा सिद्धी । नाना निश्चयाची बुद्धी । जे सूक्ष्म वस्तूची शुद्धी । ज्ञेप्तीमात्र ॥२१॥

अनेक विद्या, कला, सिद्धी, 'हेच बरोबर आहे' इत्यादी प्रकारे निश्चय करणारी बुद्धी, ज्ञानरूप असलेल्या (ज्ञप्तिमात्र) सूक्ष्म ब्रह्माचा शोध घेण्याचे सामर्थ्य तिचेच आहे. ॥२१॥

जे हरिभक्तांची निजभक्ती । अंतरनिष्ठांची अंतरस्थिती । जे जीवन्मुक्तांची मुक्ती । सायोज्यता ते ॥२२॥

विष्णू इत्यादिकांचे भजन करणाऱ्यांची भक्ती, आत्मनिष्ठा सांभाळणाऱ्यांची आत्मस्थिती व जीवनमुक्त भोगतात ती सायुज्यमुक्ती ही तिचीच रूपे आहेत. ॥२२॥

जे अनंत माया वैष्णवी । न कळे नाटक लाघवी । जे थोराथोरासी गोवी । जाणपणे ॥२३॥

विष्णूच्या मायेला वैष्णवी म्हणतात. ती अज्ञानी जीवांसाठी अन्तःपार नसणारी आहे. भासमय वस्तू सत्य आहेत, त्या माझ्या आहेत व अनुकूल-प्रतिकूल आहेत असा भ्रम निर्माण करणारी ती शक्ती जादूगाराप्रमाणे जणू हातचलाखी करते. भल्याभल्यांना 'मी ब्रह्म जाणतो' असा भ्रम निर्माण करून ती फसवते. ॥२३॥

जें जें दृष्टीनें देखिलें । जें जें शब्दें वोळखिलें । जें जें मनास भासलें । तितुकें रूप जयेंचे ॥२४॥

जे डोळ्याने दिसले, शब्दाने ज्याचे ज्ञान झाले व मनाला जे जाणवले ते शारदेचे रूप असते. ॥२४॥

स्तवन भजन भक्ति भाव । मायेवांचून नाहीं ठाव । या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥२५॥

स्तुती करणे, भजन म्हणणे, भावपूर्ण भक्ती इत्यादी सर्वांत शारदारूप माया असते. जे अध्यात्म शास्त्र जाणतात त्यांच्याच हे लक्षात येते. स्तवनाचे शब्द, ज्याचे स्तवन करावयाचे ते सगुण दैवत व स्तवन करणारा जीव ही सर्व मायिक आहेत! भजनाचे अभंग, ज्याचे भजन करावयाचे तो देव व अभंग म्हणणारी वाणी ही सर्व मायिक आहेत. भाव हा अन्तःकरणाचा विकार आहे. ब्रह्म निर्विकार आहे. म्हणून ह्या सर्वांचा द्वैतात व त्रिपुटीत समावेश होतो. पंचदशीकार ह्या सर्वाला शास्त्रीय द्वैत म्हणतात. सामान्य उपासकांना अशी बोलणी आवडत नाहीत. पण ज्यांना 'मी

देव आहे' अशी निश्चल आत्मनिवेदन भक्ती साध्य झाली आहे (दा. बो. १२-५) ते ह्या बोलण्यातील रहस्य जाणतात. ॥२५॥

म्हणौनि थोराहूनि थोर । जे ईश्वराचा ईश्वर । तयेसी माझा नमस्कार । तदांशेंचि आतां ॥२६॥

अशी ही माया सर्वांत श्रेष्ठ असून ती ईश्वराची ईश्वर आहे. 'मी' तिचाच अंश असून ती अंशी आहे. तिला मी नमस्कार करतो. (ज्याचे अंश पडतात तो अंशी) ॥२६॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'शारदास्तवननाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथांतील 'शारदास्तवन' नावाचा तिसरा समास समाप्त**

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास चौथा : गुरुस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

‘म्हणून जाणतेनि गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होइजे । की मूळसिंचने सहजे । शाखा पल्लव संतोषती ॥’ अशा शब्दात श्री ज्ञानदेवांनी श्री गुरुमाहात्म्य सांगितले आहे. ज्ञा. (१-२५) जो चाणाक्ष साधक आहे त्याने श्रीगुरूंना शरण जावे. त्यामुळे मनुष्यशरीरात आल्यावर जे केले पाहिजे (कार्य) ते तडीला जाते (कृत). वृक्षाच्या मुळात पाणी, खते इ. घातले असता फांद्या व पाने ह्यांना आपोआपच टवटवी येते. त्याप्रमाणे सद्गुरूंच्या संतोषाने मोक्षाच्या पालवीला बहर येतो. ‘ब्रह्मानंदं परमसुखदं—’ इत्यादी प्रकारे केले जाणारे सद्गुरुस्तवन सर्वांच्या परिचयाचे आहे. भारतीय अध्यात्मशास्त्रात श्रीगुरू ह्या संस्थेला जी प्रतिष्ठा आहे तशी व तेवढी अभारतीय तत्त्वज्ञानांत नाही. मुळात भारतासारखे मोक्षवादी तत्त्वज्ञान भारताबाहेर सुव्यवस्थितपणे मांडलेच गेले नाही. नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र व धर्मशास्त्र ह्यांचेभोवतीच पाश्चात्य तत्त्वज्ञाने घुटमळत राहिली. ‘मोक्ष’ ही भारतीय संकल्पना व Salvation ही पाश्चात्य कल्पना वरवरच मिळतीजुळती आहे. मोक्षाचे सर्व पदर भारतातील वेदान्तशास्त्राप्रमाणे कोठेच मांडले गेले नाहीत. ह्यातून श्रीगुरुमाहात्म्याचे वैभव वाढले. तीन मोठ्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञांचे व्यक्तिगत जीवन व स्वभाव पाहिले असता ते व भारतीय तत्त्वज्ञ ह्यांतील प्रचंड दरी लक्षात येते. स्पिनोझाचे लॅटिन भाषा शिकविणाऱ्या शिक्षकाच्या मुलीवर प्रेम जडले. पण तिने एक श्रीमंत तरुण भेटताच त्याचेबरोबर विवाह केला! ह्या धक्क्याने स्पिनोझा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यासक बनला. श्रीगुरूंकडून विवेकाचे धडे घेऊन नव्हे! व्होल्टेर हा जगप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ स्तुतिप्रिय, चंचल, संभाषणात घाणेरडी भाषा वापरणारा, कारस्थानी व अप्रामाणिक होता. शॉपेनॉर निराश, संशयी, तिरसट व अत्यंत भित्रा होता. भरलेली पिस्तुले उशागती ठेवून तो झोपत असे. ह्या तुलनेत आमचे ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदास ह्यांचा विचार केला असता ती दरी फारच जाणवते. तत्त्वज्ञानाने व्यक्तिगत जीवन उंच व दर्जेदार होत नसेल तर ते सांगणाऱ्याचे मूल्य किती? मोक्षाची भारतीय कल्पना सिद्धीला जाण्यासाठी एकाही पाश्चात्य तत्त्वज्ञाचे तत्त्वज्ञान उपयोगी पडणार नाही. त्यांचे पांगुळगाडे वापरण्याची आम्हाला गरजच नाही. विज्ञानाच्या क्षेत्रात जसे आम्ही त्यांना अनुसरतो त्याप्रमाणे मोक्षाच्या क्षेत्रात त्यांनीच आमच्या मागे आले पाहिजे. स्वामी विवेकानंद, चिन्मयानंद, शिवानंद, अरविंद, रमणमहर्षी, जे. कृष्णमूर्ती इत्यादिकांनी ते सिद्ध केले आहे. विश्वविद्यालयांच्या वातावरणात पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे व मोक्षाच्या उद्देशाने तो करणे ह्यात फार फरक आहे. दोन्हीत गल्लत करणारी मंडळी प्रामाणिक साधकाची दिशाभूल करण्याची शक्यता आहे.

आतां सद्गुरु वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शो सकेना । तें स्वरूप मज अज्ञाना । काये कळें ॥१॥

शारदेपाठोपाठ श्रीगुरूंचे वर्णन करू म्हटले तर ते फारच कठीण वाटते. ज्या साधनांनी त्यांचे वर्णन करावे ती सर्व मायिक असतात व मायेचा श्रीगुरुरूप ब्रह्माला स्पर्शही होत नाही! मी अज्ञानी त्यांचे कसे वर्णन करणार? ॥१॥

न कळे न कळे नेति नेति । ऐसें बोलतसे श्रुती । तेथें मज मूर्खाची मती । पवाडेल कोठें ॥२॥

श्रीगुरुरूप ब्रह्म पाच ज्ञानेंद्रियांनी कळत नाही. नऊ प्रमाणांनी कळत नाही (स्वसंवेद्य). श्रुतीने त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला असता ‘हे ब्रह्म नाही, हे ब्रह्म नाही’ अशा रीतीने त्याचा धांडोळा घेता घेता ती दमून गेली. मी तर मूर्खच असल्याने मला त्याचे ज्ञान कसे होणार? ॥२॥

मज न कळे हा विचारु । दुःहूनि माझा नमस्कारु । गुरुदेवा पैलपारु । पाववीं मज ॥३॥

ह्या संबंधात मला काहीच कळत नाही. म्हणून श्रीगुरूंना त्यांचे वर्णन न करताच म्हणजे त्यांचे स्वरूप न

जाणताच मी त्यांना वंदन करतो. हे श्रीगुरो, आपणच मला ह्या दुस्तर भवसागराच्या पलीकडे न्या. ॥३॥

होती स्तवनाची दुराशा । तुटला मायेचा भर्वसा । आतां असाल तैसे असा । सद्गुरु स्वामी ॥४॥

हे श्रीगुरो, आपले स्तवन करण्याची मी जिद्द बाळगली खरी, पण ज्या मायिक सामुग्रीने स्तवन करावयाचे ती त्यासाठी निरुपयोगी आहे असे लक्षात आल्यावर मायेच्या मदतीची आशा सोडून दिली! हे श्रीगुरो, आता आपले स्वरूप जसे असेल तसे असूदे. 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' (मुंडक ३-२-९) ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मच होतो. ब्रह्मासारखा होत नाही. श्रीगुरु ब्रह्मवेत्ते असल्याने ब्रह्मच असतात. ब्रह्मरूप असतात. ॥४॥

मायेच्या बळे करीन स्तवन । ऐसें वांछित होतें मन । माया जाली लज्यायमान । काय करूं ॥५॥

मायेच्या मदतीने आपले स्तवन करण्याची इच्छा धरली होती खरी, पण मायाच लाजून चूर झाल्याने अबोल झाली. तिच्या शक्तीने बोलणारी माझी वाणी आता काय बोलणार? आता कोणताच उपाय उरला नाही. ॥५॥

नातुडे मुख्य परमात्मा । म्हणौनि करावी लागे प्रतिमा । तैसा मायायोगें महिमा । वर्णीन सद्गुरुचा ॥६॥

निर्गुण निराकार ब्रह्म (मुख्य परमात्मा) स्वसंवेद्य असते. म्हणूनच त्याची एखाद्या मूर्तीमध्ये कल्पना करावी लागते. तडजोड स्वीकारावी लागते. त्याचप्रमाणे आता त्या ब्रह्मरूप श्रीगुरूंची शरीरात कल्पना करून त्यांचे माहात्म्य सांगेन. मात्र मायेची मला नक्कीच मदत मिळेल. ॥६॥

आपल्या भावासारखा मनीं । देव आठवावा ध्यानीं । तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं । स्तऊं आतां ॥७॥

आपल्या भावानुसार श्रीरामासारख्या देवाचे जसे ध्यान करावे त्याप्रमाणे आता श्रीगुरूंची देहात कल्पना करून आता स्तुती करीन. ॥७॥

जय जया-जि सद्गुरुराजा । विश्वंभरा विश्वबीजा । परमपुरुषा मोक्षध्वजा । दीनबंधु ॥८॥

हे श्रीगुरो, आपला जयजयकार असो. विभु असा तू विश्वाला व्यापून आहेस. हे जग तुझ्यापासूनच उत्पन्न होते. (जन्माद्यस्य यतः - ब्र. सू. १-१-२) तू उत्तम पुरुष आहेस. (गीता अ. १५) तुझी ऐक्यभावाने प्रत्यक्ष अनुभूती हीच सायुज्य मुक्ती. तू दीनांचा सखा आहेस. करुणामय आहेस. ॥८॥

तुझीयेन अभयंकरें । अनावर माया हे वोसरे । जैसें सूर्यप्रकाशे अंधारें । पळोन जाये ॥९॥

तू शिष्यांना अभयदान दिलेस की अनावर असलेली माया (मम माया दुरत्यया- गीता) ओसरते. बाधित होते. सूर्य उगवल्यावर अंधार नष्ट होतो त्याप्रमाणे. ॥९॥

आदित्यें अंधकार निवारे । परंतु मागुतें ब्रह्मांड भरे । नीसी जालियां नंतरें । पुन्हा काळोखें ॥१०॥

पण ह्या उदाहरणांत मोठीच उणीव आहे. सूर्य उगवताच अंधार नष्ट होतो हे खरे. पण रात्र होताच पुन्हा तो ब्रह्मांडात भरून राहतो. ॥१०॥

तैसा नव्हे स्वामीराव । करी जन्ममृत्य वाव । समूळ अज्ञानाचा ठाव । पुसून टाकी ॥११॥

श्रीगुरूंचे तसे नाही. अविद्येचे मूळच छोटून टाकून ते जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून कायमचे सोडवितात. ॥११॥

सुवर्णांचे लोहो कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं । तैसा गुरुदास संदेहीं । पडोंचिं नेणे सर्वथा ॥१२॥

परिसाने लोखंडाला एकदा स्पर्श करून त्याचे सोने झाल्यावर तो परीस दूर झाला तरी पुन्हा त्या सोन्याचे लोखंड होत नाही. त्याप्रमाणे एकदा गुरुकृपा झाली की तुटलेल्या अज्ञानाच्या मुळाला पुन्हा अंकुर फुटत नाही. अज्ञानरूप भ्रम कायमचा दूर होतो. ॥१२॥

कां सरिता गंगेसी मिळाली । मिळणी होतां गंगा जाली । मग जरी वेगळी केली । तरी होणार नाहीं सर्वथा ॥१३॥

लहान ओढे, झरे एकदा गंगेला मिळाले की त्यांनाही गंगाच म्हणतात. नंतर पुन्हा त्यांना गंगेपासून वेगळे करता

येणे कधीच शक्य नाही. ॥१३॥

परी ते सरिता मिळणीमार्गे । वाहाळ मानिजेत जगे । तैसा नव्हे शिष्य वेगे । स्वामीच होये ॥१४॥

पण वरील उदाहरणही गुरू-शिष्यांचे बाबतीत उणे ठरते! कारण तो ओढा किंवा झरा गंगेला मिळेपर्यंतच्या त्याच्या प्रवाहाला ओढा किंवा झरा ह्याच नावाने ओळखले जाते. शिष्याचे तसे नाही. शिष्य श्रीगुरुस्वरूपात जाऊन मिळाल्यानंतर त्या शिष्यालाही श्रीगुरू असेच म्हणतात! तोही श्रीगुरूंच्या योग्यतेला प्राप्त होतो. ॥१४॥

परीस आपणाऐसें करीना । सुवर्णे लोहो पालटेना । उपदेश करी बहुत जना । अंकित सदगुरूचा ॥१५॥

परीस लोखंडाचे सोने करतो पण त्या सोन्याला परिसाची योग्यता कधीच मिळत नाही! त्या सोन्याचा लोखंडाला स्पर्श झाला तर त्याचे सोने होत नाही. पण श्रीगुरूंचा दास असलेला शिष्य मात्र श्रीगुरुपदावर बसून त्याच्या शिष्यांना श्रीगुरुपद देऊ शकतो! ॥१५॥

शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये । सुवर्णे सुवर्ण करितां न ये । म्हणौनि उपमा न साहे । सदगुरूसी परिसाची ॥१६॥

शिष्यालाच गुरुत्व मिळत असल्याने व सोन्याने सोने होत नसल्याने श्रीगुरूंना परिसाची उपमा कमी पडते. तो दृष्टान्त देता येत नाही. ॥१६॥

उपमे द्यावा सागर । तरी तो अत्यंतच क्षार । अथवा म्हणों क्षीरसागर । तरी तो नासेल कल्पांतीं ॥१७॥

श्रीगुरूंना व्यापकत्वामुळे समुद्राची उपमा द्यावी तर समुद्र खारट असतो. ही उणीव दूर करण्यासाठी त्यांना दुधाचा समुद्र म्हणावे तर तोही कल्पाच्या शेवटी जगाबरोबर नष्ट होतो. श्रीगुरू अमर असतात. त्यामुळे हाही दृष्टान्त देता येत नाही. ॥१७॥

उपमे द्यावा जरी मेरु । तरी तो जड पाषाण कठोरु । तैसा नव्हे कीं सदगुरू । कोमळ दिनाचा ॥१८॥

मेरू पर्वत सुवर्णमय व प्रचंड असल्याने त्याची श्रीगुरूंना उपमा द्यावी तर तो अचेतन, दगड व कठोर (टणक) असतो. श्रीगुरू दीनांविषयी अत्यंत कोमल म्हणजे हळवे असतात. दयाळू असतात. ॥१८॥

उपमे म्हणों गगन । तरी गगनापरीस तें निर्गुण । या कारणें दृष्टांत हीण । सदगुरूस गगनाचा ॥१९॥

गंभीर व व्यापक असल्याने आकाशाची त्यांना उपमा द्यावी तर गगनाला शब्द हा गुण असल्याचे शास्त्र सांगते. त्यामुळे ते सगुण ठरते. श्रीगुरू निर्गुण आहेत. म्हणून त्यांना आकाशाची उपमा देता येत नाही. ॥१९॥

धीरपणें उपमूं जगती । तरी हेहि खचेल कल्पांतीं । म्हणौन धीरत्वास दृष्टांतीं । हीण वसुंधरा ॥२०॥

क्षमा हा पृथ्वीचा गुण असल्याने श्रीगुरूंना पृथ्वीची उपमा द्यावी तर तीही कल्पाच्या शेवटी जल तत्वात विरून जाते. म्हणून अशा हीन पृथ्वीची उपमा श्रीगुरूंना देण्याचा धीर होत नाही. ॥२०॥

आता उपमावा गभस्ती । तरी गभस्तीचा प्रकाश किती । शास्त्रें मर्यादा बोलती । सदगुरू अमर्याद ॥२१॥

सूर्य तेजस्वी व प्रकाशमान असल्याने त्याची श्रीगुरूंना उपमा द्यावी तर त्याचा प्रकाश तो किती? एका मर्यादिपलीकडे तो पोचू शकत नाही असे शास्त्र सांगते. श्रीगुरू अमर्याद प्रकाशमान आहेत. ते सूर्यासह सर्वप्रकाशक आहेत. नित्य प्रकाशमान आहेत. ॥२१॥

म्हणौनि उपमें उणा दिनकर । सदगुरू ज्ञानप्रकाश थोर । आतां उपमावा फणीवर । तरी तोही भारवाही ॥२२॥

म्हणून श्रीगुरूंची सूर्याशी जराही तुलना होऊ शकत नाही. व्यापक, अनादि, नित्य, सत्य, आद्य (थोर) ज्ञानप्रकाश हे श्रीगुरूंचे स्वरूप आहे. शेषाची व त्यांची तुलना करावी तर शेष पृथ्वीचा भार डोक्यावर वाहणारा सामान्य सेवक आहे. त्याला शंभर फण्या आहेत एवढेच! ॥२२॥

आतां उपमा द्यावें जळ । तरी तें काळांतरां आटेल सकळ । सद्गुरुरूप तें निश्चळ । जाणार नाही ॥२३॥

पाणी सर्वांची तहान भागवून त्यांना स्वच्छ करते म्हणून श्रीगुरूंना पाण्याची उपमा द्यावी तर काही काळांतराने कल्पान्ती ते अग्नितत्वात विलीन होते. श्रीगुरू अढळ, नित्य, अविकारी आहेत. त्यांना जाणे-येणे नाही. ॥२३॥

सद्गुरूसी उपमावें अमृत । तरी अमर धरिती मृत्युपंथ । सद्गुरूकृपा यथार्थ । अमर करी ॥२४॥

अमृत अमरत्व देते म्हणून श्रीगुरूंची त्याच्याशी तुलना करावी तर रोज अमृत पिणारे देवसुद्धा मृत्युपंथाने जातात असे शास्त्र सांगते. यथार्थ श्रीगुरूकृपा झाली तर जीव ब्रह्मच होऊन त्यासारखा अज, अजर व अमर होतो. ॥२४॥

सद्गुरूसी म्हणावें कल्पतरु । तरी हा कल्पनेतीत विचारु । कल्पवृक्षाचा अंगिकारु । कोण करी ॥२५॥

इच्छा करावी ते देतो म्हणून कल्पतरूची श्रीगुरूंना उपमा द्यावी तर श्रीगुरूकृपेने शिष्य नित्यतृप्त झाल्याने इच्छारहित होतो. मग कल्पतरूला कोण विचारतो? ॥२५॥

चिंता मात्र नाही मनीं । कोण पुसे चिंतामणी । कामधेनूचीं दुभणीं । निःकामासी न लगती ॥२६॥

चिंतावे ते देतो तो देणारा चिंतामणी व कामधेनू यांची तुलना त्यांच्याशी करावी तर श्रीगुरूकृपा झालेला निष्काम झाल्याने त्याला चिंतामणीची किंमतच वाटत नाही. कामधेनूचे दुभते त्याला नीरस वाटते. ॥२६॥

सद्गुरू म्हणों लक्ष्मीवंत । तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत । ज्याचे द्वारीं असे तिष्ठत । मोक्षलक्ष्मी ॥२७॥

श्रीविष्णूपाशी लक्ष्मी असल्याने त्यांची श्रीगुरूंना उपमा द्यावी तर लक्ष्मी विनाशी आहे. लक्ष्मीधर विष्णूसुद्धा मूळमायेत लीन होतात. मोक्षरूप लक्ष्मी श्रीगुरूंची सतत सेवा करते. 'मी मुक्त आहे.' असाही अभिमान श्रीगुरूंना नसल्याने ती जणू त्यांच्या दारातच राहते. ॥२७॥

स्वर्गलोक इंद्र संपती । हे काळांतरी विटंबती । सद्गुरूकृपेची प्राप्ती । काळांतरी चळेना ॥२८॥

स्वर्गलोक, इंद्राचे वैभव हे तर श्रीगुरूंच्या पासंगालाही पुरत नाहीत. कारण ते काळाच्या ओघात नष्ट होतात. श्रीगुरूकृपेने त्रिकालाबाधित ब्रह्म प्राप्त होते. ते नष्ट होणारे नाही. ॥२८॥

हरीहर ब्रह्मादिक । नाश पावती सकळिक । सर्वदा अविनाश येक । सद्गुरुरूपद ॥२९॥

विष्णू, शंकर व ब्रह्मदेव हे मूळमायेतून व्यक्त होतात. जे व्यक्त होते ते सर्व नष्ट होते. सद्गुरुरूपद मात्र अविनाशी, अविकारी आहे. ॥२९॥

तयासी उपमा काय द्यावी । नाशिवंत सृष्टी आघवी । पंचभूतिक उठाठेवी । न चलें तेथें ॥३०॥

म्हणून श्रीगुरूंना कोणाचीच उपमा देता येत नाही. सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थ नाशिवंत आहे. जे जे पांचभौतिक असते ते ते विनाशी असल्याने त्याचा श्रीगुरूंशी संबंध जोडण्याचा व्यर्थ खटाटोप करू नये. ॥३०॥

म्हणौनि सद्गुरू वर्णवेना । हे गे हेचि माझी वर्णना । अंतरस्थितीचिया खुणा । अंतर्निष्ठ जाणती ॥३१॥

एकूण श्रीगुरूंचे शब्दाने वर्णन करणे शक्य नाही. अहो, हेच त्यांचे वर्णन मी केले आहे! या माझ्या वर्णनाचे रहस्य जे ब्रह्मज्ञानी आहेत त्यांनाच कळेल!! कारण एक ब्रह्मज्ञ दुसऱ्या ब्रह्मज्ञाच्या भाषेचे वर्म जाणू शकतो. ॥३१॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सद्गुरूस्वतननाम' समास चौथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथांतील 'सद्गुरूस्वतन' नावाचा चवथा समास समाप्त**

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास पाचवा : संतस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

संत हे भारतीय समाजाचे भूषण व वैभव आहे. भोगवादापासून समाजाला दूर ठेवून त्याला ईश्वरनिष्ठ करून मोक्षाची सोपी वाट दाखविण्याचे महत्कार्य ते करतात. श्रीगुरूंची बांधिलकी शिष्याशी असेल तर संतांची सर्व समाजाशी असते. ज्ञानदेवांचे पसायदान व समर्थांचे आनंदवनभुवन त्यांच्या समाजनिष्ठेचे साक्षीदार आहेत. त्यांच्या ग्रंथरचना समाजाला रुचतील व पचतील अशा आहेत. राजकारणातील अपयशामुळे भारतीय समाज कितीही विस्कळीत झाला तरी धर्म व अध्यात्माच्या आधाराने संतांनी तो एक ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

आतां वंदीन सज्जन । जे परमार्थाचें अधिष्ठान । जयांचेनि गुह्यज्ञान । प्रगटे जनीं ॥१॥

श्रीगणेशाला वंदन असो. ज्यांचा मोक्षमार्गाला मोठा आधार आहे व ज्यांच्यामुळे त्या मार्गाची रहस्ये सामान्य लोकांना समजू लागतात त्या संतांना आता मी वंदन करतो. ॥१॥

जे वस्तु परम दुल्लभ । जयेचा अलभ्य लाभ । तेंचि होये सुल्लभ । संतसंगें करूनी ॥२॥

अत्यंत कठीण असलेला जीव व ब्रह्म यांच्या ऐक्याचा अनुभव तो संतांच्या सहवासात सोपा होतो. ॥२॥

वस्तु प्रगटचि असे । पाहातां कोणासीच न दिसे । नाना साधनीं सायासें । न पडे ठाई ॥३॥

तसे पाहिले तर ब्रह्मानुभव सर्वांना सतत आहे. पण ते ज्ञान नेहमीच्या ज्ञान होण्याच्या पद्धतीने होत नसल्याने ते नाही असे वाटते. भलत्याच दिशेने प्रयत्न करून ते कधीच होत नाही. ॥३॥

जेथें परीक्षवंत ठकले । नांतरी डोळस-चि अंध जाले । पाहात असतांचि चुकले । निजवस्तूसी ॥४॥

जे स्वतःला मोठे परीक्षावंत समजतात तेही त्या बाबतीत फसतात. चर्मचक्षूंना ब्रह्म दिसत नसल्याने ते असून नसल्यासारखे असतात. कित्येक साधकांना जीव ब्रह्म आहे असा अनुभव येऊनही त्याला व्यावहारिक अनुभवाचे स्वरूप नसल्याने तो अनुभव आल्याचे त्यांनाच कळत नाही. ॥४॥

जें दीपाचेनि दिसेना । नाना प्रकाशें गवसेना । नेत्रांजनेंहि वसेना । दृष्टीपुढें ॥५॥

ब्रह्म दिव्याच्या उजेडात दिसत नाही. हिऱ्याच्या प्रकाशात कळत नाही, गुप्त ठेवा दाखविणारे नेत्रांजन डोळ्यांत घालूनही अरूप निराकार ब्रह्म दृष्टीस पडत नाही. ॥५॥

सोळां कळी पूर्ण शशी । दाखऊं शकेना वस्तूसी । तीव्र आदित्य कळारासी । तोहि दाखवीना ॥६॥

पौर्णिमेच्या चंद्राच्या किंवा प्रखर सूर्याच्या प्रकाशातही ब्रह्मदर्शन करून देण्याचे सामर्थ्य नाही. ॥६॥

जया सूर्याचेनि प्रकाशें । ऊर्णतंत तोहि दिसे । नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे । अणुरेणादिक ॥७॥

ज्या तेजस्वी सूर्याच्या प्रकाशात कोळ्याच्या धाग्यासारखी सूक्ष्म वस्तू व अतिबारीक धूलीकण दिसू शकतात. ॥७॥

चिरलें वाळाग्र तेंहि प्रकासी । परी तो दाखवीना वस्तूसी । तें जयाचेनि साधकांसी । प्राप्त होये ॥८॥

केसाचे कापलेले टोकही दिसते पण साधकाला अनुभव येईल अशा प्रकारे तो प्रकाश ब्रह्म दाखवू शकत नाही. ॥८॥

जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेत प्रस्तावले । जेथें तर्क मंदावले । तर्कितां निजवस्तूसी ॥९॥

जेथे संशयी बुद्धी कुंठित होते, भलत्याच दिशेने केलेले प्रयत्न फुकट जातात व तार्किकांच्या तर्कबुद्धीचे शहाणपण चालत नाही अशी ती ब्रह्मवस्तू आहे. ब्रह्मज्ञान नित्य असल्याने त्यासाठी प्रयत्न करायचे नसतात. अज्ञान घालविण्यासाठी ते करावे लागतात. 'नैषा तर्केण मतिरापनेय' (कठ १-२-९) त्याच्या अनुभवासाठी आवश्यक ती बुद्धी तर्काने मिळत नाही. तर्क बाह्यपदार्थासंबंधी करता येतो. स्वरूपासंबंधी नव्हे. ॥९॥

बळे विवेकाची वेंगडी । पडे शब्दाची बोंबडी । जेथें मनाची तांतडी । कामा नये ॥१०॥

‘ब्रह्म सत्य असून जगत् मिथ्या आहे’ अशा शाब्दिक विवेकाची तेथे गठडी वळते. शब्द माघारी फिरल्याशिवाय त्याचा अनुभव येत नाही. मनाने कितीही तत्परता दाखविली तरी त्याला आत्मदर्शन होत नाही. (‘यतो वाचा निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ तै. २-९-१) ॥१०॥

जो बोलकेपणें विशेष । सहस्र मुखांचा जो शेष । तोहि सिणला निःशेष । वस्तु न संगवे ॥११॥

हजार तोंडे असल्याने जो अखंड बोलू शकतो त्या शेषालाही ब्रह्म सांगताना थकवा येतो. पण ते सांगता येत नाही. ॥११॥

वेदें प्रकाशिलें सर्वहि । वेदविरहित कांहीं नाहीं । तो वेद कोणासहि । दाखऊं सकेना ॥१२॥

वेदांमध्ये अनेक विषयांसंबंधी विस्तृत लिहिले आहे. जे वेदात नाही ते कोठेच नाही. असा वेदही कोणा साधकाला ब्रह्मानुभव देऊ शकत नाही. ॥१२॥

तेचि वस्तु संतसंगे । स्वानुभवे कळों लागे । त्याचा महिमा वचनीं सांगें । ऐसा कवणु ॥१३॥

पण हेच ब्रह्म संतांच्या सहवासात अनुभवाला येते. या अनुभवाचे माहात्म्य वाणीने सांगता येईल असा कोणी नाही. म्हणून संतांचेही माहात्म्य सांगणे कठीण आहे. ॥१३॥

विचित्र कळा ये मायेची । परी वोळखी न संगवे वस्तूची । मायातीता अनंताची । संत सोये सांगती ॥१४॥

या मायेचे सामर्थ्य व जादू अशी आहे की तिच्या प्रभावाखाली ब्रह्मानुभव सांगताच येत नाही. संत मात्र मायेचे अधिष्ठान असलेल्या ब्रह्माची ओळख करून देतात. ॥१४॥

वस्तूसी वर्णिलें नवचे । तेंचि स्वरूप संताचें । या कारणें वचनांचें । कार्य नाहीं ॥१५॥

ज्या ब्रह्माचे कोणत्याही प्रकारे वर्णन करता येत नाही त्या ब्रह्माची संत ही जणू मूर्त रूपे असतात. संत ब्रह्मरूप असल्याने त्यांचेही वर्णन शब्दांनी करणे कठीणच आहे. ॥१५॥

संत आनंदाचें स्थळ । संत सुखचि केवळ । नाना संतोषाचें मूळ । ते हे संत ॥१६॥

संतांचे जीवन आनंदमय असते. सुखच जणू त्यांच्या रूपाने आकाराला येते. त्रिविध ताप नष्ट करून सर्व प्रकारे संतुष्ट जीवन जगण्याची विद्या त्यांच्याकडून घ्यावी. ॥१६॥

संत विश्रांतीची विश्रांती । संत तृप्तीची निजतृप्ती । नातरी भक्तीची फळश्रुती । ते हे संत ॥१७॥

मोक्ष संतांचे ठिकाणी विश्रांतीला येतो. त्याची सर्व खटपट त्यांचे ठिकाणी थांबते. तृप्ती संतांच्या जवळ तृप्त होते. सामान्य जीवांना कितीही तृप्त केले तरी ते तृप्तच होत नाहीत. तृप्ती अतृप्तच राहते! अनेक प्रकारच्या उपासनांना येणारे फळ म्हणजे संतदर्शन होय. ॥१७॥

संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र । नातरी पुण्याची पवित्र । पुण्यभूमी ॥१८॥

धर्म संतांच्या आश्रयाने राहतो. त्यांच्या देहांत स्वरूपाचे दर्शन घेण्याची योग्यता आहे. संत ही पवित्र पुण्यक्षेत्रेच होत. ॥१८॥

संत समाधीचें मंदिर । संत विवेकाचें भांडार । नातरी बोलिजे माहेर । सायोज्यमुक्तीचें ॥१९॥

संतांच्या देहरूप मंदिरात चालतीबोलती समाधी राहते. क्षराक्षर, प्रकृतिपुरुष, क्षेत्रक्षेत्रज्ञ इ. विवेकांची संत ही भांडारे

असतात. ते सायुज्य मुक्तीचे माहेरघर असतात. ती त्यांच्याजवळ मोकळेपणाने सुखात राहते! ॥१९॥

संत सत्याचा निश्चयो । संत सार्थकाचा जयो । संत प्राप्तीचा समयो । सिद्धरूप ॥२०॥

सत्याचे (ब्रह्म) निश्चयात्मक स्वरूप संतांना उमगलेले असते. सार्थकाला (मोक्ष) संतांमुळे विजय मिळतो. मनुष्य जन्माचे सार्थक होऊ शकते हे संतांमुळे जगाला कळते. जीव-ब्रह्म त्यांचे ऐक्य सिद्धीला जाण्याची वेळ संतांच्या ठिकाणी येते. ॥२०॥

मोक्षश्रिया आळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत । जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥२१॥

मोक्षरूप संपत्तीच्या शांती, निर्भयता, तृप्ती इ. अलंकारांनी संत शोभून दिसतात. तीच त्यांची श्रीमंती होय. ही संपत्ती नसलेल्या अनेक दरिद्री जीवांना ते त्या श्रीमंतीचे स्वामी करतात. जीवभाव हेच दारिद्र्य असून मोक्ष हेच सम्राटपद आहे. संतरूप सम्राट अनेक दरिद्र्यांना सम्राटपदावर बसवतात. ॥२१॥

जे समर्थपणें उदार । जे कां अत्यंत दानशूर । तयांचेनि हा ज्ञानविचार । दिधला न वचे ॥२२॥

संत श्रीमंत व उदार असतात व म्हणून अतिशय दानशूर असतात. त्यांनी कितीही दिली तरी त्यांची ज्ञानरूप संपत्ती कधीच संपत नाही. ॥२२॥

माहाराजे चक्रवर्ती । जाले आहेत पुढें होती । परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती । देणार नाहीं ॥२३॥

लहान-मोठे राजे व चक्रवर्ती सम्राट आजपर्यंत कित्येक झाले व पुढेही होतील. तेही दानशूर असले तरी सायुज्य मुक्ती त्यांना कोणालाच देता येत नाही. ॥२३॥

जें त्रैलोकीं नाहीं दान । तें करिती संतसज्जन । तयां संतांचे महिमान । काय म्हणौनि वर्णाविं ॥२४॥

तिन्ही लोकातील कोणालाही जे दान करता येत नाही ते संत करतात. त्या संतांचे माहात्म्य कोणत्या शब्दात कोणी सांगावे? ॥२४॥

जें त्रैलोक्याहून वेगळें । जें वेदश्रुतीसी नाकळें । तेंचि जयांचेनि वोळें । परब्रह्म अंतरीं ॥२५॥

परब्रह्म तिन्ही लोकांपासून असंग आहे. ('प्रपंचोपशमम्'— मांडूक्य. ७) वेद व श्रुतिवाक्ये त्याला जाणू शकत नाहीत. त्याच परब्रह्माचे ज्यांच्या सहवासाने अनुभवात्मक ज्ञान होते. ॥२५॥

ऐसी संतांची महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा । जयांचेनि मुख्य परमात्मा । प्रगट होये ॥२६॥

असे संतांचे माहात्म्य आहे. त्यांच्याविषयी जेवढे बोलावे तेवढे थोडेच आहे. त्यांच्यामुळेच ब्रह्म जणू प्रत्यक्ष होते. ॥२६॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'संतस्तवननाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथांतील 'संतस्तवन' नावाचा पाचवा समास समाप्त.

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास सहावा : श्रोतेजनस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

समर्थाच्या आध्यात्मिक सभेतील श्रोता सत्त्वगुणी, बुद्धिमान, शब्दप्रभू, प्रसंगी वक्त्याहून श्रेष्ठ, पवित्र, वक्त्याला स्फूर्ती देणारा, भाविक व जाणकार आहे. सभेत समर्थ स्वतःकडे गौणत्व घेऊन आपल्या सहज विनयाची अभिव्यक्ती करतात. 'वक्ता तो वक्ता नव्हे । श्रोतेवीण ।' या ज्ञानदेवांच्या वचनाशी ते पूर्ण सहमत आहेत.

आतां वंदूं श्रोते जन । भक्त ज्ञानी संत सज्जन । विरक्त योगी गुणसंपन्न । सत्यवादी ॥१॥

आता भक्त, ज्ञानी, संततुल्य, सज्जन, विरक्त, योगाभ्यास करणाऱ्या, सद्गुणी व सत्यवादी श्रोतृवर्गाला वंदन करू. ॥१॥

येक सत्वाचे सागर । येक बुद्धीचे आगर । येक श्रोते वैरागर । नाना शब्दरत्नाचे ॥२॥

श्रोत्यातील काही जण सत्त्वगुणसंपन्न, काही महाबुद्धिमान तर काही शब्दरूप रत्नांच्या खाणीप्रमाणे असतात. ॥२॥

जे नाना अर्थाबृताचे भोक्ते । जे प्रसंगी वक्तयाचे वक्ते । नाना संशयातें छेदिते । निश्चई पुरुष ॥३॥

काही जणांजवळ शब्दार्थाच्या अनेक छटा जाणण्याचे कौशल्य असते. काही वेळी, प्रसंगी वक्त्यालासुद्धा मार्मिक मार्गदर्शन करू शकतात. सभेत फार शंका उपस्थित केल्या गेल्या तर त्यांचे शास्त्रशुद्ध व परिणामकारक निराकरण करण्याचे सामर्थ्य काहींपाशी असते. ॥३॥

ज्यांची धारणा अपार । जे ईश्वराचे अवतार । नातरी प्रत्यक्ष सुरवर । बैसले जैसे ॥४॥

काही श्रोत्यांची ग्रहणशक्ती एवढी तीक्ष्ण असते की त्यांना ईश्वराचे अवतार किंवा प्रत्यक्ष देवच म्हणावे. ॥४॥

किं हे ऋषेश्वरांची मंडळी । शांतस्वरूप सत्वागळी । जयांचेनि सभामंडळीं । परम शोभा ॥५॥

काही श्रोत्यांकडे पाहिले की ते ऋषिमंडळातील असावेत असे वाटते. ते शांत व सात्त्विक दिसतात. त्यांच्या उपस्थितीमुळे सभेची शोभा वाढते. ॥५॥

हृदई वेदगर्भ विलसे । मुखीं सरस्वती विळासे । साहित्य बोलतां जैसे । भासती देवगुरु ॥६॥

काहींच्या ठिकाणी वेदांच्या तात्पर्याचा अखंड निश्चय असतो. वाणीवर सरस्वतीच बसली आहे अशी विद्वत्ता असते. ते साहित्यासंबंधी बोलू लागले तर बृहस्पतीच त्यांच्या रूपाने बोलतात असे वाटते. ॥६॥

जे पवित्रपणें वैश्वानर । जे स्फूर्तिकिरणाचे दिनकर । ज्ञातेपणें दृष्टीसमोर । ब्रह्मांड नयें ॥७॥

काही अग्रीसारखे पवित्र, सूर्यापासून किरण येतात तशी त्यांच्यापासून वक्त्याला स्फूर्ती मिळते असे, तर काहींना आत्मज्ञानामुळे समोर दिसणारे ब्रह्मांड बाधीत झालेले असते. ॥७॥

जे अखंड सावधान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान । सर्वकाळ निरभिमान । आत्मज्ञानी ॥८॥

काही श्रोते श्रवणकाळी अत्यंत सावध असतात, त्यांना तिन्ही काळांचे ज्ञान असते. व आत्मज्ञानामुळे निरहंकार स्थितीमध्ये ते असतात. ॥८॥

ज्यांचें दृष्टीखालून गेलें । ऐसें कांहींच नाहीं उरलें । पदार्थमात्रासी लक्षिलें । मनें जयांच्या ॥९॥

काही असे सर्वज्ञ असतात की त्यांनी जाणले नाही असे काहीच शिल्लक नसते. ज्ञानाच्या अनेक क्षेत्रांत त्यांना गती असते. ॥१॥

जें जें कांहीं आठवावें । तें तें तयांस पूर्वीच ठावें । तेथें काये अनुवादावें । ज्ञातेपणेंकरूनी ॥१०॥

वक्त्याने जे जे आठवून आठवून सांगावे ते ते त्यांना आधीपासूनच ठाऊक असते! मग वक्त्याने 'मी ज्ञाता' अशा भूमिकेतून काय बरे सांगावे? ॥१०॥

परंतु हे गुणग्राहिक । म्हणौन बोलतो निःशंक । भाग्यपुरुष काये येक । सेवीत नाही ॥११॥

तरीही ते वक्त्याच्या गुणांचे भोक्ते असतात. त्यामुळेच मी सभेमध्ये न बावरता बोलू शकतो. खरोखर जे भाग्यवन्त असतात ते सर्वच गुणांचे भोक्ते असतात. ॥११॥

सदा सेविती दिव्यात्रे । पालटाकरणें आवेट अत्रे । तैसींच माझीं वचनें । पराकृते ॥१२॥

जे सदाच पक्वान्ने जेवतात ते केव्हा तरी माझ्यासारख्याचे साधे वक्तव्यरूप अन्न रुचिपालट म्हणून घेतात! माझे बोलणेच तसे सुमार आहे. ॥१२॥

आपुले शक्तिनुसार । भावें पुजावा परमेश्वर । परंतु पुजूं नये हा विचार । कोठेंचि नाही ॥१३॥

जशी आपली शक्ती असेल त्याप्रमाणे परमेश्वराची पूजा करावी. पूजा करूच नये असे कोठेच म्हटलेले नाही. त्याप्रमाणे- ॥१३॥

तैसा मी येक वाग्दुर्बळ । श्रोते परमेश्वरचि केवळ । यांची पूजा वाचाबरळ । करूं पाहे ॥१४॥

मी वाणीने दुर्बळ आहे तर श्रोते परमेश्वरासारखे आहेत. त्यांची मी माझ्या बोलण्याने पूजा करू पाहतो. ॥१४॥

वित्पत्ती नाही कळा नाही । चातुर्य नाही प्रबंद नाही । भक्ति ज्ञान वैराग्य नाही । गौल्यता नाही वचनाची ॥१५॥

व्युत्पत्तिशास्त्र मला ठाऊक नाही, वक्तृत्वाची कला माझ्याजवळ नाही. बोलण्यातील खुब्या मी आत्मसात केलेल्या नाहीत. चातुर्य किंवा विद्वत्ताही नाही. भक्ती, ज्ञान व वैराग्याचा अभाव असून बोलण्याला गोडी नाही. ॥१५॥

ऐसा माझा वाग्विळास । म्हणौन बोलतो सावकाश । भावाचा भोक्ता जगदीश । म्हणौनियां ॥१६॥

माझे वक्तृत्व अशा प्रकारचे असल्यामुळे मी अडखळत कसेतरी बोलतो आहे. जगदीशाला भाव आवडतो ह्याच आधारावर माझे बोलणे निर्भर आहे. ॥१६॥

तुम्ही श्रोते जगदीशमूर्ति । तेथें माझी वित्पत्ती किती । बुद्धिहीण अल्पमती । सलगी करितो ॥१७॥

तुम्ही श्रोते जगदीशाच्या मूर्ती आहात. ('प्रभू तुम्ही महेशाच्या मूर्ती'- ज्ञाने.) तुमच्यापुढे माझे ज्ञान ते किती? असा बुद्धी नसलेला मी केवळ लडिवाळपणे तुमच्यापुढे उभा आहे. ॥१७॥

समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगीं । परी सामर्थ्य असे त्यांचे आंगी । तुम्हां संतांचा सलगी । म्हणौनि करितो ॥१८॥

व्यवहारामध्ये कोणा सत्ताधीशाचा मुलगा मूर्ख असला तरी त्यालाही लोक सत्ताधीश समजतात. अशाच प्रकारे मी तुमचा आहे असे मानून तुम्ही मला अभय द्यावे. ॥१८॥

व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयचकित लोक । परि त्यांचीं पिलीं निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥१९॥

वाघ व सिंह अत्यंत क्रूर असतात. त्यांना नुसते पाहूनही इतर सर्व प्राणी भयभीत होतात. परंतु त्यांचे छावे त्यांच्या जवळपास निर्भयपणे बागडतात. ॥१९॥

तैसा मी संतांचा अंकित । तुम्हां संतांपासीं बोलत । तरी माझी चिंता तुमचें चित्त । वाहेलच कीं ॥२०॥

त्याप्रमाणे मी संतांचा दास आहे. आपण सर्व संत आहात. त्यामुळे मी तुमच्यासमोर बोलू लागलो की तुमचे चित्त मला सहजच अनुकूल राहील. ॥२०॥

आपलेंचि बोले वाउगें । त्याची संपादणी करणें लागे । परंतु कांहीं सांगणे नलगे । न्यून तें पूर्ण करावें ॥२१॥

ज्याला आपले म्हटले आहे त्याचे बोलण्यात काही कमीजास्त झाले तरी ते सहजच दुरुस्त करून घेतले जाते. खरे तर हे सांगण्याची गरजच नाही. सर्व उणिवा तुम्ही दुरुस्त करून घ्यालच. ॥२१॥

हें तों प्रीतीचें लक्षण । स्वभावेंचि करी मन । तैसे तुम्ही संतसज्जन । मायेबाप विश्वाचे ॥२२॥

असे करणें हे प्रेमाचे लक्षणच आहे. तुमचे अन्तःकरण सहजच ते करील. तसे पाहिले तर तुम्ही सर्व जण संत व सज्जन असून सर्व जगाचेच मातापिता आहात. ॥२२॥

माझा आशय जाणोनि जीवें । आतां उचित तें करावें । पुढें कथेसि अवधान द्यावें । म्हणे दासानुदास ॥२३॥

मला काय म्हणावयाचे आहे ते आपण सहजच जाणता. आता आपणाला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे माझ्याबाबत विचार करावा. मी आपल्या दासांचाही दास असून मी आता पुढे बोलेन तिकडे लक्ष पुरवावे. ॥२३॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'श्रोतेजनस्तवननाम' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथांतील 'श्रोतेस्तवन' नावाचा सहावा समास समाप्त**

दशक पहिला : स्तवनाचा

समास सातवा : कवीश्वरस्तवन

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ज्या लेखकांनी व कवींनी मानवाचे कल्याण होण्यासाठी अनेक प्रकारच्या साहित्याची रचना करून, ती कायमची उपलब्ध होण्याची व्यवस्था केली त्यांचे समर्थ आता स्तवन करीत आहेत. हे साहित्य नसते तर मानव आज पशुवत् राहिला असता. समर्थांचा भर अर्थातच धर्म व अध्यात्माच्या साहित्यावर आहे. वैज्ञानिक, आर्थिक, ललित इत्यादी साहित्याचे प्रकार मानवी विकासाला आवश्यक असले तरी मानवी जीवनाचे मोक्ष हेच अन्तिम साध्य असल्याने त्याविषयीचे साहित्य सर्वात मौल्यवान आहे. दशक १४ समास ३ मध्ये काव्याविषयी समर्थांचे विचार स्पष्टपणे मांडले गेले आहेत.

आतां वंदूं कवेश्वर । शब्दसृष्टीचे ईश्वर । नातरी हे परमेश्वर । वेदावतारी ॥१॥

आता श्रेष्ठ कवींना वंदन करू. शब्दसृष्टीवर ह्यांचे प्रभुत्व असते. वेदांमधील अफाट शब्दसृष्टी पाहिली तर असे वाटते की हे कवी वेदांचे अवतारच असतात. वेद ईश्वराचे असल्याने कवींना ईश्वराचे अवतार म्हणण्यासही काहीच हरकत नाही. ॥१॥

कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना कळांचें जीवन । नाना शब्दांचें भुवन । यथार्थ होये ॥२॥

विद्येची देवता असलेल्या सरस्वतीचे कवी हे माहेरघर आहे. साहित्य रचनेच्या अनेक प्रकारांना (कळा) त्यांचाच आश्रय असतो. त्यांच्यामुळेच ते प्रकार टिकून राहतात. त्यांच्या ठिकाणी शब्दांचा प्रचंड संग्रह (भुवन) असतो. गायन, चित्र, नृत्य इत्यादी कलांचेही शास्त्र असते. ते ह्या लेखकांमुळेच टिकून रहाते. ॥२॥

कीं हे पुरुषार्थाचें वैभव । कीं हे जगदेश्वराचें महत्त्व । नाना लाघवें सत्कीर्तीस्तव । निर्माण कवी ॥३॥

कवींच्या रूपाने चारी पुरुषार्थ वैभवसंपन्न झाले. खुद्द ईश्वरालाही ह्यांच्यामुळेच नावलौकिक प्राप्त झाला! नाना प्रकारची रचनाकौशल्ये दाखवून सत्कीर्तीसाठी कवींचा जन्म असतो. ॥३॥

कीं हे शब्दरत्नाचे सागर । कीं हे मुक्तांचें मुक्त सरोवर । नाना बुद्धीचे वैरागर । निर्माण जाले ॥४॥

शब्दरूप रत्ने साठविण्याचे कवी हे सागर आहेत. काव्यरूप सरोवरात मुक्तपुरुष मुक्तपणे विहार करतात. मुक्तपुरुष काव्यरूपाने आपली स्थिती वर्णन करतात. बुद्धीच्या विलासाच्या अनेक प्रकारांची कवी ही खाण असते. ॥४॥

अध्यात्मग्रंथांची खाणी । कीं हे बोलके चिंतामणी । नाना कामधेनूचीं दुभणीं । वोळलीं श्रोतयांसी ॥५॥

अध्यात्मशास्त्राचे सिद्धान्त हे कवी ग्रंथात आकर्षक रीतीने मांडतात. चिंतामणी हा दगड असल्याने बोलत नाही. पण कवी बोलून चिंतामणी व कामधेनूचे काम करतात. मुमुक्षूंची तत्त्वज्ञानाच्या सुबोध मांडणीची अपेक्षा पूर्ण करतात. ॥५॥

कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु । कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभरु । नाना सायोज्यतेचे विस्तारु । विस्तारले ॥६॥

श्रोत्याची कल्पनाविलासाची इच्छा कवी कल्पतरूप्रमाणे पूर्ण करतात. ह्यांच्या रचनांमुळे साधकांना मार्गदर्शन होत असल्याने ते मोक्षाची शोभा (पडीभरू) आहेत. त्यांच्यामुळे मोक्ष मिळतो. जीवन्मुक्तीच्या सर्व पैलूंचा (नाना) विस्तार ते करतात. ॥६॥

कीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु । कीं हा योगियांचा गुप्त पंथु । नाना ज्ञानियांचा परमार्थु । रूपासि आला ॥७॥

परलोकप्राप्तीची साधने, अष्टांग योग्यांचे गुप्त पंथ व ज्ञान मार्गांचे वेदान्तशास्त्र ह्यांच्या रूपाने जणू प्रगट झाले. कवींनीच त्यांची रचना करून त्यांच्या परंपरा सांभाळल्या. ॥७॥

कीं हे निरंजनाची खूण । कीं हे निर्गुणाची वोळखण । मायाविलक्षणाचें लक्षण । ते हे कवी ॥८॥

रूपरहित ब्रह्म कवींमुळे शब्दरूपाने जणू रूपाला येते. निर्गुण ब्रह्माचा त्यांच्या रचनांमुळे परिचय होतो. ब्रह्माला मायेचा स्पर्शही होत नाही. पण कविरूप मायेचा जणू त्याला स्पर्श होतो! ते काव्यरूप मायेने त्याचे वर्णन करतात. ॥८॥

कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ । कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य लाभ । नातरी होये सुल्लभ । निजबोध कविरूपें ॥९॥

श्रुतीचे तात्पर्य कवीच काढून दाखवतात. (वेदांचा तो अर्थ आम्हासचि ठावा-तुका.) कवींच्या काव्यरचनेमुळे परमेश्वराचे एव्हही न कळणारे स्वरूप कळते. त्यांच्यामुळेच आत्मज्ञान सोपे होते. ॥९॥

कवि मुमुक्षाचें अंजन । कवि साधकांचें साधन । कवि सिद्धांचें समाधान । निश्चयात्मक ॥१०॥

गुप्त असलेला आत्मा मुमुक्षूंना दिसावा म्हणून कवी त्यांच्या डोळ्यांत स्वरचनांचे अंजन घालतात. साधकांना साधनेसाठी मार्गदर्शन करतात. जीवन्मुक्तांनाही पुनःप्रत्ययाचा आनंद देतात. किंवा पडताळा घेण्यासाठी मदत करतात. ॥१०॥

कवि स्वधर्माचा आश्रयो । कवि मनाचा मनोजयो । कवि धार्मिकाचा विनयो । विनयकर्ते ॥११॥

स्वधर्म कवींच्या आश्रयाने राहतो. तेच स्वधर्मपालनाचे तत्त्वज्ञान सर्वांना सांगत राहतात. मनोजय व धर्मपरायणांची विनम्रता अशीच त्यांच्या आश्रयाने राहते. ॥११॥

कवि वैराग्याचें संरक्षण । कवि भक्तांचें भूषण । नाना स्वधर्मरक्षण । ते हे कवी ॥१२॥

वैराग्याचे महत्त्व गाऊन कवी त्याचे रक्षण करतात. भक्तांना अनेक प्रकारे भगवन्ताची आळवणी करण्यासाठी कविभक्तांनी केलेल्या रचना फार गोड वाटतात. सर्व प्रकारचे स्वधर्म (पुत्र, पितृ, भ्रातृ, शिष्य इ.) कसे पाळावेत त्याचे कवींकडून मार्गदर्शन मिळते. ॥१२॥

कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिती । कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती । कवि उपासकांची वाढ कीर्ती । विस्तारली ॥१३॥

प्रेमीजनांच्या प्रेमाच्या अभिव्यक्तीचे कवी हे माध्यम आहे. ध्यानस्थ होणाऱ्यांना ध्यान सिद्ध करण्यासाठी कवींकडून मार्गदर्शन होत असल्याने जणू कवीच त्यांच्या ध्यानरूपाने साकार झालेले असतात. उपासकांची निष्ठा, प्रेम, शरणभाव इ. कवींकडूनच सर्वत्र प्रसिद्ध होतात. ॥१३॥

नाना साधनाचें मूळ । कवि नाना प्रेम्नाचें फळ । नाना कार्यसिद्धी केवळ । कविचेनि प्रसादें ॥१४॥

कवींच्या कृपेने अनेक साधनामार्गांमागील वर्म किंवा तत्त्व लक्षात येते. हरतऱ्हेच्या प्रयत्नांना यश मिळते. अनेक कार्ये सिद्धीला जातात. ॥१४॥

आधीं कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस । कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होये ॥१५॥

कवींच्या वाणीने शब्दविहार केला तरच रसिकाच्या कानांत त्या रसांना प्रवेश मिळतो. काव्यातील बारकावे व शब्दांचे खेळ कवींमुळेच रसिकांना कळतात. ॥१५॥

कवि वित्पन्नाची योग्यता । कवि सामर्थ्यवंतांची सत्ता । कवि विचक्षणाची कुशळता । नाना प्रकारें ॥१६॥

अनेक व्युत्पत्तीचे कौतुक कवींमुळेच कळते. कवींना त्यांच्या काव्यसामर्थ्यामुळे एक प्रकारे सत्ताही प्राप्त होते. शहाण्यांचे शहाणपणाचे कौशल्य कवींच्या माध्यमातून प्रगट होते. कवी ते लक्षात आणून देतात. ॥१६॥

कवि कवित्वाचा प्रबंद । कवि नाना धाटी मुद्रा छंद । कवि गद्यपद्यें भेदाभेद । पदत्रासकर्ते ॥१७॥

काव्यरचनेचे कसब कवींमुळे कळते. वाङ्मयाचे संप्रदाय (धाटी) रसादिकांची लक्षणे (मुद्रा) व अनुष्टुपादी छंद कवींमुळे प्रगट होतात. वाङ्मयाचे गद्य व पद्यादी भेद व अनुप्रासादी साधण्याचे कौशल्य तेच स्पष्ट करतात. ॥१७॥

कवि सृष्टीचा आळंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंगार । सकळ सिद्धीचा निर्धार । ते हे कवी ॥१८॥

सृष्टी कवींनीं अलंकृत झाल्याने तिच्यावरील मानवी जीवनाला शोभा आली आहे. लक्ष्मीचे वैभव (शृंगार) वर्णन करताना कवी रंगून जातात. सर्व प्रकारच्या सिद्धी कशा प्राप्त करून घ्याव्यात ह्याचे निश्चयात्मक वर्णन कवीच करतात. ॥१८॥

कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण । नाना सुखाचें संरक्षण । ते हे कवी ॥१९॥

सभेला कवींमुळे शोभा येते. भाग्याला सुद्धा कवींचे भूषण असते. कविसहवास हा भाग्याचा महत्त्वाचा घटक आहे. सुखाची जेवढी साधने आहेत, ती शब्दरूपाने जपून ठेवण्याचे काम कवी करतात. ॥१९॥

कवि देवांचे रूपकर्ते । कवि ऋषींचे महत्त्ववर्णिते । नाना शास्त्रांचें सामर्थ्य ते । कवि वाखाणिते ॥२०॥

अनेक देवांच्या रूपांचे कवी वर्णन करतात. ऋषींचे महत्त्व व अनेक शास्त्रांचा जीवनाला असलेला उपयोग ते सांगतात. ॥२०॥

नस्ता कवीचा व्यापार । तरी कैचा अस्ता जगोद्धार । म्हणौनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥२१॥

जर कवींनी रचना केल्या नसत्या तर ह्या जगाच्या उद्धाराची व्यवस्थाच झाली नसती म्हणून सृष्टीवरील माणसाला त्यांचा मोठा आधार आहे. ॥२१॥

नाना विद्या ज्ञातृत्व कांहीं । कवेश्वरेंविण तों नाहीं । कविपासून सर्वहि । सर्वज्ञता ॥२२॥

कवींशिवाय अनेक विद्या जाणण्याचा कोणताच मार्ग नाही. सर्व ज्ञानाचा उगम कवींपासूनच होतो. ॥२२॥

मागां वाल्मीक व्यासादिक । जाले कवेश्वर अनेक । त्यांपासून विवेक । सकळ जनासी ॥२३॥

फार पूर्वी वाल्मीकी व व्यासांसारखे महाकवी होऊन गेले. त्यानंतरच्या सर्व कवींसमोर त्यांचाच आदर्श आहे. ॥२३॥

पूर्वी काव्यें होती केलीं । तरीच वित्पत्ति प्राप्त जाली । तेणें पंडितांआंगीं बाणली । परम योग्यता ॥२४॥

पूर्वी केलेल्या काव्यरचनांच्या आधारानेच पुढे अनेक पंडितांनी काव्ये केली. त्या बळावरच ते मोठ्या योग्यतेस चढले. ॥२४॥

ऐसें पूर्वी थोर थोर । जाले कवेश्वर अपार । आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यांसी ॥२५॥

पूर्वी फार मोठ्या योग्यतेचे कित्येक कवी होऊन गेले. आजही आहेत व ह्यापुढेही जन्माला येतील. त्या सर्वांनाच वंदन असो. ॥२५॥

नाना चातुर्याच्या मूर्ती । कीं हे साक्षात् बृहस्पती । वेद श्रुती बोलों म्हणती । ज्यांच्या मुखें ॥२६॥

चातुर्य त्यांच्या रूपाने साकार होते. त्यांना प्रत्यक्ष बृहस्पती म्हणता येईल. वेद व श्रुतींनाही त्यांच्या मुखातून बोलावे असे वाटले. ॥२६॥

परोपकाराकारणें । नाना निश्चय अनुवादणें । सेखीं बोलिले पूर्णपणें । संशयातीत ॥२७॥

अनेक अनुभवाच्या गोष्टी कवी केवळ परोपकारासाठी लिहून ठेवतात. त्यांचे सर्व लेखन परिपूर्ण व संशयविपर्यासरहित असते. ॥२७॥

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसाचे वोघ लोटले । नाना सुखाचें उचंबळलें । सरोवर हे ॥२८॥

कवी हे जणू तहानलेल्या श्रोत्याच्या दिशेने वळलेले अमृताचे मेघ, किंवा नवरसरूप पाण्याचे लोंढे आहेत.

त्यांच्या रूपाने अनेक सुखांनी भरलेले सरोवरच उचंबळत असते.

रस व त्यांचे स्थायीभाव- शृंगार-रती, हास्य-आनंद, करुण-शोक, रौद्र-क्रोध. वीर-उत्साह, भयानक-भय. बीभत्स-घृणा, अब्धुत-विस्मय, शांत-शम. ह्या नऊ रसांशिवाय कोठे कोठे क्रांतिरस, वत्सल रस, सेवारस इत्यादींचा उल्लेख आहे. ॥२८॥

कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें । प्रगट जालीं मनुष्याकारें । नाना वस्तूचेनि विचारें । कोंदाटले हे ॥२९॥

कवींपाशी अनेक प्रकारची विवेकरूप संपत्ती भरपूर असते. ती जणू त्यांच्या रूपाने साकार होते. जगातील अनेक विषयांसंबंधी ह्यांना भरपूर माहिती असते. (उदा. नद्या, ऋषी, पर्वत, राजे, इतिहास, पुराण, साहित्य, वाद्य इ.इ.) ॥२९॥

कीं हे आदिशक्तीचें ठेवणें । नाना पदार्थास आणी उणें । लाधलें पूर्व संचिताच्या गुणें । विश्वजनासी ॥३०॥

कवी ही मायेच्या खास ठेवणीतील निर्मिती आहे. इतर अनेक निर्मिती त्यांच्यापुढे फिक्या आहेत. विश्वातील लोकांच्या पूर्वपुण्याईमुळेच केवळ त्यांना ही ठेव मिळते. ॥३०॥

कीं हे सुखाचीं तारुवें लोटलीं । आक्षेप आनंदें उतटलीं । विश्वजनास उपेगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणें ॥३१॥

कवी ह्या अनेक सुख सामुग्रीने भरलेल्या सुखाच्या नौकाच होत. जगातील रसिक त्यांच्या साहित्याचा उपयोग अनेक प्रकारे करतात. (उदा. नवनिर्मिती, चर्चा, अध्यापन, साधना इ.) ॥३१॥

कीं हे निरंजनाची संपत्ती । कीं हे विराटाची योगस्थिती । नातरी भक्तीची फळश्रुती । फळास आली ॥३२॥

कवी ही जणू ब्रह्माची संपत्ती आहे. निराकार ब्रह्माचा त्यांच्या रचनांमुळे अंदाज येतो. ईश्वराच्या जगत् रूप शरीराला विराट म्हणतात. कवी जेव्हा समाधीचा अनुभव घेतात तेव्हा जणू विराटालाच समाधी लागते! एवढे ते विराटाला पोटात घेऊन आत्मसुखात रंगतात. भक्तीनेच जर उपासना केली तर त्या उपासनेला येणारे फळ म्हणजे कवी होत! ॥३२॥

कीं हा ईश्वराचा पवाड । पाहातां गगनाहून वाड । ब्रह्मांडरचनेहून जाड । कविप्रबंदरचना ॥३३॥

कवी ही ईश्वराने कौतुकाने केलेली रचना असून ते ईश्वराची कीर्ती सतत गातात. त्यांच्या बुद्धीची सूक्ष्मता आकाशाच्या सूक्ष्मतेहून अधिक आहे. कवींच्या रचनांचे मूल्य ब्रह्मांडाहून जास्त आहे. ॥३३॥

आतां असो हा विचार । जगास आधार कवेश्वर । तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥३४॥

कवींचे माहात्म्य कितीही गायिले तरी ते कमीच ठरेल! सर्व जगाला त्यांचा मोठा आधार आहे हे खरे. त्यांना मी साष्टांग नमस्कार करतो.

(पूर्वी बहुतेक लेखन काव्यरूपाने होत असे. म्हणून सतत 'कवी' असा उल्लेख समर्थ करतात.) ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कवेश्वरस्तवननाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथांतील 'कवेश्वरस्तवन' नावाचा सातवा समास समाप्त

दशक पहिला : स्तवनाचा समास आठवा : सभास्तवननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आतां वंदूं सकळ सभा । जये सभेसी मुक्ती सुल्लभा । जेथें स्वयें जगदीश उभा । तिष्ठतु भरें ॥१॥

आता सभा व सभासद ह्यांना वंदन करू. ह्या सभेत चालणाऱ्या विचारामुळे मोक्ष सोपा होतो. स्वतः जगदीश अशा सभांत सतत उपस्थित असतो. जगदीशाशिवाय त्यांत कोणताही विचार नसतो. आध्यात्मिक श्रोतृवर्गाला समर्थ 'सभा' असे म्हणतात. श्रोत्यांचे स्तवन करून झाल्यावर त्यांचा समुदाय व त्या समुदायाचे घटक ह्या नात्याने आता समर्थ त्यांचे स्तवन करीत आहेत. ॥१॥

श्लोक

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ । मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

नाहीं वैकुंठीचा ठाई । नाहीं योगियांचा हृदई । माझे भक्त गाती ठाई ठाई । तेथें मी तिष्ठतु नारदा ॥२॥

हे नारदा, मी कदाचित् वैकुंठलोकात, योग्यांच्या अन्तःकरणांत (वा सूर्यबिंबामध्ये) सापडणार नाही. पण जेथे माझे भक्त माझे भजन करतात तेथे मी सतत राहतो. ॥२॥

याकारणें सभा श्रेष्ठ । भक्त गाती तें वैकुंठ । नामघोषें घडघडाट । जयजयकारें गर्जती ॥३॥

म्हणून सभेचे अपार महत्त्व आहे. भक्त जेथे भजन करतात, नामघोषाचा घडघडाट करून जयजयकाराची गर्जना करतात तोच वैकुंठ. ॥३॥

प्रेमळ भक्तांची गायनें । भगवत्कथा हरिकीर्तनें । वेदव्याख्यान पुराणश्रवणें । जेथें निरंतर ॥४॥

भक्त अत्यंत प्रेमाने श्रीहरीचे गुण गातात. भगवंताच्या वाक्यांच्या (उदा. गीता) आधाराने हरिकीर्तने करतात. वेदशास्त्रांवर प्रवचने, पाठ घेतात. पुराणे सांगतात. ह्या गोष्टी सभांतून सतत चालतात. ॥४॥

परमेश्वराचे गुणानुवाद । नाना निरूपणाचे संवाद । अध्यात्मविद्या भेदाभेद । मथन जेथें ॥५॥

ह्या सभांतून परमेश्वराचे यश, कीर्ती, वत्सलता इ. गुण गायिले जातात, अध्यात्मविषयांवर चर्चा होतात व अध्यात्म किंवा वेदान्तशास्त्रातील भेदवाद, अभेदवाद, भेदाभेदवाद इत्यादी वादांचा ऊहापोह होतो. किंवा सर्व दर्शनांचे वैचारिक मंथन करून त्यातून सार घेतले जाते. ॥५॥

नाना समाधानें तृप्ती । नाना आशंका निवृत्ती । चित्तीं बैसे ध्यानमूर्ति । वाग्विळासें ॥६॥

सर्व प्रकारच्या शंकांचे सभेमध्ये समाधान होऊन सर्वजण तृप्त होतात. सभेत होणाऱ्या शास्त्रशुद्ध श्रवणामुळे सभासदांची चित्तवृत्ती ध्येयाकार होते, आत्माकार होते. ॥६॥

भक्त प्रेमळ भाविक । सभ्य सखोल सात्विक । रम्य रसाळ गायक । निष्ठावंत ॥७॥

सभेमध्ये प्रेमळ व भाविक भक्त, सज्जन, सत्त्वगुणी, सखोल अभ्यास करणारे लोक असतात. त्याचबरोबर नवरसांनी भरलेली कवने म्हणून ईश्वराशी निष्ठा ठेवणारे गायक श्रोत्यांना रमवितात. ॥७॥

कर्मसीळ आचारसीळ । दानसीळ धर्मसीळ । सुचिस्मंत पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध कृपाळु ॥८॥

सत्कर्म, सदाचरण, दान, धर्मनिष्ठता सर्व प्रकारची शुचिता, पुण्य, इत्यादी गुणांनी युक्त असून हे सभासद शुद्ध अंतःकरणाचे व कृपाळूही असतात. ॥८॥

योगी वीतरागी उदास । नेमक निग्रह तापस । विरक्त निस्पृह बहुवस । आरण्यवासी ॥९॥

काही योगी, तर काही वैराग्यसंपन्न, काही आशापाश तोडलेले, तर काही कडक तपे करणारे असतात. बरेचसे निःस्पृह असतात, तर काही अरण्यात झोपडी बांधून राहणारे असतात. ॥९॥

दंडधारी जटाधारी । नाथपंथी मुद्राधारी । येक बाळब्रह्मचारी । योगेश्वर ॥१०॥

त्रिदंडी संन्यासी, जटाधारी बैरागी, नाथपंथाची भूषणे (कंथा, कमंडलू इ.) मिरवणारे, बाळवयाचे ब्रह्मचारी तर काही श्रेष्ठ योगीही सभेमध्ये असतात. ॥१०॥

पुरश्चरणी आणि तपस्वी । तीर्थवासी आणि मनस्वी । महायोगी आणि जनस्वी । जनासारखे ॥११॥

कोणी पुरश्चरणाची तपे करणारे, काही क्षेत्रनिवासी तर कोणी मनाला येईल तशी भ्रमंती करणारे असतात. काही महान योगी तर काही लोकसंग्रहार्थ समाजात समाजासारखे राहणारे असतात. ॥११॥

सिद्ध साधु आणी साधक । मंत्रयंत्रशोधक । येकनिष्ठ उपासक । गुणग्राही ॥१२॥

सिद्ध, साधू, साधक, मांत्रिक, यंत्रपूजक (उदा. श्रीयंत्र) निष्ठावन्त उपासक व नाना गुणांचे चाहते असतात. ॥१२॥

संत सज्जन विद्वज्जन । वेदज्ञ शास्त्रज्ञ माहाजन । प्रबुद्ध सर्वज्ञ समाधान । विमळकर्ते ॥१३॥

संत, विद्वान, वेदपाठक, वेदान्ती, शास्त्रवेत्ते, श्रेष्ठ नागरिक, पूर्णज्ञानी, सर्वज्ञ, तृप्त व मंगल कार्ये करणारे काही सभासद असतात. ॥१३॥

योगी वित्पन्न ऋषेश्वर । धूर्त तार्किक कवेश्वर । मनोजयाचे मुनेश्वर । आणी दिग्वल्की ॥१४॥

योगी, व्युत्पत्तिशास्त्र जाणणारे, श्रेष्ठ ऋषी, चाणाक्ष, तर्ककुशल, महान कवी, मनोजय साधलेले श्रेष्ठ मुनी व दिगंबरही सभेला आलेले असतात. ॥१४॥

ब्रह्मज्ञानी आत्मज्ञानी । तत्त्वज्ञानी पिंडज्ञानी । योगाभ्यासी योगज्ञानी । उदासीन ॥१५॥

ब्रह्माचे स्वरूप जाणणारे, 'मी आत्मा आहे' असा अनुभव घेतलेले, आस्तिक व नास्तिक दर्शने जाणणारे, क्षेत्राचे ज्ञान असणारे (गीता अ. १३) योगसाधक, योगसिद्ध व आशारहित सभासद सभेत असतात. ॥१५॥

पंडित आणी पुराणिक । विद्वांस आणी वैदिक । भट आणी पाठक । येजुर्वेदी ॥१६॥

गाढे पंडित, पुराणे सांगणारे, याज्ञिक, वैदिकी करणारे (विवाह, मौजीबंधनादी करणारे) 'भट्ट' ही विद्वत्तेची उपाधी धारण करणारे व येजुर्वेद मुखोद्गत असणारे असतात. ॥१६॥

माहाभले माहाश्रोत्री । याज्ञिक आणी आग्नहोत्री । वैद्य आणी पंचाक्षरी । परोपकारकर्ते ॥१७॥

अत्यंत सज्जन, महान वेदवेत्ते, यज्ञ करणारे, अग्निहोत्री, वैद्य व मांत्रिकांसारखे पीडितांवर उपकार करणारेही असतात. ॥१७॥

भूत भविष्य वर्तमान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान । बहुश्रुत निरभिमान । निरापेक्षी ॥१८॥

तिन्ही काळांचे ज्ञान असणारे ज्योतिषी किंवा सिद्धपुरुष, भरपूर श्रवण झालेले, नाना विषयांचा अभ्यास केलेले, अभिमानरहित व निःस्पृह. ॥१८॥

शांती क्षमा दयासीळ । पवित्र आणी सत्त्वसीळ । अंतरशुद्ध ज्ञानसीळ । ईश्वरी पुरुष ॥१९॥

दया, क्षमा, शांती हे ज्यांचे सहजस्वभाव आहेत, अंतर्बाह्य पवित्र, सात्त्विक, शुद्धज्ञानाने (अध्यात्म) अंतःकरण

पवित्र झालेले असे ईश्वरप्रसाद मिळालेले पुरुष. ॥१९॥

ऐसे जे कां सभानायेक । जेथे नित्यानित्यविवेक । त्यांचा महिमा अलोलिक । काय म्हणोनि वर्णावा ॥२०॥

असे जे सभेतील मुख्य मुख्य महात्मे असतात त्यांचेजवळ नित्य व अनित्याचा विवेक सतत जागा असतो. त्यांच्या मोठेपणाचे वर्णन करावे तेवढे थोडेच आहे. ॥२०॥

जेथें श्रवणाचा उपाये । आणी परमार्थसमुदाये । तेथें जनासी तरणोपाये । सहजचि होये ॥२१॥

जेथे श्रवणाची संधी असते व अध्यात्मक्षेत्रातील जाणती मंडळी असतात तेथे श्रोत्यांच्या मोक्षाची सहजच व्यवस्था असते. ॥२१॥

उत्तम गुणांची मंडळी । सत्त्वधीर सत्त्वागळी । नित्य सुखाची नव्हाळी । जेथें वसे ॥२२॥

ही सर्व मंडळी उत्तम गुणसंपन्न, सत्त्वगुणी असल्याने धैर्यशील व जणू नित्यनूतन आत्मानुभवाने सुखी असतात. ॥२२॥

विद्यापात्रें कळापात्रें । विशेष गुणांची सत्पात्रें । भगवंताचीं प्रीतिपात्रें । मिळालीं जेथें ॥२३॥

विद्या, कला, काही गुणविशेष त्यांचे ठिकाणी एकवटलेले असतात. भगवंताचे त्यांच्यावर खास प्रेम असते. ॥२३॥

प्रवृत्ती आणी निवृत्ती । प्रपंची आणी परमार्थी । गृहस्थाश्रमी वानप्रहस्ती । संन्यासादिक ॥२४॥

काही प्रवृत्तिमार्गी तर काही निवृत्तिमार्गी, कोणी प्रापंचिक तर कोणी साधक किंवा वानप्रस्थी वा संन्यासी असतात. ॥२४॥

वृद्ध तरुण आणी बाळ । पुरुष स्त्रियादिक सकळ । अखंड ध्याती तमाळनीळ । अंतर्दामीं ॥२५॥

बालके, तरुण, वृद्ध, पुरुष, स्त्रिया हे सर्व आपल्या अंतःकरणात मेघःश्याम श्रीरामाचे ध्यान करतात. ॥२५॥

ऐसे परमेश्वराचे जन । त्यांसी माझे अभिवंदन । जयांचेनि समाधान । अकस्मात बाणे ॥२६॥

अशा या देवाघरच्या माणसांना माझे अभिवादन. त्यांच्या सहवासात अकस्मितपणे समाधानाचा ठेवा मिळतो. ॥२६॥

ऐसिये सभेचा गजर । तेथें माझा नमस्कार । जेथें नित्य निरंतर । कीर्तन भगवंताचें ॥२७॥

ज्या सभेत असे महात्मे, चर्चा व भगवंताची अखंड उपासना असते त्या सभेला माझे वंदन असो. ॥२७॥

जेथे भगवंताच्या मूर्ती । तेथें पाविजे उत्तम गती । ऐसा निश्चय बहुतां ग्रंथीं । महंत बोलिले ॥२८॥

जेथे जणू ईश्वराने पाठविलेले महात्मे असतात तेथे उत्तम गती प्राप्त होते असे अनेक संतांनी त्यांच्या ग्रंथात सांगितले आहे. ॥२८॥

कल्लौ कीर्तन वरिष्ठ । जेथें होय ते सभा श्रेष्ठ । कथाश्रवणें नाना नष्ट । संदेह मावळती ॥२९॥

कलियुगात भगवत् संकीर्तन हे मोक्षाचे सर्वात श्रेष्ठ साधन आहे असे म्हटले आहे. आणि ते अशा सभेत चालू असेल तर त्यातील तत्त्वज्ञान ऐकून श्रोत्यांच्या अनेक शंका दूर होतात. ॥२९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सभास्तवननाम' समास आठवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध ह्या ग्रंथांतील 'सभास्तवन' नावाचा आठवा समास समाप्त

दशक पहिला : स्तवनाचा समास नववा : परमार्थस्तवननिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

परमार्थ म्हणजे चार पुरुषार्थांतील परम पुरुषार्थ किंवा मोक्ष. मानवी जीवनाचे अंतिम साध्य. कृतार्थता. कर्म, उपासना, ग्रंथाध्ययन, व्रते, चार आश्रम, श्रीगुरुसेवा, तीर्थयात्रा, धारणा, ध्यान, समाधी, नामस्मरण या सर्वांनी मोक्षलाभ झाला तरच त्यांचे साफल्य. अन्यथा सर्व भाकड प्रयत्न. भारतीय विचारपरंपरातून मोक्षाचा जेवढा विचार झाला आहे तेवढा अन्यत्र कोठेही झालेला नाही. 'मोक्षसुखा हाणू लाथा' असे जेव्हा संत तुकोबाराय म्हणतात तेव्हा त्यांना मोक्षाची निंदा करायची नसून भक्तिसुखाचे माहात्म्य सांगायचे आहे. जीवन्मुक्त स्थिती प्राप्त झाल्यानंतर ते 'न लगे मुक्ति' असे म्हणतात! सामान्य साधकाने तसे म्हणण्यात काय अर्थ?

आतां स्तुं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ । नांतरी समर्थामध्ये समर्थ । योग हा ॥१॥

ज्यांना साधक म्हणतात (दशक ५ समास ९) त्यांचे अंतिम कल्याण ज्या परमार्थात आहे त्या परमार्थाचे आता स्तवन करू. मानवी जीवनात सर्वात मोठा योग तो हाच! ॥१॥

आहे तरी परम सुगम । परी जनासी जाला दुर्गम । कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे ॥२॥

तसे पाहिले तर परमार्थ सोपा आहे. पण सामान्य लोकांना तो फार फार कठीण झाला. कारण 'संतसंगतीशिवाय मोक्ष नाही' हे वर्म त्यांच्या लक्षात येत नाही. श्रीगुरुकृपा मोक्षासाठी अनिवार्य आहे हे त्यांना कळत नाही. केवळ संतांच्या संगतीत मोक्षमार्ग हळूहळू उलगडत जातो. ॥२॥

नाना साधनांचे उधार । हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार । वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये ॥३॥

संतसंगतीशिवाय केलेली सर्व साधने फलद्रूप होण्याची काहीच निश्चिती नाही. वहीत लिहून ठेवलेल्या उधारीप्रमाणे त्यांची अवस्था असते! संतांच्या संगतीत मात्र वेदान्त शास्त्रांत जे महावाक्यरूप सार आहे त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव येतो. 'जीव व ब्रह्म एक आहेत' असे सांगणाऱ्या श्रुतिवाक्यांना महावाक्ये म्हणतात. जी श्रुतिवाक्ये ब्रह्माचे केवळ वर्णन करतात त्यांना अवांतर वाक्ये म्हणतात. चार वेदांची चार महावाक्ये आहेत.

वेद	उपनिषद्	महावाक्य	अर्थ
ऋग्वेद	ऐतरेय	प्रज्ञानम् ब्रह्म	ज्ञानच ब्रह्मरूप आहे.
यजुर्वेद	बृहदारण्यक	अहं ब्रह्मासि	मी ब्रह्म आहे.
सामवेद	छांदोग्य	तत्त्वमसि	तू ते (ब्रह्म) आहेस.
अथर्ववेद	मांडुक्य	अयमात्मा ब्रह्म	हा आत्मा ब्रह्मरूप आहे.

आहे तरी चहुंकडे । परी अणुमात्र दृष्टी न पडे । उदास परी येकीकडे । पाहातां दिसेना ॥४॥

ब्रह्म सर्वत्र भरून उरले आहे असे शास्त्र सांगते व तसा मुक्तांचा निश्चय असतो. पण अज्ञानी जीवांना त्याचा मागमूसही लागत नाही. ब्रह्म सर्वव्यापी असूनही ते तथाकथित सर्वाहून अलिप्त आहे. ते व्यापक असल्याने एखाद्या विशिष्ट ठिकाणीच असते असे नाही. ॥४॥

आकाशमार्गीं गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ । इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥५॥

आकाशात पक्षी उडतो तेव्हा त्याच्या उडण्याचा मार्ग दाखविता येत नाही, आखता येत नाही, त्याप्रमाणे

बंधनाकडून मोक्षाकडे नेणारा मार्गसुद्धा गुप्त असतो. कारण असा मार्गच नसतो! जीव कायमचा व स्वरूपाने मुक्तच आहे. केवळ अज्ञानामुळे 'मी बद्ध आहे' असा त्याला भ्रम होतो. सर्व साधने अज्ञान घालविण्यासाठी असतात. हे गुप्त वर्म सहसा कोणास कळत नाही. ॥५॥

साराचोहि निजसार । अखंड अक्षै अपार । नेऊं न सकती तश्कर । कांहीं केल्या ॥६॥

ब्रह्म हे साराचेही सार आहे. उदा. रस हे जर वृक्षाचे सार असेल तर ब्रह्म त्या रसाचे सार आहे. म्हणजे ते रसाहून सूक्ष्म आहे. ते खंडरहित, अंतपार नसणारे व न झिजणारे आहे. कोणत्याही चोराजवळ कितीही कौशल्य असले तरी त्याला ते चोरता येत नाही. ईशकृपा, गुरुकृपा व शास्त्रकृपा झाल्याशिवाय परस्पर यांना चुकवून ब्रह्मानुभव येणार नाही. ॥६॥

तयास नाहीं राजभये । अथवा नाहीं अग्निभये । अथवा स्वापदभये । बोलोंच नये ॥७॥

ते राजाच्या सत्तेखाली येत नाही. कारण तेच सर्वसत्ताधीश आहे. अग्नी त्याला जाळू शकत नाही. रूप असल्याशिवाय पदार्थ पेटत नाही. ब्रह्म अरूप आहे. त्याच कारणाने त्याला पशूचीही भीती नाही. ॥७॥

परब्रह्म तें हालवेना । अथवा ठावहि चुकेना । काळांतरीं चळेना । जेथीचा तेथें ॥८॥

परब्रह्म व्यापक असल्याने इकडून तिकडे ठेवता येत नाही. अमुक ठिकाणी ते नाही असे नाही. त्रिकालाबाधित असल्याने त्यावर काळाची सत्ता चालत नाही. उलट काळावर त्याची सत्ता चालते.

(मृत्युर्धावति पंचमः - तै. ८) किंवा काल ही कल्पना जगत्सापेक्ष आहे. ब्रह्म जगत्निरपेक्ष व म्हणून कालनिरपेक्ष आहे. ॥८॥

ऐसें ते निज ठेवणें । कदापि पालटों नेणें । अथवा नव्हे आदिक उणें । बहुतां काळें ॥९॥

असे ते ब्रह्म जीवाचे स्वरूपच असून निर्विकार आहे. काळाने ते कमी किंवा जास्त होत नाही. उदा. अंकुराचा काळाने वृक्ष होतो. द्राक्ष काळाने सुकून लहान होते. ॥९॥

अथवा तें घसटवेना । अथवा अदृश्य होयेना । नातरी पाहाता दिसेना । गुरुअंजनेविण ॥१०॥

सोन्याप्रमाणे ते झिजत नाही. ते अदृश्य होत नाही. सूर्य रात्री एका गोलार्धापुरता अदृश्य होतो. असे असले तरी सदगुरूंनी केलेल्या उपदेशाशिवाय त्याचे ज्ञान होत नाही. कारण ते प्राण्याच्या हृदयात दडून असते! ॥१०॥

मागां योगिये समर्थ । त्यांचाहि निजस्वार्थ । यासी बोलिजे परमार्थ । परमगुह्य म्हणौनि ॥११॥

यापूर्वी जे जे सामर्थ्यसंपन्न योगी होऊन गेले त्यांनीही या परमार्थासच आपले अंतिम कल्याण मानले. कारण अत्यंत गूढ असलेल्या तत्त्वाच्या अनुभवातच सामर्थ्याचा कस लागतो. ॥११॥

जेहीं शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला । येरां असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ॥१२॥

ज्यांनी या गूढ तत्त्वाचा गंभीरतापूर्वक शोध घेतला त्यांनाच त्याचा लाभ झाला. इतरांना ते तत्त्व त्यांच्या हृदयातच असूनही अनेक जन्म त्याचा लाभ होऊ शकला नाही. ॥१२॥

अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची । आणि पदवी सायोज्यतेची । सन्निधचि लाभे ॥१३॥

या परमार्थाचे वैशिष्ट्य असे की त्याचा लाभ झाल्यावर जन्ममरणाच्या चक्रातून सुटका तर होतेच, पण त्याबरोबरच या शरीरातच (संनिध) जीवन्मुक्तीचा अनुभव येतो. ॥१३॥

माया विवेकें मावळे । सारासार विचार कळें । परब्रह्म तेंहि निवळे । अंतर्दामीं ॥१४॥

विवेकाच्या बळाने नामरूपात्मक माया बाधित होते. सार व असाराचा निवाडा होऊन हृदयामध्ये निश्चळ ब्रह्मानुभव राहतो. ॥१४॥

ब्रह्म भासलें उदंड । ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड । पंचभूतांचें थोतांड । तुछ्य वाटे ॥१५॥

व्यापक ब्रह्माचा अनुभव आल्यावर सर्व ब्रह्मांड त्यातच समाविष्ट असल्याचा निश्चय होतो. पांचभौतिक सृष्टी फोलकटाप्रमाणे तुच्छ वाटते. ॥१५॥

प्रपंच वाटे लटिका । माया वाटे लापणिका । शुद्ध आत्मा विवेका । अंतरीं आला ॥१६॥

प्रपंच मायिक असल्याचे जाणवते. मायेची फसवेगिरी लक्षात येते. विवेकामुळे शुद्ध आत्मा हृदयात भरून राहतो. ॥१६॥

ब्रह्मस्थित बाणतां अंतरीं । संदेह गेला ब्रह्मांडाबाहेरी । दृश्याची जुनी जर्जरी । कुहिट जाली ॥१७॥

ब्रह्मस्थितीला अशी सहजता आल्यावर ब्रह्माविषयीचे असंभावना व विपरीत भावना हे दोष नष्ट होतात. दृश्य प्रपंचाची जुनाट गोधडी जणू नष्ट झाली, 'जग सत्य आहे,' हा अनंत जन्मांचा निश्चय नष्ट झाला. 'मी ब्रह्म असणे शक्य नाही.' हीच असंभावना. प्राणादी ब्रह्म आहेत असे वाटणे ही विपरीत भावना. ॥१७॥

ऐसा हा परमार्थ । जो करी त्याचा निजस्वार्थ । आतां या समर्थास समर्थ । किती म्हणौनि म्हणावें ॥१८॥

असा परमार्थ जो तडीला नेईल त्याच्या जीवनाचे सार्थक होईल. ह्याचे श्रेष्ठत्व व महत्त्व किती व कसे सांगावे? ॥१८॥

या परमार्थाकरितां । ब्रह्मादिकांसि विश्रामता । योगी पावती तन्मयता । परब्रह्मी ॥१९॥

प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला सुद्धा मोक्षाशिवाय खरी विश्रंती नाही. योगीसुद्धा विश्रंतीसाठी ब्रह्मानुभवात बुडून जातात. ॥१९॥

परमार्थ सकळांस विसांवा । सिद्ध साधु माहानुभवां । सेखीं सात्त्विक जड जीवां । सत्संगेंकरूनी ॥२०॥

सिद्ध, साधू व ब्रह्मानुभवी (महानुभवी) ह्यांना मोक्षातच पराशांतीचा लाभ होतो. हाच मोक्ष अज्ञानी जीवांना सत्त्वगुणाच्या मदतीने संतसंगतीत मिळतो. समर्थ जेव्हा महानुभाव हा शब्द वापरतात तेव्हा त्या पंथाचा काहीच संबंध नसतो. महान अनुभव म्हणजे 'ब्रह्म मी आहे' असा अनुभव आलेले ते महानुभवी. ओवीतील 'जड' ह्या शब्दाचा अचेतन असा अर्थ नसून अज्ञानी असा अर्थ आहे. कारण अचेतन किंवा निर्जीव पदार्थाचा बंधमोक्षाशी काहीच संबंध नसतो. ॥२०॥

परमार्थ जन्माचें सार्थक । परमार्थ संसारीं तारक । परमार्थ दाखवी परलोक । धार्मिकासी ॥२१॥

मनुष्यजन्माचे मोक्षातच सार्थक आहे. संसार तरून जाण्याचे तेच एक साधन आहे. धर्मानुसारी जीवन जगणाऱ्यांना परमार्थ, ब्रह्मलोकाची प्राप्ती करून देतो. ॥२१॥

परमार्थ तापसांसी थार । परमार्थ साधकांसी आधार । परमार्थ दाखवी पार । भवसागराचा ॥२२॥

मोक्ष मिळण्याच्या अपेक्षेनेच तपस्वी तपश्चर्या करतात. साधकांनाही त्याचाच आधार असतो. भवसागर तरून जाण्याचे परमार्थ हे एकमेव साधन आहे. ॥२२॥

परमार्थी तो राज्यधारी । परमार्थ नाही तो भिकारी । या परमार्थाची सरी । कोणास द्यावी ॥२३॥

जीवन्मुक्त ब्रह्मरूप असल्याने खरा सत्ताधीश असतो! ज्याला ब्रह्मानुभव नाही तो भिकारीच समजावा. ह्या परमार्थाहून श्रेष्ठ असे ह्या जगात काय आहे बरे? ॥२३॥

अनंत जन्मीचें पुण्य जोडे । तरीच परमार्थ घडे । मुख्य परमात्मा आतुडे । अनुभवासी ॥२४॥

अनंतजन्म पुण्यसंचय केला असेल तरच परमार्थ प्राप्त होतो. 'मी ब्रह्म आहे' असा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. (बहुत सुकृताची जोडी म्हणून विठ्ठली आवडी-तुका.) ॥२४॥

जेणें परमार्थ वोळखिला । तेणें जन्म सार्थक केला । येर तो पापी जन्मला । कुलक्षयाकारणें ॥२५॥

मनुष्यशरीर मिळाल्यावर ज्याने परमार्थ साधला त्यानेच जन्माचे सार्थक केले. ज्या कुळात ब्रह्मज्ञ जन्माला येतो तो सर्व कुळ उद्धरून नेतो असे शास्त्र सांगते. जो आपल्या कुळात जन्माला येऊन ब्रह्मज्ञ होत नाही त्याने त्याच्या कुळाला

जन्ममरणाच्या चक्रात लोटून दिले असे समजावे. (ज्ञानदेवीमंत्र हरिनामाचे शस्त्र । येथें कुळगोत्र वर्जियेले- ज्ञानदेव हरिपाठ-१९) ॥२५॥

असो भगवत्प्राप्तीविण । करी संसाराचा सीण । त्या मूर्खाचें मुखावलोकन । करुंच नयें ॥२६॥

असे हे परमार्थाचे माहात्म्य आहे. जो जन्माला येऊन फक्त संसार करण्याचे कष्ट घेतो तो इतका मूर्ख असतो की त्याचे तोंडही पाहू नये! ॥२६॥

भल्यानें परमार्थी भरावें । शरीर सार्थक करावें । पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्ती करूनी ॥२७॥

म्हणून शहाण्याने परमार्थमार्गावर जोमाने वाटचाल करावी व आपल्या जन्माचे सार्थक करून पूर्वजांचाही हरिभक्तीने उद्धार करावा. ॥२७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'परमार्थस्तवननाम' समास नववा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'परमार्थस्तवन' नावाचा नववा समास समाप्त

दशक पहिला : स्तवनाचा समास दहावा : नरदेहस्तवननिरूपण ॥ श्रीराम समर्थ ॥

समर्थानी त्यांच्या खास शैलीने हा समास रंगविला आहे. पहिल्या सुमारे तेवीस ओव्यांत नरदेह लाभल्यावर कोणी कोणत्या क्षेत्रात नेत्रदीपक कामगिरी केली त्याचे वर्णन केले आहे. पुढील चार ओव्यांत नरदेहमाहात्म्य सांगून नंतरच्या पाच ओव्यांत नरदेह असून त्यात विकृती असेल तर तो कसा निरुपयोगी ठरतो त्याचे वर्णन आहे. नंतरच्या तेरा ओव्यांत (४७ पर्यंत) माणसाच्या शरीरावर कोण कोण हक्क सांगतात त्याची यादी देऊन त्याला 'माझा' म्हणण्यात काही अर्थ नाही असे सुचविले आहे. पुढे ओवी ५९ अखेर नरदेहाला होणारे रोग, घातपात इत्यादींचे भीषण वर्णन करून शेवटी पुन्हा परमार्थाचे माहात्म्य सांगितले.

पाठीचा कणा जमिनीशी काटकोनात ठेवून दोन पायांवर उभा राहणारा, इतर प्राण्यांच्या मानाने शरीराच्या वजनाच्या तुलनेत मेंदूचे वजन अधिक असणारा, विलक्षण व अफाट बुद्धिमत्तेचा, अनेक कौशल्ये (Skills) संपादन करणारा व पृथ्वीवर अधिराज्य गाजवणारा असे मानवाचे वैज्ञानिक वर्णन आहे. ईश्वरालासुद्धा मानवी शरीर निर्माण केल्यावरच धन्यता वाटली! 'पुरुषो वाव सुकृतम्' (ऐत. १-२-३) असा हा हसणारा, रडणारा, भावभावनांनी भरलेला, विकारांनी बरबटलेला व अफाट जिज्ञासा असणारा प्राणी आहे. त्याने ब्रह्मजिज्ञासा करावी असे भारतीय संस्कृती सांगते.

ह्या समासात तत्त्वाचा तपशील फार मोठा आहे. उदा. घरावर हक्क सांगणाऱ्या प्राण्यांची नावे. त्या ओव्या व अर्थाचा एकत्रित गट केला आहे. प्राण्यांच्या नावांचे भाषांतर अचूक आहे अशी खात्री नाही. पुनरुक्ती सतत असल्याने त्रोटक अर्थ दिले आहेत. उदा. 'एक फिरती, एक करिती.' ह्यांतील 'एक' शब्द नंतर गाळला आहे. पुढील सर्व दशकांचे अर्थ लिहिताना हीच पद्धत स्वीकारली आहे.

धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो । जो जो कीजे परमार्थलाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥१॥

हा नरदेह खरोखर धन्य आहे. ह्याचे वैशिष्ट्य असे की ह्यात जशी परमार्थाची इच्छा करावी तशी ती सिद्धीला जाते. पारमार्थिक साधने करून कोणी काय मिळविले ते पाहा. ॥१॥

या नरदेहाचेनि लागवेगें । येक लागले भक्तिसंगें । येकीं परम वीतरागें । गिरिकंदरें सेविलीं ॥२॥

हा नरदेह मिळताच कोणी कोणी मोठ्या त्वरेने भक्तिमार्गाला लागले. वैराग्यामुळे डोंगरकपारीत, गुहेत राहिले. ॥२॥

येक फिरती तीर्थाटणें । येक करिती पुरश्चरणें । येक अखंड नामस्मरणें । निष्ठांवत राहिले ॥३॥

तीर्थयात्रा, पुरश्चरणे करित नामनिष्ठा सांभाळून राहिले. उदा. गायत्रीपुरश्चरण. ह्यात त्या मंत्राचे फळ मिळण्यासाठी ठराविक दिनक्रम सांभाळून त्या मंत्राची जपसंख्या उच्चारदिविधींसह शास्त्रशुद्ध पद्धतीने पूर्ण करावी लागते. ॥३॥

येक तपें करू लागले । येक योगाभ्यासी माहाभले । येक अभ्यासयोगें जाले । वेदशास्त्रीं वित्पन्न ॥४॥

तपे, अवघड योगाभ्यास व व्युत्पत्तीसह वेदान्त शास्त्राचा अभ्यास करू लागले. एका विशिष्ट ध्येयाच्या पूर्तीसाठी सर्व ताप सोसून स्वीकारलेल्या जीवनपद्धतीला तप म्हणतात. ॥४॥

येकीं हठनिग्रह केला । देह अत्यंत पीडिला । येकीं देव ठाई पाडिला । भावार्थबळें ॥५॥

अत्यंत देहकष्टाचा हठयोग केला, व भावाच्या मोठ्या बळाने सगुण दर्शन साध्य केले. 'अनर्गला सुषुम्नाच हठसिद्धिश्च जायते' (हठ. प्र. २-७६) कुंभकामुळे कुंडलिनी जागी होऊन सुषुम्ना शुद्ध झाल्यावर हठयोग सिद्ध होतो.

‘भावबळे आकळे येऱ्ही नाकळे.’ (ह.पा.) ॥५॥

येक माहानुभाव विख्यात । येक भक्त जाले ख्यात । येक सिद्ध अकस्मात । गगन वोळगती ॥६॥

ब्रह्मानुभवी, विख्यात भक्त व कोणी एकाएकी आकाशातून प्रवास करणारे सिद्ध झाले. ॥६॥

येक तेजीं तेजचि जालें । येक जळीं मिळोन गेले । येक ते दिसतचि अदृश्य जाले । वायोस्वरूपीं ॥७॥

मुक्ताबाई तेजोरूप झाली, एकनाथमहाराज जळात समाविष्ट झाले, तुकारामहाराज पहाता पहाता जणू हवेत विरून गेले. ॥७॥

येक येकचि बहुधा होती । येक देखतचि निघोनि जाती । येक बैसलें असताची भ्रमती । नाना स्थानीं समुद्रीं ॥८॥

एकाच वेळी अनेक रूप धारण करणारे, बघता बघता गुप्त होणारे, एका ठिकाणी बसूनच समुद्रादी अनेक ठिकाणीं दिसतात. ॥८॥

येक भयानकावरी बैसती । येक अचेतनें चालविती । येक प्रेतें उठविती । तपोबळेंकरूनी ॥९॥

वाघावर बसतात (चांगदेव), अचेतन पदार्थ (भित्त) चालवितात (ज्ञानदेव), तपःसामर्थ्याने मेलेले जिवंत करतात. ॥९॥

येक तेजें मंद करिती । येक जळें आटविती । येक वायो निरोधिती । विश्वजनाचा ॥१०॥

सूर्यादिकांचे तेज कमी करतात, पाणी आटवून टाकतात, जगातील सर्व प्राण्यांचे श्वासोच्छ्वास कोंडून धरतात. ॥१०॥

ऐसे हटनिग्रही कृतबुद्धी । जयांस वोळल्या नाना सिद्धि । ऐसे सिद्ध लक्षावधी । होऊन गेले ॥११॥

ज्यांना अनेक सिद्धी मिळालेल्या आहेत असे दुर्दम्य दृढनिश्चय असलेले लक्षावधी सिद्ध होऊन गेले. ॥११॥

येक मनोसिद्ध येक वाचासिद्ध । येक अल्पसिद्ध येक सर्वसिद्ध । ऐसे नाना प्रकारीचे सिद्ध । विख्यात जाले ॥१२॥

मनात येईल ते घडवू शकणारे, जे बोलतील ते खरे होणारे, क्षुद्र सिद्धी मिळालेले व सर्व प्रकारच्या सिद्धी मिळालेले प्रसिद्ध झाले. ॥१२॥

येक नवविधाभक्तिराजपंथें । गेले तरले परलोकींच्या निजस्वार्थें । येक योगी गुप्तपंथे । ब्रम्हभुवना पावले ॥१३॥

नवविधाभक्तीच्या राजमार्गाने काहींनी परलोकरूप मोक्ष हे परम कल्याण साधले. काहींना योगमार्गाने ब्रह्मलोक मिळाला. ॥१३॥

येक वैकुंठास गेले । येक सत्यलोकीं राहिले । येक कैळासीं बैसले । शिवरूप होउनी ॥१४॥

कोणी वैकुण्ठलोक, कोणी सत्यलोक तर कोणी कैलासलोकावर शिवस्वरूप मिळवले. ॥१४॥

येक इंद्रलोकीं इंद्र जाले । येक पितृलोकीं मिळाले । येक ते उडगणीं बैसले । येक ते क्षीरसागरीं ॥१५॥

कोणी इंद्रलोकी इंद्रपदावर बसले, कोणी पितृलोक, नक्षत्रलोक मिळवले. तर कोणी दुधाच्या समुद्रात विसावले. ॥१५॥

सलोकता समीपता । स्वरूपता सायोज्यता । या चत्वार मुक्ती तत्त्वतां । इच्छा सेऊन राहिले ॥१६॥

ईश्वरलोकात वास्तव्य, ईश्वराशी जवळीक, ईश्वराशी रूपाचे ऐक्य व ईश्वराशी तात्त्विक ऐक्य ह्याप्रमाणे जी आवड असेल ती पूर्ण केली. ॥१६॥

ऐसे सिद्ध साधु संत । स्वहिता प्रवर्तले अनंत । ऐसा हा नरदेह विख्यात । काय म्हणौनि वर्णावा ॥१७॥

अशा रीतीने ज्या नरदेहात आल्यावर अनेक साधुसंतांनी स्वतःचे हित साधले त्या सुप्रसिद्ध नरदेहाचे माहात्म्य किती म्हणून सांगावे? ॥१७॥

या नरदेहाचेनि आधारे । नाना साधनांचेनि द्वारे । मुख्य सारासारविचारें । बहुत सुटले ॥१८॥

ह्या नरदेहाची प्राप्ती झाल्यावर नानाप्रकारच्या साधनांनी व मुख्यत्वे सारासारविचाराने अनेकांनी मोक्ष मिळविला. ॥१८॥

या नरदेहाचेनि संमंधें । बहुत पावले उत्तम पदें । अहंता सांडून स्वानंदें । सुखी जाले ॥१९॥

मनुष्य जन्माला आल्यावर अहंकाराचा त्याग करून अनेक साधक आत्मानंदाच्या अनुभवाने सुखरूप झाले. ॥१९॥

नरदेहीं येऊन सकळ । उधरागती पावले केवळ । येथें संशयाचें मूळ । खंडोन गेलें ॥२०॥

फक्त मानवी शरीरातच उत्तमगती मिळू शकते व तशी अनेकांना मिळाली ह्याविषयी शंका बाळगण्याचे आता कारण नाही. ॥२०॥

पशुदेहीं नाही गती । ऐसे सर्वत्र बोलती । म्हणौन नरदेहींच प्राप्ती । परलोकाची ॥२१॥

पशुपक्ष्यांच्या शरीरातील जीवात्म्याला उत्तम गती मिळत नाही ह्याबद्दल एकमत आहे. म्हणून केवळ नरदेहातच परलोक किंवा मोक्षलाभ होऊ शकतो. ॥२१॥

संत महंत ऋषी मुनी । सिद्ध साधु समाधानी । भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी । विरक्त योगी तपस्वी ॥२२॥

तत्त्वज्ञानी योगाभ्यासी । ब्रह्मचारी दिगंबर संन्यासी । शङ्कदर्शनी तापसी । नरदेहींच जाले ॥२३॥

संत, महंत, ऋषी, मुनी, सिद्ध, साधू, नित्यतृप्त, भक्त, मुक्त, ब्रह्मज्ञानी, विरक्त, योगी, तपस्वी, तत्त्ववेत्ते, योगसाधक, ब्रह्मचर्यव्रती, दिगंबरव्रती, संन्यासी, साही शास्त्रे किंवा दर्शने जाणणारे व तपाचरणी मानवी देहातच झाले. ॥२२, २३॥

म्हणौनि नरदेह श्रेष्ठ । नाना देहांमधें वरिष्ठ । जयाचेनि चुके आरिष्ट । येमयातनेचें ॥२४॥

ह्याच कारणाने नरदेह श्रेष्ठ असून इतर लक्षावधी योनींच्या मानाने फारच वरच्या दर्जाचा आहे. यमयातनांचे संकट चुकविण्याची क्षमता त्यात आहे. ॥२४॥

नरदेह हा स्वाधेन । सहसा नव्हे पराधेन । परंतु हा परोपकारी झिजऊन । कीर्तिरूपें उरवावा ॥२५॥

त्यातल्यात्यात पुरुषाचे (Male किंवा नर) शरीर हे स्वतंत्र असून सहसा परतंत्र नसते. म्हणून त्याचा उपयोग सतत परोपकारासाठी करून कीर्तिरूपाने अमर व्हावे. ॥२५॥

अश्व वृषभ गार्ड म्हैसी । नाना पशु स्त्रिया दासी । कृपाळूपणें सोडितां त्यांसी । कोणी तरी धरील ॥२६॥

घोडा, बैल, गाय, म्हैस, इतर पशू, दासदासी व स्त्री ह्यांना जर त्यांच्या बंधनाविषयी कळवळा येऊन मोकळे सोडले तर त्यांचे कोणीतरी हरण करतात. ह्या यादीत स्त्रीचा समावेश पाहून बरे वाटत नाही. पण स्त्रियांना काही बंधने स्वीकारावीच लागतात हे खरे आहे. ते त्रैकालिक सत्य आहे. ती स्वीकारण्यातच कौटुंबिक व सामाजिक स्वास्थ्य टिकण्याची व्यवस्था आहे. पुरुष जातीची आक्रमकता गृहीत धरून व त्यात बदल होईल अशी भाबडी समजूत न करता हे कटू वास्तव स्वीकारण्याची समर्थाची तयारी आहे. ॥२६॥

तैसा नव्हे नरदेहो । इच्छा जाव अथवा राहो । परी यास कोणी पाहो । बंधन करूं सकेना ॥२७॥

पुरुषाच्या देहाला असे बंधन नाही. तो कोणाच्या बंधनात चरितार्थासाठी राहील अगर न राहील पण सहसा कोणी त्याला बंधनात ठेवण्याचे मनात आणीत नाही. ॥२७॥

नरदेह पांगुळ असता । तरी तो कार्यास न येता । अथवा थोंटा जरी असता । तरी परोपकारास न ये ॥२८॥

नरदेह मिळूनही तो पांगळा असेल तर कार्याला मोठ्याच मर्यादा येतात. थोटा असेल तर दुसऱ्यासाठी प्रत्यक्ष हाताने काही करता येत नाही. ॥२८॥

नरदेह अंध असिला । तरी तो निपटचि वाया गेला । अथवा बधिर जरी असिला । तरी निरूपण नाही ॥२९॥

आंधळेपणा असेल तर ते शरीर व जन्म फुकट गेल्यातच जमा आहे. बहिरा असेल तर श्रवण घडणार नाही. ॥२९॥

नरदेह असिला मुका । तरी घेतां न ये आशंका । अशक्त रोगी नासका । तरी तो निःकारण ॥३०॥

बोलता येत नसेल तर प्रश्न विचारता येत नाहीत. दुर्बळ, रोगट व कुढणारा असेल तर त्याच्यात काहीच अर्थ नाही. ॥३०॥

नरदेह असिला मूर्ख । अथवा फेंपऱ्या समंधाचें दुःख । तरी तो जाणावा निरार्थक । निश्चयेसी ॥३१॥

मूर्ख असेल किंवा झटक्यांचा आजार असेल तर तो अकारण जन्माला आला असे नक्की समजावे. (मूर्ख व आळशी माणूस पाहिला की समर्थाच्या मस्तकाची तिडीक उठत असावी!) ॥३१॥

इतुकें हें नस्तां वेंग । नरदेह आणी सकळ सांग । तेणें धरावा परमार्थमार्ग । लागेवेगें ॥३२॥

ह्यांतील एकही व्यंग नसेल व शरीर आणि मेंदू धडधाकट असेल तर मोठ्या तत्परतेने परमार्थपंथ धरावा. ॥३२॥

सांग नरदेह जोडले । आणि परमार्थबुद्धि विसरलें । तें मूर्ख कैसें भ्रमलें । मायाजाळीं ॥३३॥

उत्तम शरीराचा लाभ होऊनही जर परमार्थाकडे दुर्लक्ष झाले तर तो मूर्ख मायाजाळात फसलाच म्हणून समजा. ॥३३॥

मृत्तिका खाणोन घर केलें । तें माझे ऐसें दृढ कल्पिलें । परी तें बहुतांचें हें कळलें । नाहीच तयासी ॥३४॥

ह्या मायेचा एक परिणाम असा की जमीन खणून काढलेल्या मातीने घर बांधल्यावर हा मूर्ख ते 'माझे' म्हणतो. व ते ममत्व घट्ट धरून बसतो. पण त्यावर हक्क सांगणारे कितीतरी प्राणी असतात हे त्याला कळतच नाही. ते सर्व प्राणी असे- ॥३४॥

मूषक म्हणती घर आमुचें । पाली म्हणती घर आमुचें । मक्षिका म्हणती घर आमुचें । निश्चयेसीं ॥३५॥

कांतण्या म्हणती घर आमुचें । मुंगळे म्हणती घर आमुचें । मुंग्या म्हणती घर आमुचें । निश्चयेसीं ॥३६॥

विंचू म्हणती आमुचें घर । सर्प म्हणती आमुचें घर । झुरळें म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥३७॥

भ्रमर म्हणती आमुचें घर । भिंगोऱ्या म्हणती आमुचें घर । आळिका म्हणती आमुचे घर । काष्ठामध्ये ॥३८॥

माजरे म्हणती आमुचें घर । श्वाने म्हणती आमुचें घर । मुंगसे म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥३९॥

पुंगळ म्हणती आमुचें घर । वाळव्या म्हणती आमुचें घर । पिसुवा म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥४०॥

ढेंकुण म्हणती आमुचें घर । चांचण्या म्हणती आमुचें घर । घुंगडी म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥४१॥

पिसोळे म्हणती आमुचें घर । गांधेले म्हणती आमुचें घर । सोट म्हणती आमुचें घर । आणी गोंबी ॥४२॥
बहुत किड्यांचा जोजार । किती सांगावा विस्तार । समस्त म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥४३॥
पशु म्हणती आमुचें घर । दासी म्हणती आमुचें घर । घरीचीं म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥४४॥
पाहुणे म्हणती आमुचें घर । मित्र म्हणती आमुचें घर । ग्रामस्थ म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥४५॥

उंदीर, पाली, डोंगळे, मुंग्या, विंचू, साप, झुरळे, भुंगे, भ्रमरी, आळ्या, मांजरे, कुत्री, मुंगूस, ढेकूण, चांचड, घुंगरटी, बागुरडे, वाळवी, पिसवा, पावसाळी किडे, लाल माशा, चतुर, गोमाशी, पाहुणे, मित्र, ग्रामस्थ, पशू, मोलकरणी, कुटुंबीय. ॥३५ ते ४५॥

तश्कर म्हणती आमुचें घर । राजकी म्हणती आमुचें घर । आग्न म्हणे आमुचें घर । भस्म करूं ॥४६॥

चोर, सरकारी अधिकारी व अग्नी हेही घरावर हक्क सांगतात. चोर चोरीसाठी, अधिकारी रहाण्यासाठी व अग्नी भस्म करण्यासाठी. ॥४६॥

समस्त म्हणती घर माझे । हें मूर्खही म्हणे माझे माझे । सेवट जड जालें वोझे । टाकिला देश ॥४७॥

असे हे सर्वच घरावर हक्क सांगत असताना हा मूर्खही ते घर माझे आहे असे म्हणतो. शेवटी ते सांभाळता सांभाळता नाकी नऊ आले की घर व तो भागही सोडून जावे लागते. ॥४७॥

अवधीं घरे भंगली । गांवांची पांढरी पडिली । मग ते गृहीं राहिली । अरण्यश्चापदे ॥४८॥

शेवटी गावातील सर्वच घरे पडून गाव ओस पडते व नंतर त्या घरात कोल्हे-लांडगे राहू लागतात. ॥४८॥

किडा मुंगी वाळवी मूषक । त्यांचें घर हें निश्चयात्मक । हें प्राणी बापुडें मूर्ख । निघोन गेलें ॥४९॥

मग त्या घरातून किडे, मुंगी, वाळवी व उंदीर ह्यांचीच कायमची वसती होऊन हा तथाकथित मूर्ख घरमालक त्यातून निघून जातो. ॥४९॥

ऐसी गृहांची स्थिती । मिथ्या आली आत्मप्रचिती । जन्म दों दिसांची वस्ती । कोठे तरी करावी ॥५०॥

अशी ही घराच्या मालकीची स्थिती आहे. 'ते माझे आहे' असा उगीचच भ्रम झाला होता. तसे पाहिले तर आयुष्याचे चार दिवस जमेल तसे जमतील तेथे घालवावेत. ॥५०॥

देह म्हणावें आपुलें । तरी हें बहुतांकारणें निर्मिलें । प्राणीयांच्या माथां घर केलें । वा मस्तकीं भक्षिती ॥५१॥

'देह माझा आहे' असे म्हणावे तर त्याचाही स्वतःशिवाय अनेकांना उपयोग होतो. उवा डोक्यावर घर करून त्वचेच्या पेशी कुरतडून खातात. ॥५१॥

रोमेमुळे किडे भक्षिती । खांडुक जाल्यां किडे पडती । पोटामध्ये जंत होती । प्रत्यक्ष प्राण्यांच्या ॥५२॥

केसांच्या मुळांशी जंतू शिरून पू होतो. (Folliculitis.) गळू झाल्यावर त्यांत किडे पडतात. पोटात जंत होतात हे तर प्रत्यक्षच दिसते. ॥५२॥

कीड लागे दांतासी । कीड लागे डोळ्यांसी । कीड लागे कर्णासी । आणी गोमाशा भरती ॥५३॥

दातांना कीड लागते, डोळे सुजतात, कानांत किडे होतात व गोमाशीही आत जाते. ॥५३॥

गोचिड अशुद्ध सेविती । चामवा मांसांत घुसती । पिसोळे चाऊन पळती । अकस्मात ॥५४॥

गोचिड लागून रक्त शोषते, पिसवा त्वचेत शिरतात, अचानक डास चावून पळून जातात. ॥५४॥

भोंगें गांधेलें चाविती । गोंबी जळवा अशुद्ध घेती । विंचू सर्प दंश करिती । कानटें फुर्सी ॥५५॥

भुंगे, गांधीलमाशा, गोम, जळू, विंचू, घुंगुरटी व फुरसे चावतात. ॥५५॥

जन्मून देह पाळिलें । तें अकस्मात व्याघ्रें नेलें । कां तें लांडगींच भक्षिलें । बळात्कारें ॥५६॥

जन्मापासून सांभाळलेला देह अचानक वाघ किंवा लांडगा खातो तेव्हा त्याला काहीच करता येत नाही. ॥५६॥

मूषकें माजरें दंश करिती । स्वानें अश्वें लोले तोडिती । रीसें मर्कटें मारिती । कासावीस करूनी ॥५७॥

उंदीर, मांजरे चावतात. कुत्री व घोडे लचके तोडतात. व अस्वले व माकडे छळून हाल करून मारून टाकतात. ॥५७॥

उष्टरें डसोन उचलिती । हस्थी चिडून टाकती । वृषभ टोचून मारिती । अकस्मात ॥५८॥

उंट चावा घेऊन माणसाला वर उचलतात, हत्ती पायाखाली चिरडतो, बैल अचानक शिंगाने मारतो. ॥५८॥

तस्कर तडतडां तोडिती । भूतें झडपोन मारिती । असो या देहाची स्थिती । ऐसी असे ॥५९॥

चोर-दरोडेखोर कुऱ्हाडीचे घाव घालतात. भुते लागून प्राण जातात. एकूण देहाचा हा असा प्रकार आहे. ॥५९॥

ऐसें शरीर बहुतांचें । मूर्ख म्हणे आमुचें । परंतु खाजें जिवांचे । तापत्रें बोलिलें ॥६०॥

असे हे शरीर अनेकांचे भक्ष्य असताना मूर्ख त्याला स्वतःचे समजतो. (द. ३ स ५, ६ व ७)

पुढे तीन तापांचे वर्णन करताना देह हे अनेकांचे खाद्य कसे आहे ते सांगितले आहे. ॥६०॥

देह परमार्थी लाविलें । तरीच याचें सार्थक जालें । नाही तरी हें वेर्थचि गेलें । नाना आघातें मृत्यपंथे ॥६१॥

असे हे शरीर परमार्थासाठी उपयोगात आणले तरच ह्याचे खरे सार्थक होते. नाहीतर ते अनेक आघात व मृत्यू ह्यांच्या स्वाधीन होणार हे ठरलेलेच आहे. ॥६१॥

असो जे प्रापंचिक मूर्ख । ते काये जाणती परमार्थसुख । त्या मूर्खांचें लक्षण काही येक । पुढें बोलिलें असे ॥६२॥

आता हे वर्णन पुरे. देह व घर माझे म्हणणाऱ्या प्रापंचिक मूर्खांना पारमार्थिक सुखाची कशी बरे कल्पना येणार? अशा ह्या मूर्खांची लक्षणे पुढच्या दशकात सांगितली आहेत. ॥६२॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'नरदेहस्तवननिरूपणनाम' समास दहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'नरदेहस्तवन' नावाचा दहावा समास समाप्त
—दशक पहिला समाप्त—**

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास पहिला : मूर्खलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

देहासक्ती, व्यवहारासक्ती, प्रपंचासक्ती, इ. आसक्ती आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानामुळे निर्माण होतात. कायदा, नीती, लोकरीती, प्रतिष्ठा, इत्यादींमुळे या आसक्तीची विपरीत आचरणात परिणती होणे काही प्रमाणात कमी होते हे खरे, परंतु आत्मज्ञानामुळे या आसक्तीच नष्ट होतात. अज्ञ, मूढ, यथाजात, मूर्ख, वैधेय व बालिश (अमरकोश) या सर्व प्रतिशब्दांना न्याय देणारी लक्षणे समर्थानी सांगितली आहेत! वरील विपरीत आचरण करणाऱ्यालाच मूर्ख असे म्हणतात. माणसाने मूर्खत्वाकडून उत्तमत्वाकडे, कुविद्येकडून सद्विद्येकडे, अभक्तीतून भक्तीकडे, त्रिगुणाकडून गुणातीतत्वाकडे व आसक्तीकडून विरक्तीकडे जावे अशी अपेक्षा समर्थ या दशकात व्यक्त करतात. शेवटच्या समासात कुणीच पढतमूर्ख असू नये अशी सूचना देतात.

ॐ नमोजि गजानना । येकदंता त्रिनयना । कृपादृष्टी भक्तजना । अवलोकावे ॥१॥

ॐ या लेखनाकृतीशी साम्य असलेल्या श्रीगजानना, तू एकदंत व तीन डोळे असलेला आहेस. तू भक्तांकडे कृपादृष्टीने पहा. ॥१॥

तुज नमू वेदमाते । श्रीशारदे ब्रह्मसुते । अंतरी वसे कृपावंते । स्फूर्तिरूपे ॥२॥

वेद निर्माण करणाऱ्या हे शारदे, तू ब्रह्मदेवाची कन्या आहेस. माझ्यावर कृपा करून माझ्या बुद्धीत स्फूर्तिरूपाने रहा. ॥२॥

वंदूनी सद्गुरुचरण । करून रघुनाथस्मरण । त्यागार्थ मूर्खलक्षण । बोलिजेल ॥३॥

आता श्रीगुरुंच्या चरणांना वंदन करून, श्री रघुनाथाचे स्मरण करून मूर्ख लक्षणे मी सांगेन. ती वाचून त्यांचा त्याग करावा. ॥३॥

येकमूर्ख येक पढतमूर्ख । उभय लक्षणी कौतुक । श्रोती सादर विवेक । केला पाहिजे ॥४॥

मूर्ख व पढतमूर्ख असे मूर्खांचे दोन प्रकार असून त्या दोघांच्या लक्षणातील फरक श्रोत्यांनी नीट समजावून घ्यावा. ॥४॥

पढतमूर्खांचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण । सावध होऊनि विचक्षण । परिसोत पुढें ॥५॥

पढतमूर्खांची लक्षणे याच दशकाच्या शेवटी शेवटच्या समासात सांगितली आहेत. चतुर श्रोत्यांनी ती लक्षपूर्वक तेथे पहावीत. ॥५॥

आतां प्रस्तुत विचार । लक्षणें सांगता अपार । परि कांहीं येक तत्पर । होऊन ऐका ॥६॥

आता सामान्य मूर्खांची लक्षणे सांगू म्हटले तर ती असंख्य आहेत. पण त्यांतील थोडी लक्षणे लक्षपूर्वक ऐका. ॥६॥

जे प्रापंचिक जन । जयांस नाहीं आत्मज्ञान । जे केवळ अज्ञान । त्यांचीं लक्षणें ॥७॥

केवळ अज्ञानाने भरून गेल्यामुळे आत्मज्ञानाचा वारासुद्धा न लागलेल्या प्रपंचासक्तांची ही लक्षणे आहेत (आत्मविद्येमध्ये सुख, जग, जीव, ईश्वर व ब्रह्म यांची मीमांसा केलेली असते. त्यांच्या परस्परसंबंधाचा विचार केलेला असतो. तो अभ्यास साधनापूर्वक केल्यास मूर्खपणा कमी होतो. पुढील मूर्ख लक्षणे वाचताना तो कसा कमी होतो ते पाहू.) ॥७॥

जन्मला जयांचे उदरीं । तयांसी जो विरोध करी । सखी मानिली अंतुरी । तो येक मूर्ख ॥८॥

पत्नीलाच सर्वस्व मानून जन्माला घालणाऱ्या आईवडिलांशी जो फटकून राहतो तो मूर्ख. (भोगासक्तीमुळे फक्त पत्नीच हवीशी वाटते. भोग सुखांसाठी हवा असतो. सुखमीमांसा असे सांगते की केवळ आत्माच सुखरूप आहे. आत्मविद्येचा गंधही नसल्याने हे कळत नाही व त्यामुळे आईवडिलांची घरात अडचण वाटून पत्नीच्या अर्ध्या वचनात राहतो.) ॥८॥

सांडून सर्वहि गोत । स्त्रीआधेन जीवित । सांगे अंतरींची मात । तो येक मूर्ख ॥९॥

सर्व नातलग्यांचे संबंध तोडून पत्नीच्या अर्ध्या वचनात राहून तिच्याशीच गुजगोष्टी करित राहणारा मूर्ख असतो. ॥९॥

परस्त्रीसी प्रेमा धरी । श्वशुरगहीं वास करी । कुळेंविण कन्या वरी । तो येक मूर्ख ॥१०॥

परस्त्रीची अभिलाषा धरणारा, सासुरवाडीत मुक्काम ठोकणारा व कुळपरंपरा चांगली नसतानाही त्यातील मुलीशी विवाह करणारा मूर्ख ठरतो. ॥१०॥

समर्थावरी अहंता । अंतरी मानी समता । सामर्थ्येविण करी सत्ता । तो येक मूर्ख ॥११॥

सर्व दृष्टीने सामर्थ्यसंपन्न व्यक्तीला अहंकारामुळे मनोमनी स्वतःच्या बरोबरीची मानणारा व स्वतःचे ठिकाणी कोणतेच सामर्थ्य नसताना इतरांवर हुकमत गाजवू पाहणारा मूर्ख असतो. ॥११॥

आपली आपण करी स्तुती । स्वदेशीं भोगी विपत्ती । सांगे वडिलांची कीर्ती । तो येक मूर्ख ॥१२॥

स्वतःच्या तोंडाचे स्वतःचीच स्तुती करणारा, आपल्याच गावात कर्तृत्वशून्यतेमुळे गांजलेल्या अवस्थेत राहणारा व अशाही स्थितीत पूर्वजांचे माहात्म्य सर्वांना सांगणारा मूर्ख असतो. ॥१२॥

अकारण हास्य करी । विवेक सांगतां न धरी । जो बहुतांचा वैरी । तो येक मूर्ख ॥१३॥

काहीच कारण नसताना हसणारा, कोणी हिताच्या चार गोष्टी सांगूनही त्या न ऐकणारा व अनेकांशी वैर धरणारा मूर्ख असतो. ॥१३॥

आपुली धरूनियां दुरी । पराव्यासीं करी मीत्री । परन्यून बोले रात्रीं । तो येक मूर्ख ॥१४॥

स्वकीयांना दूर लोटून परकीयांशी जवळीक साधणारा व शांत एकांतात दुसऱ्याची उणीदुणी काढणारा, ॥१४॥

बहुत जागते जन । तयांमध्ये करी शयन । परस्थळीं बहुभोजन । करी, तो येक मूर्ख ॥१५॥

सर्वजण जागे असताना आपण एकटाच त्यांच्यासमोर झोपणारा व दुसऱ्याचे घरी भोजनास गेला असता चापून खाणारा, ॥१५॥

मान अथवा अपमान । स्वयें करी परिच्छिन्न । सप्त वेसनीं जयाचें मन । तो येक मूर्ख ॥१६॥

स्वतःचे झालेले सन्मान व अपमान स्वतःच सर्वांना सांगत सुटणारा आणि सात प्रकारच्या व्यसनात चित्त लागलेला, (जुगार, वेश्या, चोरी, चहाडी, परस्त्री, पशुपक्ष्यांची झुंज व तमाशा.) ॥१६॥

धरून परावी आस । प्रेत सांडी सावकास । निसुगाईचा संतोष । मानी, तो येक मूर्ख ॥१७॥

दुसऱ्यांच्या मदतीवर विसंबून स्वतः प्रयत्न न करणारा व आळसाने सुखात दिवस काढणारा, ॥१७॥

घरीं विवेक उमजे । आणि सभेमध्ये लाजे । शब्द बोलतां निर्बुजे । तो येक मूर्ख ॥१८॥

घरात असताना चांगले चांगले विचार सुचतात. पण समुदायापुढे बोलायची वेळ आली की सभाधीटपणा नसल्याने गप्प बसणारा व शब्द बोलण्याचा प्रसंग येताच लाजणारा, ॥१८॥

आपणाहून जो श्रेष्ठ । तयासीं अत्यंत निकट । सिकवणेचा मानी वीट । तो येक मूर्ख ॥१९॥

स्वतःहून सर्व दृष्टीने मोठ्या व्यक्तीशी फार जवळीक असल्याप्रमाणे वागणारा व हिताच्या चार गोष्टी ऐकण्यासही कंटाळणारा, ॥१९॥

नायेके त्यांसी सिकवी । वडिलांसीं जाणीव दावी । जो आरजास गोवी । तो येक मूर्ख ॥२०॥

जो काही ऐकण्याची शक्यताच नाही त्याला शिकविणारा, वडीलधान्यांसमोर उन्मत्तपणे वागणारा व सभ्य व्यक्तींना लफड्यात अडकविणारा, ॥२०॥

येकायेकीं येकसरा । जाला विषईं निलाजिरा । मर्यादा सांडून सैरा । वर्ते, तो येक मूर्ख ॥२१॥

चित्ताला भुरळ पाडणारा विषय समोर आला असता एकाएकी सर्व मर्यादा सोडून निर्लज्ज सैरटाप्रमाणे वागणारा, ॥२१॥

औषध ने घे असोन वेथा । पथ्य न करी सर्वथा । न मिळे आलिया पदार्था । तो येक मूर्ख ॥२२॥

रोग असून उपाय न करणारा, मुळीच पथ्य न सांभाळणारा व जेवताना ताटात पडलेला पदार्थ तक्रार न करता न स्वीकारणारा, ॥२२॥

संगेविण विदेश करी । वोळखीविण संग धरी । उडी घाली माहापुरीं । तो येक मूर्ख ॥२३॥

कोणी बरोबर न घेता दूरवरच्या अनोळखी प्रदेशात जाणारा, पुरेशी ओळख नसताना मैत्री जोडणारा व नदीला महापूर आला असता आपले शौर्य दाखविण्यासाठी त्यात उडी घेणारा, ॥२३॥

आपणास जेथें मान । तेथें अखंड करी गमन । रक्षूं नेणें मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥२४॥

जेथे आपली प्रतिष्ठा आहे तेथे सतत गेल्याने स्वतःचा मान व अस्मिता गमावून बसणारा, ॥२४॥

सेवक जाला लक्ष्मीवंत । त्याचा होय अंकित । सर्वकाळ जो दुश्चित । तो येक मूर्ख ॥२५॥

स्वतःकडे पूर्वी नोकरीला असलेला नंतर त्याच्या नशिबाने श्रीमंत झाल्यावर त्याच्या आश्रयाला जाणारा व कधीही कोठेच नीट लक्ष न देणारा, ॥२५॥

विचार न करितां कारण । दंड करी अपराधेविण । स्वल्पासाठीं जो कृपण । तो येक मूर्ख ॥२६॥

मागचापुढचा विचार न करता व अपराध केलेला नसताना दुसऱ्याला दोष देणारा किंवा शिक्षा करणारा व थोडक्यासाठी मन छोटे करणारा, ॥२६॥

देवलंड, पितृलंड । शक्तिवीण करी तोंड । ज्याचे मुखीं भंडउभंड । तो येक मूर्ख ॥२७॥

देव व पितृकुळाशी निष्ठा नसणारा, अंगात सामर्थ्य नसताना मोठमोठ्या गप्पा मारणारा व शिवराळ आणि भांडखोर असणारा, ॥२७॥

घरीच्यावरी खाय दाढा । बाहेरी दीन बापुडा । ऐसा जो कां वेडमूढा । तो येक मूर्ख ॥२८॥

पत्नी, मुले, वृद्ध आईबाप यांना सतत धाकात ठेवणारा व घराबाहेर मात्र दीनवाणा, मोहित व वेड्याप्रमाणे वागणारा, ॥२८॥

नीच यातीसीं सांगात । परांगनेसीं येकांत । मार्गे जाय खात खात । तो येक मूर्ख ॥२९॥

वृत्तीने नीच असलेल्यांबरोबर फिरणारा, परस्त्रीला एकटी गाठू पाहणारा, रस्त्याने चालताना खाणारा, ॥२९॥

स्वयें नेणें परोपकार । उपकाराचा अनोपकार । करी थोडें बोले फार । तो येक मूर्ख ॥३०॥

स्वतः दुसऱ्यावर उपकार करण्याचे नावही न काढणारा, दुसऱ्याने केलेल्या उपकाराचे स्मरण न ठेवणारा व प्रत्यक्ष कृती थोडी करून बडबड मात्र भरपूर करणारा, ॥३०॥

तपीळ खादाड आळसी । कुशीळ कुटीळ मानसीं । धारिष्ट नाहीं जयापासीं । तो येक मूर्ख ॥३१॥

तापट, खादाड, आळशी, अस्वच्छ, कपटी, अधीर किंवा भित्रा, ॥३१॥

विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान । कोरडाच वाहे अभिमान । तो येक मूर्ख ॥३२॥

विद्येचे किंवा धनाचे वैभव नाही, धर्मादी पुरुषार्थाचा पत्ता नाही, कोणतेही सामर्थ्य नाही व कुत्रेसुद्धा विचारीत नाही असे असूनही उगीचच ताठ्याने वागणारा मूर्ख समजावा. ॥३२॥

लंडी लटिका लाबाड । कुकर्मी कुटीळ निचाड । निद्रा जयाची वाड । तो येक मूर्ख ॥३३॥

कोठेच निष्ठा नसणारा, खोटेरडा, लाबाड, निंद्य कर्मे करणारा, कपटी, कशाचीही चाड नसणारा व अति झोपाळू, ॥३३॥

उंचीं जाऊन वस्त्र नेसे । चौबारां बाहेरी बैसे । सर्व काळ नग्न दिसे । तो येक मूर्ख ॥३४॥

उंच ठिकाणी कपडे बदलणारा, सकाळपासून रात्री उशिरापर्यंत रस्त्यावर किंवा चौकात सतत वावरणारा, बहुतेक वेळा केवळ पंचा गुंडाळून फिरणारा, ॥३४॥

दंत चक्षु आणि घ्राण । पाणी वसन आणि चरण । सर्वकाळ जयाचे मळिण । तो येक मूर्ख ॥३५॥

दात, डोळे, नाक, हात, पाय व कपडे सतत अस्वच्छ असणारा, ॥३५॥

वैधृति आणि वितिपात । नाना कुमुहूर्ते जात । अपशकुनें करी घात । तो येक मूर्ख ॥३६॥

धैर्याचा नाश करणारा, योग व मोठे संकट आणणारा, योग म्हणजे वैधृति व व्यतिपात. यांचा पंचांगाच्या चवथ्या अंगात समावेश होतो. सूर्य व चंद्राच्या मासिक गतीच्या बेरजेचे सत्तावीस भाग मानले आहेत. त्यांतील सतरावा भाग म्हणजे व्यतिपात मुहूर्त व विसावा भाग म्हणजे वैधृतिमुहूर्त. या कुमुहूर्तावर कार्यारंभ करून स्वतःलाच अपशकुन करून कार्यानाश ओढवून घेणारा मूर्ख असतो. ॥३६॥

क्रोधें अपमानें कुबुद्धि । आपणास आपण वधी । जयास नाही दृढ बुद्धि । तो येक मूर्ख ॥३७॥

संताप व अपमान झाला असता मेंदू ठिकाणावर न राहून आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होणारा व कशाविषयीच निश्चयी बुद्धी नसणारा, ॥३७॥

जिवलगांस परम खेदी । सुखाचा शब्द तोहि नेदी । नीच जनास वंदी । तो येक मूर्ख ॥३८॥

नातलगांना किंवा कुटुंबियांना नाना प्रकारे छळणारा, त्यांना केवळ गोड शब्दांचेही सुख न देणारा व दुष्ट दुर्जनांपुढे लाचार होणारा, ॥३८॥

आपणास राखे परोपरी । शरणागतांस अक्वेरी । लक्ष्मीचा भवसा धरी । तो येक मूर्ख ॥३९॥

वाटेल ते करून स्वतःला सांभाळणारा, कुटुंबियांकडे दुर्लक्ष करणारा व पैशाने सर्व काही मिळविता येते किंवा पैसा कायम टिकून राहील असे मानणारा, ॥३९॥

पुत्र कळत्र आणी दारा । इतुकाची मानुनिया थारा । विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥४०॥

मुलगे, गणगोत व पत्नी यांच्या आश्रयाने जगून जगन्नियंत्या ईश्वरास विसरणारा, ॥४०॥

जैसें जैसें करावें । तैसें तैसें पावावें । हें जयास नेणवें । तो येक मूर्ख ॥४१॥

आपण जसे करू तसे फळ मिळेल हे ज्याला पटत नाही व पटले तर लक्षात राहत नाही, ॥४१॥

पुरुषाचेनि अष्टगुणें । स्त्रियांस ईश्वरी देणें । ऐशा केल्या बहुत जेणें । तो येक मूर्ख ॥४२॥

पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना अनेक वस्तू जमविण्याची, नटण्यामुरडण्याची, मत्सर- द्वेषाची प्रवृत्ती कितीतरी अधिक असते. अशा अनेक स्त्रियांशी विवाह करून स्वतःवर संकटे ओढवून घेणारा, ॥४२॥

दुर्जनाचेनि बोलें । मर्यादा सांडून चाले । दिवसा झांकिले डोळे । तो येक मूर्ख ॥४३॥

दुर्जनाच्या नादी लागून बेफामपणे वागणारा व दिवसा भरपूर झोपा काढणारा, ॥४३॥

देवद्रोही गुरुद्रोही । मातृद्रोही पितृद्रोही । ब्रह्मद्रोही स्वामीद्रोही । तो येक मूर्ख ॥४४॥

देव, गुरू, माता, पिता, ईश्वर (ब्रह्मा) व स्वामी ह्यांच्या उपकारांचे स्मरण न ठेवता त्यांच्या आज्ञा न जुमानणारा व प्रसंगी त्यांनाही फसविणारा, ॥४४॥

परपीडेचें मानी सुख । परसंतोषाचें मानी दुःख । गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥४५॥

दुसऱ्याला त्रास झाला किंवा दिला तर संतुष्ट होणारा, दुसऱ्याला सुख मिळाले तर त्याने संतुष्ट होणारा व हरवलेल्या वस्तूची खंत करित बसणारा, ॥४५॥

आदरेविण बोलणें । न पुसतां साक्ष देणें । निंद्य वस्तु आंगिकारणें । तो येक मूर्ख ॥४६॥

आदर न ठेवता उद्धटपणे बोलणारा, विचारले नसताना साक्ष देणारा व परस्त्री-परधनासारख्या निंदनीय वस्तू स्वीकारणारा, ॥४६॥

तुक तोडून बोले । मार्ग सांडून चाले । कुकर्मि मित्र केले । तो येक मूर्ख ॥४७॥

मर्यादा सोडून बोलणारा, भलत्या मार्गाने जाणारा, पापकर्माच्या मदतीसाठी मित्र जोडणारा, ॥४७॥

पत्य राखों नेणे कदा । विनोद करी सर्वदा । हासतां खिजे पेटे द्वंद्वा । तो येक मूर्ख ॥४८॥

स्वतःची पत कधीच न सांभाळणारा, किंवा आजारपणात पथ्य न करणारा, सतत उथळपणाने विनोद करणारा, कोणी थट्टा केली तर हमरीतुमरीवर येणारा, ॥४८॥

होड घाली अवघड । काजेविण करी बडबड । बोलोंचि नेणे मुखजड । तो येक मूर्ख ॥४९॥

अवघड पैजा लावणारा, कारण नसताना बडबड करणारा व बोलणे आवश्यक असताना तोंड न उघडणारा, ॥४९॥

वस्त्र शास्त्र दोनी नसे । उंचे स्थळीं जाऊन बैसे । जो गोत्रजांस विस्वासे । तो येक मूर्ख ॥५०॥

अधिकार (उदा. प्रधानकीचे वस्त्र) किंवा धर्मादिशास्त्रांचे ज्ञान ह्यांतील काहीच नसताना उच्चस्थानावर जाऊन बसणारा (महत्त्वाच्या व्यक्तींसाठी राखून ठेविलेल्या खुर्चीवर बसणारा) व नातलगांवर अवलंबून राहणारा, ॥५०॥

तश्करासी वोळखी सांगे । देखिली वस्तु तेचि मागे । आपलें आन्हीत करी रागें । तो येक मूर्ख ॥५१॥

अनोळखी व्यक्तीला स्वतःची सर्व माहिती सांगणारा किंवा दुसऱ्यांची माहिती पुरविणारा किंवा 'हा चोर आहे' असे लक्षात आल्यानंतरही बेसावधपणे अघळपघळ बोलणारा, कोणाकडे काही आकर्षक वस्तू दिसली की ती मागणारा व क्रोधाने स्वतःचेच नुकसान करणारा, ॥५१॥

हीन जनासीं बरोबरी । बोल बोले सरोत्तरीं । वामहस्ते प्राशन करी । तो येक मूर्ख ॥५२॥

हलक्या लोकांत सलगीने मिसळणारा, ताठ्याने लंब्याचवड्या गप्पा मारणारा व डाव्या हाताच्या ओंजळीने पाणी पिणारा (डावा हात अस्वच्छ असणे शक्य असते), ॥५२॥

समर्थासीं मत्सर धरी । अलभ्य वस्तूचा हेवा करी । घरीच्या घरीं करी चोरी । तो येक मूर्ख ॥५३॥

सत्ता संपत्ती इ. असणाऱ्यांविषयी मनात तेढ बाळगणारा, मिळणें शक्य नसणारी वस्तू मिळत नाही म्हणून हात चोळीत बसणारा व एकत्र कुटुंबात आपल्याच घरात चोरी करणारा, ॥५३॥

सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भर्वसा । सार्थकेंविण वेंची वयसा । तो येक मूर्ख ॥५४॥

जगत्रियन्त्या ईश्वराला शरण न जाता सामान्य माणसावर विसंबून राहणारा व चार पुरुषार्थ साधून आयुष्याचे सार्थक न करणारा, ॥५४॥

संसारदुःखाचेनि गुणें । देवास गाळी देणें । मैत्राचें बोले उणें । तो येक मूर्ख ॥५५॥

संसारात पूर्वकर्मानुसार भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखांसाठी ईश्वराला शिव्या देणारा व मित्रांची चारचौघात उणीदुणी काढणारा, ॥५५॥

अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्व काळ धारकीं धरी । जो विस्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥५६॥

क्षुल्लक अपराधांकडे दुर्लक्ष न करणारा, इतरांना सतत धारेवर धरणारा व विश्वासघात करण्याची सवय असणारा, ॥५६॥

समर्थाचे मनीचे तुटे । जयाचेनि सभा विटे । क्षणा बरा क्षणा पालटे । तो येक मूर्ख ॥५७॥

सत्ता संपत्ती इत्यादिकांनी सामर्थ्यवान लोकांच्या मनातून उतरणारा किंवा त्यांची नाराजी ओढवून घेणारा, ज्याचा सभेला कंटाळा येतो व जो एक क्षण ठीक असतो व दुसऱ्या क्षणीच बदलतो, असा लहरी असणारा, ॥५७॥

बहुतां दिवसांचे सेवक । त्यागून ठेवी आणिक । ज्याची सभा निर्नायेक । तो येक मूर्ख ॥५८॥

वर्षानुवर्षे काम करणारे नोकर काढून टाकून दुसऱ्यांना ठेवून घेणारा व सभेमध्ये कोणालाच प्रमुख न मानणारा, कोणाच्या नियंत्रणाखाली न राहणारा, ॥५८॥

अनीतीनें द्रव्य जोडी । धर्म नीति न्याय सोडी । संगतीचें मनुष्य तोडी । तो येक मूर्ख ॥५९॥

लुबाडून पैसे मिळविणारा किंवा फसवून लाच खाऊन द्रव्य जोडणारा, न्यायनीती व धर्माला न जुमानणारा व सहकाऱ्याचे संबंध सोडून टाकणारा, ॥५९॥

घरीं असोन सुंदरी । जो सदांचा परद्वारी । बहुतांचें उचिष्ट अंगीकारी । तो येक मूर्ख ॥६०॥

घरी धर्मपत्नी असूनही सतत परस्त्रीला भोगणारा, व अनेकांच्या घरी सतत भोजन करणारा, ॥६०॥

आपुलें अर्थ दुसऱ्यापासीं । आणी दुसऱ्याचें अभिळासी । पर्वत करी हीनासी । तो येक मूर्ख ॥६१॥

आपले पैसे दुसऱ्याकडे ठेवावयास देणारा, दुसऱ्यांच्या संपत्तीवर डोळा ठेवणारा व नीचाशी व्यवहार करणारा, ॥६१॥ (पर्वत- प्र + वृत्त (वर्त १ आ.) व्यवहार करणे-आचरण घेणे.)

अतिताचा अंत पाहे । कुग्रामामधें राहे । सर्वकाळ चिंता वाहे । तो येक मूर्ख ॥६२॥

अतिथी घरात आला असता त्याला सळो की पळो करून सोडणारा, बदमाशांच्या गावात राहणारा व सतत चिंताग्रस्त असणारा, ॥६२॥

दोघे बोलत असती जेथें । तिसरा जाऊन बैसे तेथें । डोई खाजवी दोहीं हातें । तो येक मूर्ख ॥६३॥

दोघे आपापसांत बोलत असता तेथे जाऊन मधे तोंड घालणारा व दोन्ही हातांनी डोके खाजविणारा, ॥६३॥

उदकामधें सांडी गुरळी । पायें पायें कांडोळी । सेवा करी हीन कुळीं । तो येक मूर्ख ॥६४॥

पाण्याने चूळ भरून पाण्यातच टाकणारा, पायाने पाय खाजविणारा व कुलीन नसणाऱ्याकडे नोकरी करणारा, ॥६४॥

स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्या सान्निध्य बैसणें । मर्यादेविण पाळी सुणें । तो येक मूर्ख ॥६५॥

पत्नी व मुलांजवळ फाजील सलगीने वागणारा, पिशाच्चवत् व्यक्तीच्या जवळ राहणारा व कुत्र्याला अंगाखांद्यावर व घरभर वावरू देणारा, ॥६५॥

परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी वस्तु निघातें मारी । मूर्खाची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥६६॥

परस्त्रीशी भांडण करणारा, मुक्या प्राण्यांना निर्दयपणें मारणारा व मूर्खाच्या संगतीत रहाणारा, ॥६६॥

कळह पाहात उभा राहे । तोडविना कौतुक पाहे । खरें अस्ता खोटें साहे । तो येक मूर्ख ॥६७॥

भांडण लागले असता ते न सोडविता मजा बघत उभा रहाणारा व आपली बाजू खरी असताना खोटेपणाचा आरोप सहन करणारा, ॥६७॥

लक्ष्मी आलियावरी । जो मागील वोळखी न धरी । देवींब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥६८॥

श्रीमंत झाल्याने चांगले दिवस आल्यानंतर आधीच्या परिचितांना ओळख न देणारा व देवाब्राह्मणांचेही आपणच स्वामी असल्याच्या थाटात रहाणारा, ॥६८॥

आपलें काज होये तंवरी । बहुसाल नम्रता धरी । पुढिलांचें कार्य न करी । तो येक मूर्ख ॥६९॥

आपले काम होईपर्यंत अत्यंत नम्रता धरणारा पण ज्यांनी काम केले त्यांचे काम न करणारा, ॥६९॥

अक्षरें गाळून वाची । कां तें घालीं पदरिचीं । नीघा न करी पुस्तकाची । तो येक मूर्ख ॥७०॥

वाचताना काही मजकूर गाळून किंवा काही नसलेले शब्द त्यांत घालून वाचणारा व पुस्तक नीट न सांभाळणारा, ॥७०॥

आपण वाचीना कधीं । कोणास वाचाया नेदी । बांधोन ठेवी बंदीं । तो येक मूर्ख ॥७१॥

स्वतः कधीच पुस्तक वाचावयाचे नाही व दुसऱ्याला ते द्यावयाचेही नाही. ती पुस्तके कपाटात ठेवणारा, ॥७१॥

ऐसीं हें मूर्ख लक्षणें । श्रवणें चातुर्य बाणे । चित्त देउनियां शहाणे । ऐकती सदा ॥७२॥

अशी ही मूर्खांची लक्षणे ऐकली असता ती सोडून देणारा चतुर होतो. म्हणून जे शहाणे आहेत ते ही लक्षणे सतत ऐकत रहातात. ॥७२॥

लक्षणें अपार असती । परी कांहीं येक येशामती । त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं । क्षमा केलें पाहिजे ॥७३॥

तसे पाहिले तर मूर्खांची लक्षणे अजूनही कितीतरी सांगता येतील. पण येथे आठवली तेवढी सांगितली. ती ऐकून त्यांचा त्याग करावा. ती ऐकत असताना त्यातील काही आपलीच लक्षणे आहेत असे लक्षात आल्याने राग आला असेल तर क्षमा करावी. ॥७३॥

उत्तम लक्षणें घ्यावीं । मूर्ख लक्षणें त्यागावीं । पुढिले समासीं आघवीं । निरोपिलीं ॥७४॥

पुढील समासात विस्ताराने सांगितलेली उत्तम लक्षणे अंगी बाणवावीत व मूर्ख लक्षणे सोडून घ्यावीत. ॥७४॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'मूर्खलक्षणनाम' समास पहिला
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'मूर्खलक्षण' नावाचा पहिला समास समाप्त**

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास दुसरा : उत्तमलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रोतां व्हावें सावधान । आतां सांगतो उत्तम गुण । जेणें करिता बाणें खूण । सर्वज्ञपणाची ॥१॥

आता श्रोत्यांनी लक्ष देऊन ऐकावे. आतां मी उत्तम गुणांचे वर्णन करीन, ते अंगी बाणले तर शहाणपणा येतो. ॥१॥
वाट पुसल्याविण जाऊं नये । फळ वोळखिल्याविण खाऊं नये । पडिली वस्तु घेऊं नये । येकायेकीं ॥२॥

परगावी किंवा परप्रांती रस्त्याची चौकशी केल्याशिवाय प्रवास करू नये. ओळखीचे फळ नसेल तर ते खाऊ नये. वाटेवर पडलेली वस्तू विचार न करता उचलू नये. ह्यातील प्रत्येकाने अडचणी व संकटे येण्याची शक्यता आहे. ती टाळण्यासारखी आहेत. ॥२॥

अति वाद करूं नये । पोटीं कपट धरूं नये । शोधिल्याविण करूं नये । कुळहीन कांता ॥३॥

प्रसंगी वाद करण्याची वेळ आली तरी तो मर्यादित असावा. अटीतटीचे वाद नसावेत. कपट वा डावपेचाची प्रवृत्ती टाळावी. सर्व बाजूने चौकशी करूनच उत्तम कुळातील चारित्र्यसंपन्न मुलीशी विवाह करावा. ॥३॥

विचारेंविण बोलों नये । विवंचनेविण चालों नये । मर्यादेविण हालों नये । कांही येक ॥४॥

चौफेर विचार केल्याशिवाय बोलू नये. सर्वांगीण विचार केल्याशिवाय कृती करू नये. प्रत्येक गोष्टीला असणाऱ्या मर्यादांचा विचार केल्याशिवाय एक पाऊलही पुढे टाकू नये. न्याय, नीती, धर्माची चौकट ओलांडू नये. ॥४॥

प्रीतीविण रुसों नये । चोरास वोळखी पुसों नये । रात्रीं पंथ क्रमूं नये । येकायेकीं ॥५॥

प्रेम व आपुलकी असल्याशिवाय कोणावरही रागावू नये. त्या रागाला किंमत नसते. उपन्यास व अनोळखी व्यक्तीकडे दुसऱ्यासंबंधी चौकशी करू नये. रात्री बेधडक प्रवासाला निघू नये. (त्या काळचा प्रवास विचारात घ्यावा. हल्ली बरेच प्रवास रात्रीच असतात!) ॥५॥

जनी आर्जव तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये । पुण्यमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥६॥

समाजात वागताना मनाचा सरळपणा सोडू नये. वाम मार्गाने पैसा मिळवू नये. सदाचरण कधीच सोडू नये. ॥६॥

निंदा द्वेष करूं नये । असत्संग धरूं नये । द्रव्यदारा हरूं नये । बळात्कारें ॥७॥

परनिंदा व दुसऱ्याचा द्वेष करू नये. कुसंगती टाळावी. सामर्थ्याच्या मस्तीत दुसऱ्याची संपत्ती व पत्नी ह्यांचे हरण करू नये. ॥७॥

व्यक्त्यास खोदूं नये । ऐक्यतेसी फोडूं नये । विद्याभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥८॥

सभेतील वक्त्याला आडवेतिडवे प्रश्न विचारू नयेत. सुरळीत चाललेली सभा मोडेल असे करू नये. किंवा संघटना मोडू नये. काही झाले तरी विद्यांचा अभ्यास सोडू नये. ॥८॥

तोंडाळासीं भांडों नये । वाचाळासीं तंडों नये । संतसंग खंडूं नये । अंतर्गामीं ॥९॥

भांडखोराशी आपण भांडू नये. बडबड करणाऱ्याशी वाद घालू नये. अन्तःकरणातील संतसंगतीची ओढ कमी होऊ देऊ नये. ॥९॥

अतिक्रोध करूं नये । जिवलगांस खेदूं नये । मनीं वीट मानूं नये । सिकवणेचा ॥१०॥

संतापाचा प्रसंग आला तरी त्याला आवर घालावा. स्नेही, सोबती, सुहृद, कुटुंबीय, सहकारी ह्यांना यातना देऊ नये. हिताचे चार शब्द कोणी सांगत असेल तर ते ऐकण्याचा कंटाळा करू नये. ॥१०॥

क्षणक्षणां रुसों नये । लटिका पुरुषार्थ बोलों नये । केल्याविण सांगों नये । आपला पराक्रम ॥११॥

सारखे रुसू, फुगू नये. संबंधित हळूहळू दुर्लक्ष करतात. न केलेला व नसलेला पराक्रम सांगू नये. केलेला पराक्रम क्वचित् सांगितला तर हरकत नाही. ॥११॥

बोलिला बोल विसरों नये । प्रसंगी सामर्थ्य चुकों नये । केल्याविण निखंदूं नये । पुढिलांसि कदा ॥१२॥

आपण एकदा मांडलेले मत व दिलेले वचन विसरू नये. त्याने बोलण्यात विसंगती दिसते व विश्वासाहता नाहीशी होते. एवढी नम्र असले तरी प्रसंगविशेषी आपल्या सामर्थ्याची चुणूक अवश्य दाखवावी. स्वतः कृतिशिल असल्याशिवाय इतरांच्या निष्क्रियतेविषयी बोलू नये. किंवा पूर्वजांनी कांहीच केले नाही असे म्हणू नये. ॥१२॥

आळसें सुख मानूं नये । चाहाडी मनास आणूं नये । शोधल्याविण करूं नये । कार्य कांहीं ॥१३॥

आळसाच्या निष्क्रियतेत शरीर व मन सुस्त राहिल्याने सुखाचा भास होतो. असे सुख झुगारून द्यावे. “तुझ्याविषयी तो असे म्हणत होता.” अशा तऱ्हेच्या कोणी केलेल्या चहाडीकडे दुर्लक्ष करावे. सर्वांगीण विचार केल्याशिवाय कोणतेच काम हाती घेऊ नये. ॥१३॥

सुखा आंग देऊं नये । प्रेत पुरुषें सांडूं नये । कष्ट करितां त्रासों नये । निरंतर ॥१४॥

सुखासीन होऊ नये. माणसाने प्रयत्न सोडू नये व सतत कष्ट करण्याचा त्रास मानू नये. ॥१४॥

सभेमध्ये लाजों नये । बाष्कळपणें बोलों नये । पैज होड घालूं नये । कांहीं केल्यां ॥१५॥

एखाद्या समुदायामध्ये मोकळेपणे आपले विचार मांडण्यास लाजू नये. संकोच करू नये. त्याचबरोबर वायफळ बडबड करू नये. आणि कोणी कितीही भरीला घातले तरी प्रतिज्ञा व पैजा टाळाव्यात. ॥१५॥

बहुत चिंता करूं नये । निसुगपणें राहों नये । परस्त्रीतें पाहों नये । पापबुद्धी ॥१६॥

चिंता निर्माण झाली तरी विचाराने ती थांबवावी. आळसात आयुष्य घालवू नये. परस्त्रीचा अभिलाष धरू नये. ॥१६॥

कोणाचा उपकार घेऊं नये । घेतलातरी राखों नये । परपीडा करूं नये । विश्वासघात ॥१७॥

शक्य तोवर कोणाची मदत मागू नये किंवा कोणी करित असेल तर ती स्वीकारू नये. तशी घेण्याची वेळ आलीच तर तिची योग्य रीतीने योग्यवेळी परतफेड करावी. दुसऱ्याला त्रास देऊ नये किंवा छळू नये. कोणालाही विश्वास देऊन त्याचा घात करू नये. ॥१७॥

शोच्येंविण असों नये । मळिण वस्त्र नेसों नये । जाणारास पुसों नये । कोठें जातोस म्हणौनी ॥१८॥

शरीर व वस्त्रे स्वच्छ असावीत. अंगावरचे वस्त्र मळकट असू नये. कोठेही जाणाऱ्या व्यक्तीस ‘तू कोठे निघाला आहेस’ अशा अर्थाचा प्रश्न विचारू नये. त्याला त्या प्रश्नाचे उत्तर न द्यावेसे वाटण्याची शक्यता आहे. ॥१८॥

व्यापकपण सांडूं नये । पराधेन होऊं नये । आपलें वोडें घालूं नये । कोणीयेकासी ॥१९॥

मन मोठे असावे. आपले जीवन दुसऱ्याच्या कृपेवर अवलंबून ठेवू नये. आपल्या व्यक्तिगत अडचणी सोडविण्यासाठी किंवा स्वतःच्या फायद्यासाठी दुसऱ्याला गळ घालू नये. ॥१९॥

पत्रेंविण पर्वत करूं नये । हीनाचें रुण घेऊं नये । गोहीविण जाऊं नये । राजद्वारा ॥२०॥

व्यावहारिक देवघेवीचा करार सरकारमान्य कागदावरच करावा. असंस्कृत माणूस श्रीमन्त असला तरी त्याचेकडून कर्ज किंवा उसनवारी करू नये. बरोबर सुपरिचित किंवा वजनदार माणूस घेतल्याशिवाय शासकीय कार्यालयात स्वतःच्या कामासाठी जाऊ नये. ॥२०॥

लटिकी जाजू घेऊं नये । सभेस लटिकें करूं नये । आदर नस्तां बोलों नये । स्वभाविक ॥२१॥

अन्यायाच्या बाजूने उभे राहू नये. समुदायाच्या कलाविरुद्ध तात्काळ काही बोलू नये. समूहाची मानसिकता विवेक जाणीलच असे नाही. कदाचित आपलाही विचार चुकीचा असू शकतो. आपल्या मताची कदर होण्याची शक्यता नसल्यास मौन धरावे. ॥२१॥

आदखणेपण करूं नये । अन्यायेविण गांजू नये । अवनीतीनें वर्तो नये । आंगबळे ॥२२॥

जेथे बोललेच पाहिजे किंवा कृती केली पाहिजे तेथे दुर्लक्ष करू नये. कोणी अन्याय केल्याशिवाय त्याला उगीचच त्रास देऊ नये. स्वतःच्या सत्ता, संपत्ती, शरीरसामर्थ्य इत्यादिकांच्या बळावर समाजात अनीतीने वागून ती वागणूक दडपण्याचा प्रयत्न करू नये. ॥२२॥

बहुत अन्न खाऊं नये । बहुत निद्रा करूं नये । बहुत दिवस राहों नये । पिसुणाचेथें ॥२३॥

झोप पूर्ण झाल्यावर उगीचच लोळत पडू नये, पोट जड होण्याइतके अन्न खाऊ नये, दुष्टाचे घरी किंवा अपरिचिताचे घरी आवश्यक तेवढेच मुक्कामाला थांबावे. ॥२३॥

आपल्याची गोही देऊं नये । आपली कीर्ती वर्णू नये । आपलें आपण हासों नये । गोष्टी सांगोनी ॥२४॥

केवळ आपला आहे म्हणून त्याचे बोलणे, वागणे, कृती इ. योग्यच आहे असा निर्वाळा देऊ नये. स्वतःच्या तोंडाने स्वतःची कीर्ती सांगू नये. आपल्या बोलण्यातील विनोदाने आपणच हसू नये. त्याने विनोदाचा परिणाम कमी होतो. स्वयंतुष्टता व्यक्त होते. ॥२४॥

धूम्रपान घेऊं नये । उन्मत्त द्रव्य सेऊं नये । बहुचकांसीं करूं नये । मैत्री कदा ॥२५॥

धूम्रपान, मदिरा, जर्दा इत्यादी व्यसने नसावीत. बडबड्या व उथळ व्यक्तीशी व्यक्तिगत संबंध नसावेत. ॥२५॥

कामेविण राहों नये । नीच उत्तर साहों नये । आसुदें अन्न सेऊं नये । वडिलांचेहि ॥२६॥

सतत कार्यमग्न असावे. कोणाच्याही उद्धट किंवा अपमानकारक बोलण्या-वागण्याला रोखठोक उत्तर द्यावे. कमाविण्याचे वय झाल्यावर वडिलांचेही आयते अन्न खाऊ नये. वाटेल ते कष्ट करूनच अन्न खावे. ॥२६॥

तोंडी सीवी असों नये । दुसऱ्यास देखोन हांसों नये । उणें अंगीं संचरों नये । कुळवंताचे ॥२७॥

अपशब्द वापरू नये. शिवीगाळ करू नये. कोणाचा अपमान करण्याच्या हेतूने त्याचेकडे पाहून छद्मीपणाने हसू नये. सुप्रसिद्ध कुळातील व्यक्तीत काही दोष असतील तर ते मात्र आपल्यात उतरू नयेत ह्याची काळजी घ्यावी. ॥२७॥

देखिली वस्तु चोरूं नये । बहुत कृपण होऊं नये । जिवलगंसी करूं नये । कळह कदा ॥२८॥

कोठेही दिसलेली कोणाची विसरलेली वस्तू योग्य ठिकाणी जमा करावी. ठेवून घेऊ नये. घरात व चारचौघात कद्रूपणा करू नये. अत्यंत स्नेहसंबंध असणाऱ्यांशी दीर्घकाळ भांडण होण्यासारखे बोलू, वागू नये. ॥२८॥

येकाचा घात करूं नये । लटिकी गोही देऊं नये । अप्रमाण वर्तो नये । कदाकाळीं ॥२९॥

कोणाचाही दगाफटक्याने प्राण घेऊ नये. खोटी साक्ष देऊ नये. दिलेली जबानी फिरवू नये. विश्वासाहतेला तडा जाईल असे वागू नये. न्यायनीती-धर्माचे आचरण कधीच सोडू नये. ॥२९॥

चाहाडी चोरी धरूं नये । परद्वार करूं नये । मार्गे उणें बोलों नये । कोणीयेकाचें ॥३०॥

एकाकडे दुसऱ्याविषयी खरे-खोटे सांगू नये. कोणी तसे करित असल्यास तेही कोणाला सांगू नये! लहानसहान वस्तू संधी मिळताच चोरू नये. (चोर बनू नये असे येथे सांगावयाचे असावे) परस्त्रीच्या नादी लागू नये. दुसऱ्याच्या गैरहजेरीत त्याच्या दोषांची चर्चा करू नये. ॥३०॥

समई यावा चुकों नये । सत्वगुण सांडूं नये । वैरियांस दंडूं नये । शरण आलियां ॥३१॥

कोणत्याही प्रसंगात आपले धैर्य गळू देऊ नये. आपली सात्विकता सांभाळावी. व्यक्तिगत वैरी पश्चात्ताप होऊन सामोपचारासाठी आला असता त्याला वैरीच समजून शिक्षा करू नये. (पृथ्वीराज चौहान व महंमद घोरी ह्यांचे वैर व्यक्तिगत नव्हते. राजा या नात्याने पृथ्वीराज चौहान याने महंमद घोरी याला सोडले हे चूक आहे) ॥३१॥

अल्पधनें माजों नये । हरिभक्तीस लाजों नये । मर्यादेविण चालों नये । पवित्र जनीं ॥३२॥

प्रसंगी चार पैसे जास्त मिळाले म्हणून तेवढ्याने मस्तीला येऊ नये. 'मी हरिभक्त आहे.' असे समाजाला कळू नये म्हणून गुपचुप उपासना करण्याची गरज नाही. भक्ती अभिमानाने करावी. संत-सज्जनांची संगत लाभली असता शिष्टपणा, अमर्यादा किंवा उथळपणे वागू नये. त्यांच्याकडून होईल तेवढा 'श्रवणस्वार्थ' पदरात पाडून घ्यावा. ॥३२॥

मूर्खासीं संमंथ पडो नये । अंधारीं हात घालू नये । दुश्चितपणें विसरों नये । वस्तु आपुली ॥३३॥

शक्यतोवर मूर्खाशी संबंधच येऊ देऊ नये. त्याचे संगतीतील सर्व वेळ वाया जातो. वस्तू शोधण्यासाठी अंधाऱ्या जागेत हात घालू नये. विसरभोळेपणाने आपल्या वस्तू जागोजागी विसरू नयेत. ॥३३॥

स्नानसंध्या सांडूं नये । कुळाचार खंडूं नये । अनाचार मांडूं नये । चुकुरपणें ॥३४॥

स्नानसंध्येसारखी नित्यकमें सोडू नयेत. कुळधर्मकुळाचारांची परंपरा मोडू नये. आळसाने आचारभ्रष्ट होऊ नये. ॥३४॥

हरिकथा सांडूं नये । निरूपण तोडूं नये । परमार्थास मोडूं नये । प्रपंचबळें ॥३५॥

हरिकथा ऐकण्याची संधी सोडू नये. एखादा ग्रंथ सांगितला जात असेल तर तो सलग ऐकावा. प्रपंचाच्या व्यापाचे निमित्त करून परमार्थाकडे दुर्लक्ष करू नये. किंवा प्रापंचिक वैभवामुळे परमार्थ विसरू नये. ॥३५॥

देवाचा नवस बुडऊं नये । आपला धर्म उडऊं नये । भलतें भरीं भरों नये । विचारेंविण ॥३६॥

देवाला नवस बोललाच असेल तर तो अवश्य फेडावा. जो देवाला दिलेले वचन पाळीत नाही तो माणसाशी कसा वागेला? येथे नवस बोलावेत असे समर्थाना सुचवावयाचे नाही. आपल्या धर्माचे विधी अवश्य सांभाळावेत. 'ह्याने काय होणार', 'त्यात काय अर्थ आहे' असे प्रश्न आढळतेने विचारू नयेत. संघभावना, संघटना, समाजधारणा, कौटुंबिक वातावरणनिर्मिती, सत्वगुण इत्यादी गोष्टी धार्मिक विधींनी साधल्या जातात. पूर्ण विचार केल्याशिवाय एखादा संप्रदाय, पक्ष, मत, संघटना इत्यादींच्यात सामील होऊ नये. भावनेच्या भरात निर्णय घेऊ नये. ॥३६॥

निष्ठुरपण धरूं नये । जीवहत्या करूं नये । पाऊस देखोन जाऊं नये । अथवा अवकाळीं ॥३७॥

अन्तःकरणात कठोरपणाला (पारुष्य) थारा देऊ नये. अकारण किंवा छंद म्हणून दुसऱ्या जीवाला मारू नये. फार पाऊस पडत असलेल्या किंवा दुष्काळ असलेल्या प्रदेशात त्या त्या वेळी जाऊ नये. ॥३७॥

सभा देखोन गळों नये । समई उत्तर टळों नये । धिःकारितां चळों नये । धारिष्ट आपुलें ॥३८॥

मोठा समुदाय किंवा सभा पाहून अवसान गळू देऊ नये. एखादा मुद्दा खोडून काढणें आवश्यक असेल किंवा रोखठोक उत्तर देणे गरजेचे असेल तेथे मूग गिळून बसू नये. कोणी आक्रमकपणे किंवा तुच्छतेने बोलले तर धीर खचू देऊ नये. शांतपणे प्रत्युत्तर द्यावे. ॥३८॥

गुरुविरहित असों नये । नीच यातीचा गुरु करूं नये । जिणें शाश्वत मानूं नये । वैभवेसी ॥३९॥

देहधारी सद्गुरूंचा अनुग्रह अवश्य घ्यावा. ते आपल्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारे नसावेत. चारचौघांत त्यांचे नाव सांगण्याची लाज वाटू नये असे ते असावेत. गुरुशिष्याच्या नात्यांत सुरुवातीला लौकिक व्यवहाराचा बराच विचार करावा लागतो. ते नाते नीट विकसित झाल्यानंतर ह्या समस्या उद्भवत नाहीत. आयुष्य व ऐश्वर्य कायम टिकणारी आहेत असे मानू नये. ॥३९॥

सत्य मार्ग सांडूं नये । असत्य पंथें जाऊं नये । कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥४०॥

सतत न्यायाच्या मार्गाने जावे. अन्यायाचा मार्ग तात्कालिक फायद्याचा वाटत असला तरी त्या मार्गाने जाऊ नये. असत्याचा मार्गच योग्य असल्याचे समर्थन कधीच करू नये. सत्यासारखे शस्त्र नाही. ॥४०॥

अपकीर्ति ते सांडावी । सद्कीर्ति वाढवावी । विवेकें दृढ धरावी । वाट सत्याची ॥४१॥

आपल्या बोलण्यातून व वागण्यातून अपकीर्ती होणार नाही ह्याची काळजी घ्यावी. उलट सत्कीर्ती वाढेल असेच प्रयत्न करावेत. सर्वांगीण विचाराने सदाचरणाला पर्याय नाही हे लक्षात घेऊन तसेच वागावे. ॥४१॥

नेघतां हे उत्तम गुण । तें मनुष्य अवलक्षण । ऐक तयांचें लक्षण । पुढिलीये समासीं ॥४२॥

वरील उत्तम गुण प्रयत्नपूर्वक कमाविले नाहीत तर माणूस अवलक्षणी बनून त्याची फजिती होते. त्याची लक्षणे पुढील समासात सविस्तर सांगितली आहेत. ॥४२॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'उत्तमलक्षणनाम' समास दुसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'उत्तमलक्षण' नावाचा दुसरा समास समाप्त**

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास तिसरा : कुविद्यालक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका कुविद्येचीं लक्षणें । अति हीनें कुलक्षणें । त्यागार्थ बोलिलीं ते श्रवणें । त्याग घडे ॥१॥

आता कुविद्येची लक्षणे ऐका. ती जीवनाचा सर्वांगीण घात करणारी आहेत. ती ऐकली असता त्यांचा त्याग करावा आणि तसा त्याग करता येतो. ॥१॥

ऐका कुविद्येचा प्राणी । जन्मां येऊन केली हानी । सांगिजेल येहीं लक्षणीं । वोळखावा ॥२॥

कुविद्यासंपन्न प्राणी जन्माला येऊन स्वतःचे व इतरांचे सर्व प्रकारे नुकसान करतो. त्याची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत. त्यावरून तो ओळखावा. ॥२॥

कुविद्येचा प्राणी असे । तो कठिण निरूपणें त्रासे । अवगुणाची समृद्धि असे । म्हणौनियां ॥३॥

कुलक्षणे सांगितली असता कुलक्षणी माणसाला ती लागू पडत असल्याने त्याला ते अपमानकारक वाटते. त्याच्याजवळ कुलक्षणांचा फार मोठा साठा असतो. ॥३॥

श्लोक

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरीम् ॥ (गीता १६-४)

दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध, निष्ठुरपणा व अज्ञान ही जन्मजात आसुरी संपत्तीची लक्षणे आहेत.

काम क्रोध मद मत्सर । लोभ दंभ तिरस्कार । गर्व ताठा अहंकार । द्वेष विषाद विकल्पी ॥४॥

अनावर संभोगेच्छा, संताप, उन्मत्तपणा, मत्सर, लोभ, नसलेले गुण दाखविणे व असलेले दोष झाकणे, तुच्छता, गर्व, ताठरपणा, अहंमन्यता, द्वेष, सतत अप्रसन्नता व कोणत्याही विचाराला सतत फाटे फोडणे, ॥४॥

आशा ममता तृष्णा कल्पना । चिंता अहंता कामना भावना । असूया अविद्या ईर्षणा वासना । अतृप्ती लोलंगता ॥५॥

अनिवार व अशक्यप्राय अपेक्षा, ममत्व (possessive) हाव, कल्पनासाम्राज्यात रमणे, काळजी, मीपणा, इच्छा, भावनांचे उद्रेक, मत्सर, अध्यात्मशास्त्राचा गंध नसणे, लोकेषणा, दारेषणा, वित्तेषणा, इच्छापूर्तीचा हव्यास, अतृप्ती व अनिवार विषयासक्ती, ॥५॥

इछा वांछ्या चिकित्सा निंदा । आनित्य ग्रामणी मस्ती सदा । जाणीव अवज्ञा विपत्ती आपदा । दुर्वृत्ती दुर्वासना ॥६॥

विषय हवेहवेसे वाटणे, त्यांची ओढ लागणे, कशाचाही कीस काढीत बसणे, निंदा, अनीती, हलकटपणा, सतत उन्मत्त, स्वतःविषयी फाजील कल्पना, थोरामोठ्यांचे न ऐकणे (दुर्योधन), सतत अडचणीत असणे, संकटांची परंपरा, वाईट विचार व वासना, ॥६॥

स्पर्धा खटपट आणी चटपट । तहे झटपट आणी वटवट । सदा खटखट आणी लटपट । परम वेथा कुविद्या ॥७॥

कोणाशी तरी सतत स्पर्धा, नाना खटपटी व हालचाली, लहरीपणा, घाई व बडबड, काहीतरी करीत राहिल्यावाचून चैन न पडणे, डावपेच, मनोवेदना इत्यादी कुविद्या होत. ॥७॥

कुरूप आणी कुलक्षण । अशक्त आणी दुर्जन । दरिद्री आणी कृपण । आतिशयेंसीं ॥८॥

आधी दिसावयाला कुरूप व त्यांत भर म्हणून कुलक्षणी, शरीराने दुर्बल व शिवाय प्रवृत्तीने दुष्ट, अति दरिद्री व अतिशय कोत्या मनाचा, ॥८॥

आळसी आणि खादाड । दुर्बल आणि लाताड । तुटक आणि लाबाड । आतिशयेंसीं ॥९॥

कष्ट करायला नकोत व खादाडी मात्र भरपूर. स्वतः दुर्बल पाण्याचे पितर व कोणी मदतीला यावे तर तिरसट! फटकून राहणारा व प्रत्येक व्यवहारात लबाडी करणारा, ॥९॥

मूर्ख आणि तपीळ । वेडें आणि वाचाळ । लटिकें आणि तोंडाळ । आतिशयेंसी ॥१०॥

मूर्ख असून तापट, निर्बुद्ध पण बडबड्या, खोटारडा व बोलभांड. असे दुर्गुण मोठ्या प्रमाणात असणारा, ॥१०॥

नेणे आणि नायके । न ये आणि न सीके । न करी आणि न देखे । अभ्यासदृष्टी ॥११॥

स्वतःला अवकल नाही व दुसऱ्या शहाण्याचे ऐकत नाही, ज्ञान तर काही नाही व शिकण्याची इच्छा नाही. स्वतः चिकित्सक बुद्धीने पहावयाचे नाही व दुसऱ्याने पाहिले तर सहन होत नाही. ॥११॥

अज्ञान आणि अविस्वासी । छळवादी आणि दोषी । अभक्त आणि भक्तांसी । देखों सकेना ॥१२॥

स्वतःला कळत नाही व दुसऱ्यावर मुळीच विश्वास नाही. आपणच दुसऱ्याचा छळ करून वर कांगावखोरपणाने त्यालाच दोष देणारा. स्वतःचे ठिकाणी भक्तीचा लेश नाही व दुसऱ्या भक्ताचा अति मत्सर करणारा, ॥१२॥

पापी आणि निंदक । कष्टी आणि घातक । दुःखी आणि हिंसक । आतिशयेंसीं ॥१३॥

स्वतः पाप करून दुसऱ्याची निंदा करणारा, दुःखीकष्टी राहून दुसऱ्याचा घात करणारा, स्वतः यातना भोगत असून दुसऱ्याची हिंसा करणारा, ॥१३॥

हीन आणि कृत्रिमी । रोगी आणि कुकर्मि । आचंगुल आणि अधर्मी । वासना रमे ॥१४॥

सर्व दृष्टीने नालायक असून योग्यतेचा कृत्रिम आव आणणारा, रोगी असून पथ्य न पाळणारा, संकटात असूनही धर्माचे पालन न करणारा व अधर्मातच वासना असणारा, ॥१४॥

हीन देह आणि ताठा । अप्रमाण आणि फांटा । बाष्कळ आणि करंटा । विवेक सांगे ॥१५॥

रूपगुणांचा पत्ता नसताना अहंमन्यतेने राहणारा, मुळीच विश्वास न ठेवता येण्यासारखा असून प्रत्येक गोष्टीला अकारण फाटे फोडणारा, उथळ व दुर्दैवी असून इतरांना शहाणपणा शिकविणारा, ॥१५॥

लंडी आणि उन्मत्त । निकामी आणि डुल्लत । भ्याड आणि बोलत । पराक्रम ॥१६॥

भित्रा असून मस्तवाल, बेकार असून ताठ्यात राहणारा, भेकड असून स्वतःचे नसलेले पराक्रम सांगणारा, ॥१६॥

कनिष्ठ आणि गर्विष्ठ । नुपरतें आणि नष्ट । द्वेषी आणि भ्रष्ट । आतिशयेंसी ॥१७॥

जीवनाच्या सर्वांगांनी कुचकामी असून गर्वाने राहणारा, विषयासक्त असून दुसऱ्याचे नुकसान करणारा, दीर्घद्वेष व अतिशय आचारभ्रष्ट असणारा, ॥१७॥

अभिमानि आणि निसंगळ । वोडगस्त आणि खळ । दंभिक आणि अनर्गळ । आतिशयेंसीं ॥१८॥

दुरभिमानि व बेशरम, प्रपंचात सतत ओढाताण असूनही दुष्टबुद्धीचा, ढोंगी व बेफाम, ॥१८॥

वोखटे आणी विकारी । खोटें आणी अनोपकारी । अवलक्षण आणी धिःकारी । प्राणिमात्रांसी ॥१९॥

खोट्या बुद्धीचा व कामादिविकारांनी भरलेला, खोटेपणाने वागून परोपकाराचे नावही न काढणारा, ॥१९॥

अल्पमती आणी वादक । दीनरूप आणी भेदक । सूक्ष्म आणी त्रासक । कुशब्देकरूनि ॥२०॥

स्वतःपाशी बुद्धीचा खडखडाट असूनही वादाला उभा राहणारा, दैन्यवाणा असून दुसऱ्याचे दोष काढणारा, इतरांचे बारीकसारीक दोष हेरून त्यांना अपशब्दाने छळणारा, ॥२०॥

कठिणवचनी कर्कशवचनी । कापट्यवचनी संदेहवचनी । दुःखवचनी तीव्रवचनी । क्रूर निष्ठुर दुरात्मा ॥२१॥

कठोर, अपमानकारक, कपटी, संशय निर्माण करणारा, दुःखदायक, खोचक, क्रूर, निर्दय बोलणारा, नीच, ॥२१॥

न्यूनवचनी पैशून्यवचनी । अशुभवचनी अनित्यवचनी । द्वेषवचनी अनृत्यवचनी । बाष्कळवचनी धिःकारु ॥२२॥

उणीदुणी काढणारा, घाणेरडे बोलणारा, मृत्यू, दिवाळे इत्यादिविषयी उत्साहाने बोलणारा, एकदा एक तर एकदा दुसरेच, द्वेषाने भरलेले, खोटे, निरर्थक व दुसऱ्याचा अधिक्षेप करणारे शब्द बोलणारा, ॥२२॥

कपटी कुटिल गाठ्याळ । कुटें कुचर नट्याळ । कोपी कुधन टवाळ । आतिशयेंसीं ॥२३॥

कपटी, कुटाळखोर, आतल्या गाठीचा, कुढणारा, चुकार, नटणे-मुडणें आवडणारा, रागीट, वाटेल त्या मार्गाने संपत्ती जोडणारा, टवाळखोर. ह्या सर्वांचा अतिरेक असणारा, ॥२३॥

तपीळ तामस अविचार । पापी अनर्थी अपस्मार । भूत समंधी संचार । आंगीं वसे ॥२४॥

रागीट, तामसी, अविचारी, पापप्रवृत्तीचा, सर्व संबंधितांना संकटात लोटणारा, लहरी व पिशाच्चांने झपाटलेला, ॥२४॥

आत्महत्यारा स्त्रीहत्यारा । गोहत्यारा ब्रह्महत्यारा । मातृहत्यारा पितृहत्यारा । महापापी पतित ॥२५॥

स्वतः, पत्नी, गाय, ब्राह्मण, माता, पिता इत्यादिकांची बिनदिक्कत हत्या करणारा महापापी, ॥२५॥

उणें कुपात्र कुतर्की । मित्रद्रोही विस्वासघातकी । कृतघ्न तल्पकी नारकी । आतित्याई जल्पक ॥२६॥

जीवनाच्या प्रत्येक अंगात उणेपणा, कांहीही करण्यास किंवा समजावून घेण्याची पात्रता नसलेला, कुतर्क करण्यांत पटाईत, मित्राला फसविणारा, सरसकट विश्वासघातकी, दुसऱ्याने केलेले उपकार न स्मरणारा, मातृगमनी, नरकात जाण्यास योग्य, आततायी व बढाईखोर, ॥२६॥

किंत भांडण झगडा कळ्हो । अधर्म अनराहाटी शोकसंग्रहो । चाहाड वेसनी विग्रहो । निग्रहकर्ता ॥२७॥

संशय, वाद, हातघाई, घरगुती कलह, धर्मभ्रष्ट, लोकाचारविरोधी वर्तन, अनेक कारणांनी सतत शोकग्रस्त, चहाडखोर, व्यसनी, कलागती लावून देणारा, दुसऱ्यांना प्रत्येक बाबतीत विरोध करणारा, ॥२७॥

द्वाड आपेसी वोंगळ । चाळक चुंबक लच्याळ । स्वार्थी अभिळासी वोढाळ । आदत्त झोड आदखणा ॥२८॥

दुष्ट, अपयशी, ओंगळ, इतरांना भरीला घालणारा, कवडीचुंबक, लोचट, मतलबी, लोभी, दिसेल ते स्वतःकडे ओढून घेण्याचा प्रयत्न करणारा, दान न करणारा, दांडगेश्वर व मतलबासाठी किंवा सोयीनुसार तोंड फिरविणारा, ॥२८॥

शठ शुंभ कातरु । लंड तर्मुड संतरु । बंड पाषांड तश्करु । अपहारकर्ता ॥२९॥

ठकसेन, बिनडोक, भित्रा, द्रोही, गुडघ्यात डोके खुपसून बसणारा, फसवा, धसमुसळा, धर्मविरोधक, चोर व स्त्रियादिकांचे अपहरण करणारा, ॥२९॥

धीट सैराट मोकाट । चाट चावट वाजट । थोट उद्धट लंपट । बटवाल कुबुद्धी ॥३०॥

नको तेथे धाडसी, स्वैर, बेलगाम, चावट, आरडाओरडा करणारा, कुभांड रचणारा, कोणाशीही कसेही वागणारा, विषयासक्त, जातीने बहिष्कार घातलेला, दुर्बुद्धी, ॥३०॥

मारेकरी वरपेकरी । दरवडेकरी खाणोरी । मैद भोंदू परद्वारी । भुररेकरी चेटकी ॥३१॥

सुपारी घेऊन हत्या करणारा, वाटमारी करणारा, दरोडे घालणारा, खादाड, फसवा, भोंदू, परस्त्रीमध्ये आसक्त, भुरळ पाडणारा, चेडा-चेटुक करणारा, ॥३१॥

निशंक निलाजिरा कळभंट । टोणपा लौंद धट उद्धट । ठस ठोंबस खट नट । जगभांड विकारी ॥३२॥

अविवेकी, निर्लज्ज, भांडखोर, लठ्ठभारती, आडदांड, उद्धट, दडपून बोलणारा, बुद्धिहीन, तिरके विचार करणारा, नाटकी, वाऱ्याशी भांडणारा, रुग्णाईत, विकाराधीन, ॥३२॥

अधीर आळिका अनाचारी । अंध पंगु खोंकलेकरी । थोटा बधिर दमेकरी । तन्ही ताठा न संडी ॥३३॥

उतावीळ, आळ घेणारा, दुराचारी, अंधू दृष्टीचा, पांगळा, सतत खोकणारा, थोटा, बहिरा, दमेकरी असूनही व त्यामुळे परावलंबी असूनही त्यांच्यावरच गुरगुरणारा. दुर्बळ असूनही ताठा न सोडणारा, ॥३३॥

विद्याहीन वैभवहीन । कुळहीन लक्ष्मीहीन । शक्तिहीन सामर्थ्यहीन । अदृष्टहीन भिकारी ॥३४॥

शिक्षण, वैभव, चांगली कुळपरंपरा, संपत्ती, शरीरबळ, सत्तेचे सामर्थ्य, पूर्वसुकृत ह्यांतील काहीच नसणारा दरिद्री, ॥३४॥

बळहीन कळाहीन । मुद्राहीन दीक्षाहीन । लक्षणहीन लावण्यहीन । आंगहीन विपारा ॥३५॥

तेज, एक तरी कला, अभिव्यक्ती, संप्रदाय, अंगलक्षण होराशास्त्राप्रमाणे सुलक्षणे, सौंदर्य, ह्यांतील काहीच नाही. उलट जन्मतःच एखादा अवयव कमी असणारा, ॥३५॥

युक्तिहीन बुद्धिहीन । आचारहीन विचारहीन । क्रियाहीन सत्वहीन । विवेकहीन संशई ॥३६॥

युक्ती किंवा तर्क, बुद्धी, शिष्टाचार, सुविचार किंवा विचार करण्याची क्षमता, क्रियाशीलता, सत्त्वगुण, विवेक ह्यांतील काहीच नसून सर्वाबद्दल सतत संशय घेणारा, ॥३६॥

भक्तिहीन भावहीन । ज्ञानहीन वैराग्यहीन । शांतिहीन क्षमाहीन । सर्वहीन क्षुल्लकु ॥३७॥

भक्ती, भाव, ज्ञान, वैराग्य, शांती, क्षमा इत्यादी काहीच नसणारा फडतुस, ॥३७॥

समयो नेणे प्रसंग नेणे । प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे । आर्जव नेणे मैत्री नेणे । कांहींच नेणे अभागी ॥३८॥

कालमान व परिस्थितीचे भान नाही, कष्ट व अभ्यास नाही, मनाचा सरळपणा नाही, कोणाशी स्नेह नाही असा दुर्दैवी, ॥३८॥

असो ऐसे नाना विकार । कुलक्षणाचें कोठार । ऐसा कुविद्येचा नर । श्रोतीं वोळखावा ॥३९॥

आता हे वर्णन पुरे. अशा अनेक विकृतीची माणसे दिसतात. ती जणू कुलक्षणांनी भरलेली कोठारेच असतात. अशी व्यक्ती दिसल्यास ती कुविद्येने भरलेली आहे असे वाचकाने ओळखावे. त्यांचेपासून जपून असावे. ॥३९॥

ऐसीं कुविद्येचीं लक्षणें । ऐकोनी त्यागचि करणें । अभिमानें तन्हें भरणें । हें विहित नव्हे ॥४०॥

अशी कुविद्येची लक्षणे पारखून स्वतःमध्ये त्यांतील जी असतील ती आत्मपरीक्षण करून सोडून द्यावीत. ती लक्षणे असून नाकारणे किंवा त्याच लक्षणांचा अभिमान बाळगून विचित्रपणे वागणे हिताचे नाही. ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'कुविद्यालक्षणनाम' समास तिसरा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'कुविद्यालक्षण' नावाचा तिसरा समास समाप्त

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणाचा

समास चवथा : भक्तिनिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

नाना सुकृताचें फळ । तो हा नरदेह केवळ । त्याहि मधें भाग्य सफळ । तरीच सन्मार्ग लागे ॥१॥

अनन्त जन्मांच्या पुण्याईने जीवाला मनुष्यशरीराचा लाभ होतो. त्यातही भाग्याला खरेखुरे फळ लागण्याचा योग असेल तरच त्याला परमार्थ मार्ग सापडतो. ॥१॥

नरदेहीं विशेष ब्राह्मण । त्याहि वरी संध्यास्नान । सद्वासना भगवद्भजन । घडे पूर्वपुण्यें ॥२॥

पुरुषाचे शरीर, त्यांतही ब्राह्मण्याचे गुण व स्नानसंध्यादी धर्मकर्मांची आवड असावी. सत्प्रवृत्ती व ईश्वराच्या भजनाची आवड पूर्वपुण्याईनेच लाभते. ॥२॥

भगवद्भक्ति हे उत्तम । त्याहि वरी सत्समागम । काळ सार्थक हाचि परम । लाभ जाणावा ॥३॥

भगवंताचे भजन हे सत्प्रवृत्तीचे उत्तम लक्षण असून त्याला संतसहवासाची जोड मिळाली तर जीवनाचे खरे सार्थक होते. हाच सर्वश्रेष्ठ लाभ आहे. ॥३॥

प्रेमप्रीतीचा सद्भाव । आणि भक्तांचा समुदाव । हरिकथा मोहोत्साव । तेणें प्रेमा दुणावे ॥४॥

आधीच भावयुक्त प्रेम, त्यांत तशाच भक्तांचा समुदाय व एखाद्या (रामनवमीसारख्या) महोत्सवाची पर्वणी असेल तर त्यामुळे सर्वांचेच भगवंत प्रेम पटीपटीने वाढते. ॥४॥

नरदेहीं आलियां येक । कांही करावें सार्थक । जेणें पाविजे परलोक । परम दुल्लभ जो ॥५॥

मनुष्यजन्माची प्राप्ती झाली असता अत्यंत दुर्लभ असलेला मोक्ष मिळविण्यातच त्याचे सार्थक आहे. ॥५॥

विधियुक्त ब्रह्मकर्म । अथवा दया दान धर्म । अथवा करणें सुगम । भजन भगवंताचें ॥६॥

विधीनुसार वैदिक कर्म, भूतदया, सत्पात्री दानधर्म किंवा ह्या सर्वांहून सोपे असलेले भगवत् भजन करावे. ॥६॥

अनुतापें करावा त्याग । अथवा करणें भक्तियोग । नाहीं तरी धरणें संग । साधुजनाचा ॥७॥

आतापर्यन्त विषयासक्त जीवन जगल्याचा पश्चात्ताप होऊन आसक्तीचा त्याग करावा. किंवा शास्त्रशुद्ध भक्तियोगाचा साधना म्हणून स्वीकार करावा. अथवा संतांची सेवा करीत त्यांच्या संगतीत राहावे. ॥७॥

नाना शास्त्रें धांडोळावीं । अथवा तीर्थें तरी करावी । अथवा पुरश्चरणें बरवीं । पापक्षयाकारणें ॥८॥

उत्तरमीमांसादी आस्तिक दर्शनांचा संप्रदायकपूर्वक अभ्यास करावा. किंवा किमान, तीर्थयात्रा तरी करीत रहाव्यात. अथवा पूर्व पापांचा क्षय होण्यासाठी गायत्रीसारखी पुरश्चरणे करावीत. ॥८॥

अथवा कीजे परोपकार । अथवा ज्ञानाचा विचार । निरूपणीं सारासार । विवेक करणें ॥९॥

परोपकार हेच पुण्याचे खरे स्वरूप असल्याने पुण्याच्या राशी उभ्या कराव्यात, नित्य-अनित्य इत्यादी ब्रह्मज्ञानाचे श्रीगुरुमुखातून श्रवण करावे. त्याने सार असार विचार स्थिर होतो. ॥९॥

पाळावी वेदांची आज्ञा । कर्मकांड उपासना । जेणें होईजे ज्ञाना । अधिकारपात्र ॥१०॥

वेदांना मान्य असलेली कर्मे व उपासना निष्काम बुद्धीने केली असता ब्रह्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो. ॥१०॥

काया वाचा आणि मनं । पत्रं पुष्पं फलं जीवनं । कांही तरी येका भजनें । सार्थक करावे ॥११॥

शरीर, वाणी व मनाने तप करावे (गीता. अ. १४) अर्चन भक्तीत भगवंताला पान, फूल, फळ, पाणी इ. अर्पण करावीत. अशी ह्या ना त्या प्रकारे उपासना करून जीवनाचे सार्थक करावे. ॥११॥

जन्मा आलियाचें फळ । कांहीं करावें सफळ । ऐसें न करितां निर्फळ । भूमिभार होये ॥१२॥

मनुष्यजन्माला आल्यानंतर त्यात ह्या रीतीने सफलता प्राप्त करून घ्यावी. असे केले नाही, तर केवळ भूमीला भार होऊन राहण्याचा प्रसंग येतो. ॥१२॥

नरदेहाचें उचित । कांहीं करावें आत्महित । यथानुशक्त्या चित्तवित्त । सर्वोत्तमीं लावावें ॥१३॥

आत्मज्ञानाची प्राप्तीच मनुष्यशरीराला उचित आहे. त्यासाठी आपल्या सामर्थ्यानुसार आपले चित्त व धन परमेश्वराच्या सेवेसाठी वापरावे. ॥१३॥

हें कांहींच न धरी जो मनीं । तो मृत्युप्राय वर्ते जनीं । जन्मा येऊन तेणें जननी । वायांच कष्टविली ॥१४॥

ह्यातील एकही गोष्ट करण्याचे ज्याच्या मनात सुद्धा येत नाही तो जिवंत असून जणू मेल्याप्रमाणे समाजात जगतो. त्याने त्याच्या मातेला प्रसूतीच्या वेदना मात्र अकारण दिलेल्या असतात. तिचे ते कष्ट व्यर्थ जातात. ॥१४॥

नाहीं संध्या नाहीं स्नान । नाहीं भजन देवतार्चन । नाहीं मंत्र जप ध्यान । मानसपूजा ॥१५॥

स्नान, संध्या, भजन, पूजा, मंत्र, जप, ध्यान किंवा मानसपूजा ह्यांतील काहीच न करणारा. ॥१५॥

नाहीं भक्ति नाहीं प्रेम । नाहीं निष्ठा नाहीं नेम । नाहीं देव नाहीं धर्म । अतीत अभ्यागत ॥१६॥

विधियुक्त उपासना, प्रेमलक्षणा भक्ती, ईश्वरनिष्ठा, नित्यनेम कुळाचार, अतिथीचा सत्कार हे काहीच नाही. ॥१६॥

नाही सद्बुद्धि नाहीं गुण । नाहीं कथा नाहीं श्रवण । नाहीं अध्यात्मनिरूपण । ऐकिलें कदां ॥१७॥

सात्विक बुद्धी, सद्गुण, हरिकथा किंवा वेदान्त श्रवण हे ज्याचेपाशी नाही. ॥१७॥

नाहीं भल्यांची संगती । नाहीं शुद्ध चित्तवृत्ती । नाहीं कैवल्याची प्राप्ती । मिथ्यामदें ॥१८॥

सत्संगती, चित्तशुद्धी ही नसतील तर केवळ मस्तीमध्ये मिथ्या जगतात राहून मोक्ष मिळत नसतो. ॥१८॥

नाहीं नीति नाहीं न्याये । नाहीं पुण्याचा उपाये । नाहीं परत्रीची सोये । युक्तायुक्त क्रिया ॥१९॥

न्याय, नीती, पुण्यकृत्ये व योग्य व अयोग्य ह्यांचा यथार्थ निवाडा नसेल तर मोक्षाचा मार्ग सापडत नाही. ॥१९॥

नाहीं विद्या नाहीं वैभव । नाहीं चातुर्याचा भाव । नाहीं कळा नाहीं लाघव । रम्यसरस्वतीचें ॥२०॥

लौकिक किंवा अलौकिक विद्या, वैभव, चाणाक्षपणा, कलाकौशल्य किंवा नितांत रमणीय सरस्वतीचे वरदान ह्यांतील काहीच नाही. ॥२०॥

शांती नाहीं क्षमा नाहीं । दीक्षा नाहीं मीत्री नाहीं । शुभाशुभ कांहींच नाहीं । साधनादिक ॥२१॥

मनाला शांती नाही, स्वभावजन्य बारीकसारीक बोलण्यावागण्याला क्षमा नाही, कोणाकडून अनुग्रह नाही, कोणाशी स्नेह नाही, शुभ किंवा अशुभाचा विचारच नाही व मोक्षाचे कोणतेच साधन नाही. ॥२१॥

सुचि नाहीं स्वधर्म नाहीं । आचार नाही विचार नाही । आरत्र नाहीं परत्र नाहीं । मुक्त क्रिया मनाची ॥२२॥

स्त्रीधनादि शुचिता, स्वधर्माचरण, सदाचार, संतुलित विचार, ऐहिकासंबंधी कर्तबगारी, मोक्षाची साधने ह्यांतील कांहीच नाही. मोकाट मनाकडून जे घडेल ते घडेल! ॥२२॥

कर्म नाहीं उपासना नाहीं । ज्ञान नाहीं वैराग्य नाहीं । योग नाहीं धारिष्ट नाहीं । कांहींच नाहीं पाहातां ॥२३॥

नित्यनिमित्तिकादी कर्म, यथासांग उपासना, अध्यात्म शास्त्र, वैराग्य, योगाभ्यास व या सर्वांसाठी आवश्यक ते धैर्य ह्यांतील काहीच नाही. ॥२३॥

उपरती नाहीं त्याग नाहीं । समता नाहीं लक्षण नाहीं । आदर नाहीं प्रीति नाहीं । परमेश्वराची ॥२४॥

गतजीवनातील अपराधांचा पश्चात्ताप, वैराग्य, समदृष्टी, सुलक्षणे, दुसऱ्याविषयी आदर, व परमेश्वराचे प्रेम ह्यांचा पत्ता नाही. ॥२४॥

परगुणाचा संतोष नाहीं । परोपकारें सुख नाहीं । हरिभक्तीचा लेश नाहीं । अंतर्दामीं ॥२५॥

दुसऱ्यांचे सद्गुण पाहून बरे वाटत नाही. दुसऱ्यावरील उपकाराचे सुख कळत नाही व अन्तःकरणांत हरिभक्तीचा मागमूसही नाही. ॥२५॥

ऐसे प्रकाराचे पाहातां जन । ते जीतचि प्रेतासमान । त्यांसीं न करावें भाषण । पवित्र जनीं ॥२६॥

अशा प्रकारच्या व्यक्ती जिवंत असून मेल्यासारख्याच असतात. पवित्र व्यक्तींनी त्यांचेशी कोणताच संबंध ठेवू नये. ॥२६॥

पुण्यसामग्री पुरती । तयासीच घडे भगवद्भक्ती । जे जे जैसें करिती । ते पावती तैसेंचि ॥२७॥

ज्यांचेपाशी परिपूर्ण पुण्याची जोड असते त्यांनाच भगवंताच्या भक्तीची ओढ निर्माण होते. 'जसे करावे तसे मिळवावे' अशी ईश्वराची योजनाच आहे. ॥२७॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'भक्तिनिरूपणनाम' समास चवथा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'भक्तिनिरूपण' नावाचा चवथा समास समाप्त**

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास पाचवा : रजोगुणलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मुळीं देह त्रिगुणाचा । सत्त्वरजतमाचा । त्यामध्ये सत्त्वाचा । उत्तम गुण ॥१॥

प्रत्येक शरीर सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचे मिळून तयार झालेले असते. त्यांत सत्त्व गुण श्रेष्ठ आहे. ॥१॥

सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती । तमोगुणें अधोगती । पावति प्राणी ॥२॥

सत्त्वगुणाच्या प्रभावाने भगवत्भक्तीकडे प्रवृत्ती निर्माण होते. रजोगुणांच्या आधिक्याने जन्ममरणांच्या फेऱ्यात अडकावे लागते. तमोगुणाचे अमलाखाली जीवाला तिर्यकादी योनींची अधोगती मिळते. (तिर्यक- मृतशरीरावर संस्कार नसणे.) ॥२॥

ह्या अर्थाचा गीतेतील श्लोक-

श्लोक- ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति
तामसाः ॥१४-१८॥

श्लोकार्थ

आजन्म सत्त्वगुणांत स्थिर असलेले स्वर्गब्रह्मादी लोकांना जातात. रजोगुणांत स्थिर राहिलेले मृत्युलोकीच राहतात. निकृष्ट गुणस्वभावात स्थिर राहिलेले तमोगुणी नरकाला जातात.

त्यांतहि शुद्ध आणी सबळ । तेहि बोलिजेति सकळ । शुद्ध तेंचि जें निर्मळ । सबळ बाधक जाणावें ॥३॥

त्रिगुणांमध्ये सुद्धा शुद्ध व शबल असे दोन प्रकार आहेत. त्यांचेही आता वर्णन करीन. शुद्ध त्रिगुण हितकारक असून शबल घातक असतात. ॥३॥

शुद्धसबळाचें लक्षण । सावध परिसा विचक्षण । शुद्ध तो परमार्थी जाण । सबळ तो संसारिक ॥४॥

आता शुद्ध व शबलाचे तपशीलवार वर्णन बुद्धिमन्तांनी सावधपणाने ऐकावे. शुद्ध त्रिगुण मोक्षदायक असून शबल त्रिगुण प्रपंचात गुंतवून ठेवतात. ॥४॥

तथा संसारिकाची स्थिती । देहीं त्रिगुण वर्तती । येक येतां दोनी जाती । निघोनियां ॥५॥

प्रपंचासक्त व्यक्तीमधील त्रिगुणांपैकी प्रसंगानुसार एक बलवान झाला की दुसरे दोन फार मंद होतात. ॥५॥

रज तम आणी सत्त्व । येणेंचि चालें जीवित्व । रजोगुणाचें कर्तृत्व । दाखऊं आतां ॥६॥

रजोगुण, तमोगुण व सत्त्वगुण ह्या तिन्हींवर देहाचे जीवन अवलंबून असते. रजोगुण बलवान झाला असता ते जीवन कसे असते ते आता सांगू. ॥६॥

रजोगुण येतां शरीरीं । वर्तणुक कैसी करी । सावध होऊनी चतुरीं । परिसावें ॥७॥

रजोगुणाचा बुद्धीत जबर प्रादुर्भाव झाल्याने त्या जीवाचे आचार विचार कसे असतात ते चतुरांनी ऐकावेत. ॥७॥

माझें घर माझा संसार । देव कैचा आणिला थोर । ऐसा करी जो निर्धार । तो रजोगुण ॥८॥

मी माझ्या घराचा स्वामी असून माझा प्रपंच मी चालवितो. ह्यात त्या देवाच्या महात्म्याचा संबंधच काय? असा तो कोण लागून गेला आहे? रजोगुणी बुद्धी असा निश्चय करते. ॥८॥

माता पिता आणि कांता । पुत्र सुना आणि दुहिता । इतुकियांची वाहे चिंता । तो रजोगुण ॥९॥

आई, वडील, पत्नी, मुलगे, सुना व मुली एवढ्या सर्व कुटुंबियांच्या जबाबदारीचे ओझे व काळजी रजोगुणाने वाटते. येथे मी कर्ता, माझ्यामुळे होते, मी नसेन तर कसे होईल इत्यादी भाव लक्षात घ्यावेत. ॥९॥

बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरे नेसावें । दुसऱ्याचें अभिळाषावें । तो रजोगुण ॥१०॥

खाण्यासाठीं चमचमीत पदार्थ असावेत, जेवणात अनेक पदार्थ बदलून बदलून खावेत, दागदागिन्यांनी नटावे, ऐटबाज वस्त्रे नेसावीत व जे दुसऱ्याकडे आकर्षक दिसेल ते आपल्याकडेही असावे. रजोगुण असा असतो. ॥१०॥

कैंचा धर्म कैंचें दान । कैंचा जप कैंचें ध्यान । विचारीना पापपुण्य । तो रजोगुण ॥११॥

धर्म ही निरर्थक बाब असून कोणालाही दान करण्याचे काही कारण नाही. जप व ध्यान ही वेळ फुकट घालविण्याची साधने आहेत. पाप व पुण्य या नुसत्या कल्पना आहेत. ॥११॥

नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतीत अभ्यागत । अनाचारी मनोगत । तो रजोगुण ॥१२॥

तीर्थयात्रांची गरज नाही, व्रताने कोणताही लाभ होत नाही, साधू-संन्यासी दारात आला तर खपत नाही. अनीतीच्या वर्तनाकडे सतत प्रवृत्ती राहते. ॥१२॥

धनधान्यांचे संचित । मन होये द्रव्यासक्त । अत्यंत कृपण जीवित्व । तो रजोगुण ॥१३॥

धनधान्याचा साठा करावा, द्रव्याच्या राशी जोडाव्यात व अत्यंत कंजुषपणे जगावे. ॥१३॥

मी तरुण मी सुंदर । मी बळाढ्य मी चतुर । मी सकळांमध्ये थोर । म्हणे तो रजोगुण ॥१४॥

माझ्यासारखा तरुण व रूपसंपन्न कोणी नाही, मी देहाने बलवान व बुद्धीने चतुर असल्याने माझ्यासारखा मोठा कोठेच कोणी नाही. ॥१४॥

माझा देश माझा गांव । माझा वाडा माझा ठाव । ऐसी मनीं धरी हांव । तो रजोगुण ॥१५॥

ज्याचे सर्व विचार आपला तालुका किंवा जिल्हा, गांव, घर, जमीन यांचेभोवती सतत घुटमळतात. ॥१५॥

दुसऱ्याचे सर्व जावें । माझेचि बरें असावें । ऐसें आठवे स्वभावे । तो रजोगुण ॥१६॥

दुसऱ्याचे दिवाळे निघावे, स्वतःचे ऐश्वर्य टिकून राहावे व आपले सर्वदा चांगले व्हावे. ॥१६॥

कपट आणी मत्सर । उठे देहीं तिरस्कार । अथवा कामाचा विकार । तो रजोगुण ॥१७॥

डावपेच किंवा दुसऱ्याच्या नाशाच्या योजना, इतरांच्या यशादिकांचा मत्सर व पुढे तिरस्कार, अनावर काम. ॥१७॥

बाळकावरी ममता । प्रीतीनें आवडे कांता । लोभ वाटे समस्तां । तो रजोगुण ॥१८॥

स्वतःच्या अपत्यावर अत्यंत प्रेम, पत्नीविषयी आसक्ती व प्रत्येक अनुकूल गोष्टीविषयी लोभ. ॥१८॥

जिवलगांची खंती । जेणें काळें वाटे चिंतीं । तेणें काळें सीघ्रगती । रजोगुण आला ॥१९॥

ज्या वेळी अनुकूल गणगोतांविषयी मनात फार मोठी काळजी निर्माण होते त्या वेळी रजोगुणाने अंतःकरणाचा ताबा घेतला आहे असे समजावे. ॥१९॥

संसाराचे बहुत कष्ट । कैसा होईल सेवट । मनास आठवे संकट । तो रजोगुण ॥२०॥

संसारासाठी जिवापाड झटावे व तो कसा तडीला जाईल याची सतत खंत व भीती वाटत राहावी. ॥२०॥

कां मार्गे जें जें भोगिलें । तें तें मनी आठवलें । दुःख अत्यंत वाटलें । तो रजोगुण ॥२१॥

पूर्वायुष्यामध्ये जे जे प्रतिकूल घडत गेले ते ते आठवून आठवून दुःखाचे उमाळे यावेत. किंवा जे जे सुखाचे दिवस होते ते आता गेल्याचा शोक वाटावा. ॥२१॥

वैभव देखोनि दृष्टी । आवडी उपजली पोटी । आशागुणें हिंपुटी- । करी, तो रजोगुण ॥२२॥

दुसऱ्याचे प्रासादतुल्य घर, मोठी शेती, कारखाना, व्यापार इ. पाहून आपल्यालाही तसेच असावे अशी तीव्र इच्छा निर्माण व्हावी. त्यामुळे नाराजी येते. ॥२२॥

जें जें दृष्टी पडिलें । तें तें मने मागितलें । लभ्य नस्तां दुःख जालें । तो रजोगुण ॥२३॥

जे आकर्षक दिसते ते लगेच हवेसे वाटते. ते मिळाले नाही तर मन हिरमुसलेले राहते. ॥२३॥

विनोदार्थी भरें मन । श्रृंगारिक करी गायेन । राग रंग तान मान । तो रजोगुण ॥२४॥

सतत उथळ विनोदात मन रमते, श्रृंगार रसप्रधान गाणी गुणगुणावीशी वाटतात. रागरागिणी, भडक रंग, आलापी, हावभाव इत्यादीत चित्त रमते. ॥२४॥

टवाळी ढवाळी निंदा । सांगणे घडे वेवादा । हास्य विनोद करी सर्वदा । तो रजोगुण ॥२५॥

टिंगल, टवाळी व निंदेमध्ये रस वाटणे, दुसऱ्याशी झालेल्या वादात स्वतःची सरशी कशी झाली ते सांगावेसे वाटणे व सतत हास्यविनोदात रमणे. ॥२५॥

आळस उठे प्रबळ । कर्मणुकेचा नाना खेळ । कां उपभोगाचे गोंधळ । तो रजोगुण ॥२६॥

अतिशय आळसाने सर्वांग जड होते, कर्मणुकीचे सर्व प्रकार हवे असतात, उपभोगाची सर्व साधने कमावण्यात बराच वेळ, उत्साह व द्रव्य खर्च होते. ॥२६॥

कळावंत बहुरूपी । नटावलोकी साक्षेपी । नाना खेळी दान अर्पी । तो रजोगुण ॥२७॥

नाटक-सिनेमातील नटनट्या व बहुरूपी यांना कौतुकाने डोळे भरून पहावेसे वाटते. तमाशासारखे प्रकार चालू असता नट्यांचे अंगावर पैसे फेकावेसे वाटतात. ॥२७॥

उन्मत्त द्रव्यावरी अति प्रीती । ग्रामज्य आठवे चित्ती । आवडे नीचाची संगती । तो रजोगुण ॥२८॥

दारू, जर्दा इत्यादिकांचे मोठे कौतुक वाटणे, संभोगाच्या विचारात गर्क असणे, नीचांची संगत आवडणे, ॥२८॥

तश्करविद्या जीवीं उठें । परन्यून बोलावें वाटें । नित्यनेमास मन विटें । तो रजोगुण ॥२९॥

चोरी, लबाडी, फसवणूक करण्याची इच्छा, दुसऱ्यांची उणीतुणी काढावी, जो थोडा पूजेसारखा धार्मिक नित्यनेम, त्याचाही कंटाळा, ॥२९॥

देवकारणीं लाजाळु । उदरालागीं कष्टाळु । प्रपंची जो स्नेहाळु । तो रजोगुण ॥३०॥

देवदर्शनाला सुद्धा जाण्याची लाज, पोटासाठी अपार कष्ट व थाटलेल्या प्रपंचाविषयी जबर आसक्ती, ॥३०॥

गोडग्रासी आळकेपण । अत्यादरें पिंडपोषण । रजोगुणें उपोषण । केलें न वचे ॥३१॥

सतत गोडधोड खावे व मोठ्या कौतुकाने देहाला पुष्ट करावे. आषाढी एकादशी किंवा गोकुळाष्टमी सारखा एखादा उपास करणे सुद्धा जिवावर येते. ॥३१॥

श्रृंगारिक तें आवडे । भक्ती वैराग्य नावडे । कळालाघवीं पवाडे । तो रजोगुण ॥३२॥

श्रृंगार रसाला पोषक सर्वकाही आवडते, भक्ती व वैराग्य हे शब्दही नकोसे वाटतात. कला-कौशल्यात मन रमते. ॥३२॥

नेणोनियां परमात्मा । सकळ पदार्थी प्रेमा । बळात्कारें घाली जन्मा । तो रजोगुण ॥३३॥

व्यापक, अखंड व अद्वैतरूप ब्रह्मतत्त्वाची ओळखही न करून घेता दृश्य जगतातील सर्व नामरूपात्मक

पदार्थाविषयी आसक्ती वाटून अविद्येमध्ये मरण आल्याने पुन्हा पुन्हा जन्ममरणाच्या चक्रात सापडतो. (ईशावास्य उप. मंत्र तिसरा) ॥३३॥

असो ऐसा रजोगुण । लोभें दावी जन्ममरण । प्रपंची तो सबळ जाण । दारुण दुःख भोगवी ॥३४॥

असा हा रजोगुण आहे. मायिक प्रपंचाचा लोभ निर्माण करून तो जन्ममरणात अडकवितो. हा शबल रजोगुण प्रपंचामध्ये अति कष्टदायक दुःखे भोगावयास लावतो. ॥३४॥

आतां रजोगुण हा सुटेना । संसारिक हें तुटेना । प्रपंची गुंतली वासना । यास उपाय कोण ॥३५॥

कोणी जर विचारले की हा रजोगुण तर सुटता सुटत नाही, वासना गुंतल्याने प्रपंचासक्तीतून सुटका होत नाही, मग याला उपाय कोणता? तर त्याचे उत्तर- ॥३५॥

उपाये येक भगवद्भक्ती । जरी ठाकेना विरक्ती । तरी येथानुशक्ती । भजन करावें ॥३६॥

भगवंताची नवविधा भक्ती हाच खरा उपाय आहे. जरी परमार्थाला आवश्यक ते वैराग्य आले नाही, तरी स्वतःच्या व्यापांच्या मर्यादेत शक्य होईल तेवढे भगवद्भजन करावे. ॥३६॥

काया वाचा आणि मनं । पत्रें पुष्पें फळें जीवनं । ईश्वरीं अपूनीया मनं । सार्थक करावें ॥३७॥

शरीर, वाणी व चित्त यांनी अनुक्रमे तीर्थयात्रा, नामसाधना व अनुसंधान अशा प्रकारे भजन करावे. त्याचबरोबर तुळशीपत्रादी पाने, फुले, फळे व पाणी या सामुग्रीने देवाची पूजा करावी. असे भजन मनापासून केल्यास जीवनाचे सार्थक होते. ॥३७॥

येथानुशक्ती दानपुण्य । परी भगवंती अनन्य । सुखदुःखें परी चिंतन । देवाचेंच करावें ॥३८॥

आपल्या सामर्थ्यानुसार सत्पात्री धनदान, भुकेल्याला अन्नदान इ. प्रकारे दाने देऊन पुण्य संपादन करावे. हे करीत असताना 'मी दाता' असा भाव न ठेवता भगवंताशी अनन्यभाव सांभाळावा. प्रपंचातील अनिवार्य सुखदुःखांच्या खेळात देवाचेच स्मरण करावे. ॥३८॥

आदिअंती येक देव । मध्येचि लाविली माव । म्हणोनियां पूर्ण भाव । भगवंतीं असावा ॥३९॥

जगाच्या निर्मितीपासून त्याच्या नाशापर्यंत सर्वकाही परमेश्वराचाच खेळ आहे. या दोन्हींच्या मध्यंतरी हा मायेचा पसारा अनुभवाला येतो. म्हणून त्या परमेश्वराविषयीचा भाव स्थिर ठेवावा. अस्थिर मायेविषयी नव्हे. ॥३९॥

ऐसा सबळ रजोगुण । संक्षेपें केलें कथन । आतां शुद्ध तो तूं जाण । परमार्थिक ॥४०॥

अशा या शबल रजोगुणाचे थोडक्यात वर्णन केले. शुद्ध रजोगुण मात्र मोक्षाच्या दिशेने नेतो. ॥४०॥

त्याचे वोळखीचें चिन्ह । सत्त्वगुणीं असे जाण । तो रजोगुण परिपूर्ण । भजनमूळ ॥४१॥

'प्रवृत्ती निर्माण करणे' हे रजोगुणाचे कार्य सत्त्वगुणामागे उभे राहिले तर तोच रजोगुण ईश्वरभजनाकडे वळवतो. म्हणून शुद्ध रजोगुणाची लक्षणे सत्त्वगुणाशीच मिळतीजुळती आहेत. ॥४१॥

ऐसा रजोगुण बोलिला । श्रोतीं मनं अनुमानिला । आतां पुढें परिसला । पाहिजे तमोगुण ॥ ४२॥

असे रजोगुणाचे वर्णन सांगून झाले. वाचकांनी ते नीट समजावून घेतले असेलच. आता तमोगुणाचे वर्णन समजावून घ्यावे. ॥४२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'रजोगुणलक्षणनाम' समास पाचवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'रजोगुणलक्षण' नावाचा पाचवा समास समाप्त.

दशक दुसरा : मूर्ख लक्षणांचा

समास सहावा : तमोगुणलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां बोलिला रजोगुण । क्रियेसहित लक्षण । आतां ऐका तमोगुण । तोहि सांगिजेल ॥१॥

मागील समासात जीवामधील रजोगुण व्यक्त झाल्यावर दिसणारी लक्षणे त्याच्या कृतीसह सांगून झाली. आता तमोगुणासंबंधी सांगतो ते ऐका. ॥१॥

संसारी दुःखसमंघ । प्राप्त होतां उठे खेद । कां अब्धुत आला क्रोध । तो तमोगुण ॥२॥

प्रपंचामध्ये प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाल्याने विषाद किंवा शोक वाटणे व भयंकर संताप येणे हे तमोगुणाचे लक्षण आहे. ॥२॥

शेरीरीं क्रोध भरतां । नोळखे माता पिता । बंधु बहिण कांता । ताडी, तो तमोगुण ॥३॥

अनावर संतापाच्या भरात आई, वडील इ. आदराची स्थाने व भाऊ, बहीण व पत्नी यांचे प्रेम इ.भान न राहता त्यांना मारहाणही करतो तो तमोगुण. ॥३॥

दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा । आपला आपण स्वयें द्यावा । विसरवी जीवभावा । तो तमोगुण ॥४॥

प्रसंगी दुसऱ्याला ठार मारावे किंवा स्वतःच आत्महत्या करावी असे वाटते. आपण माणूस आहोत याचाही विसर पडतो. ॥४॥

भरलें क्रोधाचें काविरें । पिश्याच्यापरी वावरे । नाना उपायें नावरे । तो तमोगुण ॥५॥

संतापाचा पारा चढू लागल्यावर भूतबाधा झाल्यासारखा बेभान होतो. कोणी कितीही आवरण्याचा किंवा समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याचा उपयोग होत नाही. ॥५॥

आपला आपण शस्त्रपात । पराचा करी घात । ऐसा समय वर्तत । तो तमोगुण ॥६॥

एखाद्या वेळी स्वतःलाच हाती लागेल त्या शस्त्राने मारून घेतो किंवा दुसऱ्यालाही मारतो. ॥६॥

डोळां युध्यचि पाहावें । रण पडिलें तेथें जावें । ऐसें घेतलें जीवें । तो तमोगुण ॥७॥

युद्ध किंवा हाणामाऱ्या आवडीने पाहाव्यात, जेथे त्या चालू असतील तेथे धावत जावे अशी आवड असते. (हल्ली चित्रपट वा दूरदर्शनवर हाणामाऱ्या पाहणाऱ्यांची वाढती संख्या लक्षात घ्यावी.) ॥७॥

अखंड भ्रांती पडे । केला निश्चय विघडे । अत्यंत निद्रा आवडे । तो तमोगुण ॥८॥

सतत संभ्रमात असणे, निश्चय करीत राहणे व ते मोडत राहणे व सतत झोपून राहावेसे वाटणे. ॥८॥

क्षुधा जयाची वाड । नेणे कडु अथवा गोड । अत्यंत जो कां मूढ । तो तमोगुण ॥९॥

भूक नाही असे कधीच होत नाही व ती भरपूर असते. त्यामुळे समोर आलेले अन्न गोड की कडू, ताजे की शिळे, पथ्य की अपथ्य हे जाणत नाही. असा जो महामूर्खासारखा असतो. ॥९॥

प्रीतिपात्र गेलें मरणें । तया लागी जीव देणें । स्वयें आत्महत्या करणें । तो तमोगुण ॥१०॥

अत्यंत प्रेम असलेली व्यक्ती मरण पावल्यावर शोकाने स्वतः जीव देणारा तमोगुणी. (नट किंवा नटी मरण पावल्यावर त्यांच्या चहात्यांनी आत्महत्या केल्याची उदाहरणे आहेत.) ॥१०॥

किडा मुंगी आणी स्वापद । यांचा करूं आवडे वध । अत्यंत जो कृपामंद । तो तमोगुण ॥११॥

किडे, मुंग्या मारणे किंवा ससा, हरीण इत्यादींची शिकार करण्याची आवड असणे व दुसऱ्याला जराही उपयोगी पडण्याची इच्छा नसणे. ॥११॥

स्त्रीहत्या बाळहत्या । द्रव्यालागीं ब्रह्महत्या । करूं आवडे गोहत्या । तो तमोगुण ॥१२॥

पत्नी व अर्भक किंवा स्वतःचे मूल ठार मारणे, द्रव्यलोभाने ब्राह्मणाला मारणे व गायीसारख्या पवित्र मानल्या गेलेल्या प्राण्याला मुद्दाम ठार मारणे. ॥१२॥

विसाळाचेनि नेटें । वीष घ्यावेंसें वाटे । परवध मनीं उठे । तो तमोगुण ॥१३॥

ईर्षा किंवा चीड निर्माण झाल्यावर विष घ्यावेसे वाटणे, दुसऱ्याचा नाश करावासा वाटणे. ॥१३॥

अंतरीं धरुनि कपट । पराचें करी तळपट । सदा मस्त सदा उद्धट । तो तमोगुण ॥१४॥

मनात कपटी डावपेच आखून दुसऱ्याचा नाश करणे, सतत मस्तवाल व उद्धटपणाने वागणे. ॥१४॥

कळहो व्हावा ऐसें वाटे । झोंबी घ्यावी ऐसें उठे । अंतरीं द्वेष प्रगटे । तो तमोगुण ॥१५॥

आपण भांडावे व दुसऱ्यात भांडण लावून घ्यावेसे वाटणे, कोणाशी तरी सतत संघर्ष असावा, द्वन्द्वयुद्धाची खुमखुमी व मन द्वेषाने भरलेले असणे. ॥१५॥

युद्ध देखावें ऐकावें । स्वयें युध्यचि करावें । मारावें कीं मरावें । तो तमोगुण ॥१६॥

युद्ध पहावे, युद्धाच्या कथा ऐकाव्यात, युद्धाचे चित्रपट पहावेत, स्वतः युद्धासाठी पेटून उठावे व त्यांत शत्रूला मारावे किंवा स्वतः धारातीर्थी पडावे. (क्षत्रियाला हा गुण देशरक्षणासाठी आवश्यक आहे. श्रीरामानेही प्रसंगी युद्धासाठी हा गुण स्वीकारला होता.) ॥१६॥

मत्सरें भक्ति मोडावी । देवाळयें विघडावीं । फळतीं झाडें तोडावीं । तो तमोगुण ॥१७॥

स्वतः नास्तिक असल्यामुळे किंवा दुसऱ्यांच्या उपासनापद्धतीचा द्वेष असल्यामुळे त्यांच्या उपासनांची टिंगलटवाळी करावी किंवा मंदिरे फोडावीत, फळे व फुले देणारी झाडे तोडावीत. ॥१७॥

सत्कर्म ते नावडती । नाना दोष ते आवडती । पापभय नाहीं चितीं । तो तमोगुण ॥१८॥

सदाचाराचा द्वेष, दुराचाराची आवड व त्याचे समर्थन व पाप ही संकल्पनाच नाकारून त्याचे भय न वाटणे. ॥१८॥

ब्रह्मवृत्तीचा उछेद । जीवमात्रास देणें खेद । करूं आवडे अप्रमाद । तो तमोगुण ॥१९॥

ब्राह्मणांची वैदिक कर्मे बंद पाडणे, प्राण्यांना नाना प्रकारे छळणे, अनेक प्रकारचे गुन्हे, अपराध करावेसे वाटणे. (अप्रमाद = अतिप्रमाद.) ॥१९॥

आग्नप्रळये शस्त्रप्रळये । भूतप्रळये वीषप्रळये । मत्सरें करीं जीवक्षये । तो तमोगुण ॥२०॥

घरे, उभी पिके, वाहने इत्यादिकांना आगी लावणे, बेछूटपणे सुरे, तलवारी, बंदुका चालवणे, भानामतीसारखे दुसऱ्यावर प्रयोग करणे, विषप्रयोगादिकांनी मत्सराच्या भरात जीव घेणे. ॥२०॥

परपीडेचा संतोष । निष्ठुरपणाचा हव्यास । संसाराचा नये त्रास । तो तमोगुण ॥२१॥

दुसऱ्याला त्रास देण्यात सुख वाटणे, आपल्या कठोरपणाने आपणच आपल्यावर खूष होणे, संसारात कितीही कष्ट उपसण्याची वेळ आली तरी वैराग्य न येणे. ॥२१॥

भांडण लाऊन द्यावें । स्वयें कौतुक पाहावें । कुबुद्धि घेतली जीवें । तो तमोगुण ॥२२॥

दुसऱ्यांच्यात भांडणे लावून देऊन आपण गंमत पहावी, अशा तऱ्हेची दुर्बुद्धी तमोगुणाची असते. ॥२२॥

प्राप्त जालियां संपत्ती । जीवांस करी यातायाती । कळवळा नये चितीं । तो तमोगुण ॥२३॥

स्वतःला धनधान्याची समृद्धी असता त्या मस्तीमध्ये इतरांना तुच्छ मानून त्रास द्यावा असे वाटते. वास्तविक

दीनदुबळ्यांचा कळवळा यावा. त्याचे नावही नसते. ॥२३॥

नावडे भक्ति नावडे भाव । नावडे तीर्थ नावडे देव । वेदशास्त्र नलगे सर्व । तो तमोगुण ॥२४॥

निरनिराळ्या उपासना, सत्त्वभावाच्या अभिव्यक्ती, तीर्थे, देवधर्म, वेद ह्यांची कशाचीच गरज वाटत नाही. ॥२४॥

स्नानसंध्या नेम नसे । स्वधर्मी भ्रष्टला दिसे । अकर्तव्य करीतसे । तो तमोगुण ॥२५॥

स्नानसंध्यादी धर्मकर्म करीत नाही, कर्तव्ये पाळीत नाही व करू नये ते हमखास करतो. ॥२५॥

जेष्ठ बंधु बाप माये । त्यांचीं वचनें न साहे । सीघ्रकोपी निघोन जाये । तो तमोगुण ॥२६॥

मोठा भाऊ, पिता, माता ह्यांचे साधे बोलणेसुद्धा नकोसे वाटते. उपदेश तर दूरच. किंचित संभाषण सुरू होताच अनावर संतापाने ताबडतोब चालता होतो. ॥२६॥

उगेंचि खावें उगेंचि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें । कांहींच स्मरेना स्वभावें । तो तमोगुण ॥२७॥

उद्योगधंदा न करता खावेप्यावे, आळसात वेळ काढावा व कर्तव्य, व्यवसाय, जबाबदाऱ्या ह्यांचे भान नसते. ॥२७॥

चेटकविद्येचा अभ्यास । शस्त्रविद्येचा हव्यास । मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ॥२८॥

चेडाचेटुक करण्याची विद्या, शस्त्र वापरण्याचा सराव, निरनिराळीं द्वन्द्वयुद्धे करण्याची जबर आवड. ॥२८॥

केले गळाचे नवस । राडिबेडीचे सायास । काष्ठयंत्र छेदी जिऱ्हेस । तो तमोगुण ॥२९॥

मासे पकडण्याचा लोखंडी गळ मानेमध्ये खोवून त्याला दोरीने वजन बांधून देवळापर्यन्त चालत जाणें, निखारे पसरून त्यावरून चालणें, खरेखोटे ठरविण्यासाठी बेडी घालणें (विशाळगड), जिभेच्या मुळाशी हळूहळू चिरून जिऱ्हेची हालचाल वाढविणे. ॥२९॥

मस्तकीं भदें जाळावें । पोतें आंग हुरपळावें । स्वयें शस्त्र टोंचून घ्यावें । तो तमोगुण ॥३०॥

डोक्यावर मातीचे उथळ भांडे ठेवून त्यात निखारे किंवा गुगुळ जाळावे, अंगाला टाचण्या, खिळे टोचून घ्यावेत, मशालीने स्वतःचे अंग भाजून घ्यावे. ॥३०॥

देवास सिर वाहावें । कां तें आंग समर्पवें । पडणीवरून घालून घ्यावें । तो तमोगुण ॥३१॥

स्वतःचे मस्तक कापून देवाच्या चरणी वहाण्याचा प्रयोग करणे, किंवा सर्व शरीरच वहाणे, स्वतःचा कडेलोट करून घ्यावा. ॥३१॥

निग्रह करून धरणें । कां तें टांगून घेणें । देवद्वारी जीव देणें । तो तमोगुण ॥३२॥

हट्टाला पेटून देवाच्या दारात धरणे धरून राहणे, जीव देणे किंवा स्वतःला फाशी देणे. ॥३२॥

निराहार उपोषण । पंचाग्नी धूपपान । आपणास घ्यावें पुरून । तो तमोगुण ॥३३॥

वायुभक्षण करून रहाणे, चहूकडून अग्नी पेटवून मध्ये बसणे, धुरामध्ये नाक घालून बसणे किंवा स्वतःला गाडणे. ॥३३॥

सकाम जें का अनुष्ठान । कां तें वायोनिरोधन । अथवा राहावें पडोन । तो तमोगुण ॥३४॥

प्रापंचिक संकट दूर होण्यासाठी किंवा एखादी जबर इच्छा पूर्ण होण्यासाठी अनुष्ठान करणे, प्राणवायू कोंडून ठेवणे किंवा आळसाने नुसते पडून रहाणे. ॥३४॥

नखें केश वाढवावे । हस्तचि वर्ते करावे । अथवा वागसुंन्य व्हावें । तो तमोगुण ॥३५॥

नखे व केश वाढवीत रहावे, उगीचच आळोखेपिळोखे घावेत किंवा मुखस्तंभासारखे बसावे. ॥३५॥

नाना निग्रहें पिडावें । देहदुःखें चर्फडावें । क्रोधें देवास फोडावें । तो तमोगुण ॥३६॥

अनेक प्रकारचे हट्ट धरून स्वतःला व दुसऱ्यांना छळावे, शरीराला थोडा त्रास झाला तरी चरफडावे, संतापाच्या भरात पूजेतील देवालाही फोडून टाकावे. ॥३६॥

देवाची जो निंदा करी । तो आशाबद्धि अघोरी । जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥३७॥

राम-कृष्णांच्या चरित्रातील प्रसंग समजावून न घेता त्यांची निंदा करणे किंवा देवावर पक्षपाताचे वगैरे आरोप करणे. आकांक्षा पूर्ण न झाल्याने असा प्रकार होतो. संताच्या संगतीत तमोगुणी बेचैन होतो व त्यामुळे तो संतसंगत टाळतो. ॥३७॥

ऐसा हा तमोगुण । सांगतां तो असाधारण । परी त्यागार्थ निरूपण । कांहीं येक ॥३८॥

अशा ह्या तमोगुणाची सर्व लक्षणे सांगू म्हटले तर ते अशक्य आहे. पण त्याचा त्याग करता यावा म्हणून त्यांतील काही सांगितली. ॥३८॥

ऐसें वर्ते तो तमोगुण । परी हा पतनास कारण । मोक्षप्राप्तीचें लक्षण । नव्हे येणें ॥३९॥

असे हे तमोगुणाचे वर्तन अधःपाताकडे नेते. त्यात मोक्षप्राप्तीची शक्यताच नाही. ॥३९॥

केल्या कर्माचें फळ । प्राप्त होईल सकळ । जन्म दुःखाचें मूळ । तुटेना कीं ॥४०॥

अशा वर्तनाची ती ती फळे मिळतच राहतात. जीव बद्ध राहिल्याने जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटका होणार नाही. ॥४०॥

व्हावया जन्माचें खंडण । पाहिजे तो सत्त्वगुण । तेंचि असे निरूपण । पुढिलिये समासीं ॥४१॥

जन्ममरणांच्या चक्रातून सुटकेसाठी सत्त्वगुणच हवा. पुढील समासात त्याचे वर्णन आहे. ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'तमोगुणलक्षण' समास सहावा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'तमोगुण लक्षण' नावाचा सहावा समास समाप्त.

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास सातवा : सत्त्वगुणलक्षण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

मागां बोलिला तमोगुण । जो दुःखदायक दारुण । आतां ऐका सत्त्वगुण । परम दुल्लभ ॥१॥

गेल्या समासात अत्यंत दुःख देणाऱ्या तमोगुणाचे वर्णन केले. आता महाभाग्याने मिळणाऱ्या सत्त्वगुणाविषयी ऐका. असे भाग्यवान विरळे असतात कारण तो दुर्लभ आहे. ॥१॥

जो भजनाचा आधार । जो योगियांची थार । जो निरसी संसार । दुःखमूळ जो ॥२॥

भगवद्भक्तीला आधारभूत, योगी ज्याचे आश्रयाने योगसाधना करतात व ज्याच्या साह्याने सर्व दुःखांना कारण असलेल्या संसाराचा निरास होतो. ॥२॥

जेणें होये उत्तम गती । मार्ग फुटे भगवंती । जेणें पाविजे मुक्ती । सायोज्यता ते ॥३॥

ज्याने भगवत्प्राप्तीचा मार्ग सापडल्याने मोक्षाकडील प्रवास सुरू होऊन सायुज्यमुक्तीचा म्हणजे जीवन्मुक्तीचा लाभ होतो. ॥३॥

जो भक्तांचा कोंवसा । जो भवार्णवींचा भर्वसा । मोक्षलक्ष्मीची दशा । तो सत्त्वगुण ॥४॥

भक्तांना आधार, भवसागर तरून जाण्याची निश्चिती देणारा व मोक्षलक्ष्मीच्या अलीकडील एक अवस्था म्हणजे दशा होय. (मोक्ष त्रिगुणातीत असतो.) ॥४॥

जो परमार्थाचें मंडण । जो महंतांचें भूषण । रजतमाचें निर्शन । जयाचेनि ॥५॥

जो परमार्थाची शोभा व महंतांचे भूषण असून तो प्रभावी झाला असता रज व तम हे गुण दुर्बल होतात. ॥५॥

जो परम सुखकारी । जो आनंदाची लहरी । देऊनियां, निवारी- । जन्ममृत्यु ॥६॥

जो अत्यंत सुखदायक, आनंदाची जणू झुळूक देऊन जन्ममरणातून सोडवितो. ॥६॥

जो अज्ञानाचा सेवट । जो पुण्याचें मूळपीठ । जयाचेनि सांपडे वाट । परलोकाची ॥७॥

सत्त्वगुणापाशी अज्ञान टिकत नाही. पुण्याची सुरुवातच सत्त्वगुणात आहे. तो लाभला असता मुक्तीचा मार्ग सापडतो. किंवा सत्त्वगुणात मृत्यू आल्यास विष्णुलोकाची प्राप्ती होते. ॥७॥

ऐसा हा सत्त्वगुण । देहीं उमटतां आपण । तये क्रियेचें लक्षण । ऐसें असे ॥८॥

अशा सत्त्वगुणाच्या प्रभावाखालील व्यक्तीचे आचार, विचार व उच्चार कसे असतात ते आता ऐका. ॥८॥

ईश्वरीं प्रेमा अधिक । प्रपंच संपादणें लोकिक । सदा सन्निध विवेक । तो सत्त्वगुण ॥९॥

ईश्वरावर वाढते प्रेम असते, प्रपंचामध्ये 'एक भला गृहस्थ' असा नावलौकिक होतो किंवा अनासक्त वृत्तीने प्रपंच होतो. अन्तःकरणात व्यावहारिक व पारमार्थिक विवेक सतत जागा असतो. व्यवहार धर्मानुसार व परमार्थ वेदानुसार असतो. ॥९॥

संसार दुःख विसरवी । भक्तिमार्ग विमळ दावी । भजनक्रिया उपजवी । तो सत्त्वगुण ॥१०॥

प्रतिकूल परिस्थितीमुळे निर्माण होणारे दुःख सत्त्वगुणी व्यक्तीला टोचत रहात नाही. शुद्ध भक्तिमार्गाकडे प्रवृत्ती राहते. भजनात सुख वाटते व म्हणून सत्त्वगुणी व्यक्ती सतत भजनशील राहते. ॥१०॥

परमार्थाची आवडी । उठे भावार्थाची गोडी । परोपकारीं तांतडी । तो सत्त्वगुण ॥११॥

परमार्थाची मोठी आवड निर्माण होते. आध्यात्मिक ग्रंथांचे तात्पर्य समजावून घेण्यात रस निर्माण होतो. व्यवहारात इतरांना मदत करावी व परमार्थात आपणांस समजलेले तात्पर्य भक्तांना समजावून सांगावेसे वाटते. ॥११॥

स्नानसंध्या पुण्यसीळ । अभ्यांतरींचा निर्मळ । शरीर वस्त्रें सोज्वळ । तो सत्त्वगुण ॥१२॥

तो स्नानसंध्यादी धर्मकृत्ये, पुण्यदायक कर्मांचे आचरण करतो, निर्मळ अन्तःकरण असते व स्वच्छ व साधी वस्त्रे अंगावर असतात. ॥१२॥

येजन आणी याजन । अध्ययन आणी अध्यापन । स्वयें करी दानपुण्य । तो सत्त्वगुण ॥१३॥

यज्ञ करावे, यज्ञ करवून घ्यावेत, स्वतः शास्त्राभ्यास करून तो शिकवावा व दान करावे. ॥१३॥

निरूपणाची आवडी । जया हरिकथेची गोडी । क्रिया पालटे रोकडी । तो सत्त्वगुण ॥१४॥

भगवन्ताचे ऐश्वर्य व अध्यात्मशास्त्र आवडीने सांगावे, हरिकथा रंगवून सांगाव्यात व त्याचे प्रत्यक्ष बदललेले आचरण सर्वांच्या प्रत्ययाला येण्यासारखे असते. ॥१४॥

अश्वदानें गजदानें । गोदानें भूमिदानें । नाना रत्नांचीं दानें । करी, तो सत्त्वगुण ॥१५॥

घोडा, हत्ती, गाय, जमीन, रत्ने इ. दाने द्यावीत अशी इच्छा सत्त्वगुणामुळे होते. शक्तीनुसार दान द्यावेसे वाटते. ॥१५॥

धनदान वस्त्रदान । अन्नदान उदकदान । करी ब्राह्मणसंतर्पण । तो सत्त्वगुण ॥१६॥

पैसे, वस्त्रे, अन्न, पाणी वाटावे, ब्राह्मणभोजने घालावीत. ॥१६॥

कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनें दानें । निःकाम तीर्थे उपोषणें । तो सत्त्वगुण ॥१७॥

कार्तिक स्नान, माघस्नान, अनेक व्रते व त्यांची दानपूर्वक उद्यापने, निष्काम बुद्धीने तीर्थयात्रा व एकादशीसारखी उपोषणे करावीत असे वाटते व करतो. ॥१७॥

सहस्रभोजनें लक्षभोजनें । विविध प्रकारांचीं दानें । निःकाम करी सत्त्वगुणें । कामना रजोगुण ॥१८॥

सहस्रभोजन, लक्षभोजन, अनेक प्रकारची दाने सत्त्वगुणांत निष्काम, तर रजोगुणांत सकाम होतात. ॥१८॥

तीर्थीं अर्पीं जो अग्रारें । बांधो वापी सरोवरें । बांधे देवाळयें सिखरें । तो सत्त्वगुण ॥१९॥

तीर्थक्षेत्रातील देवाच्या विविध उत्सवांसाठी जमीन किंवा ठराविक उत्पन्न देणे, जागोजागी विहिरी व तलाव बांधणे, देवळे उभारावीत, शिखरे बांधावीत असे वाटणे. ॥१९॥

देवद्वारीं पडशाळा । पाईरीया दीपमाळा । वृंदावनें पार पिंपळा । बांधे, तो सत्त्वगुण ॥२०॥

देवाच्या परिसरात धर्मशाळा, पायऱ्या दीपमाळा, वृंदावने, पिंपळाला पार बांधणे. ॥२०॥

लावी वनें उपवनें । पुष्पवाटिका जीवनें । निववी तापस्यांची मनें । तो सत्त्वगुण ॥२१॥

देवळाच्या परिसरात लहानमोठी झाडे लावावीत, फुलबाग तयार करावी, पाण्याची सोय करावी व तपस्व्यांना अनुकूल वातावरण तयार करून द्यावे. ॥२१॥

संध्यामठ आणि भुयेरीं । पाईरीया नदीतीरीं । भांडारगृहें देवद्वारीं । बांधे, तो सत्त्वगुण ॥२२॥

नदीच्या परिसरात संध्या करण्यासाठी मठ बांधणे, तपश्चर्यांसाठी भुयारे, स्नानासाठी घाट बांधणे. देवाच्या उत्सवासाठी किंवा यात्रेकरूसाठी देवळाच्या आवारात स्वयंपाकघरे बांधणे. ॥२२॥

नाना देवांची जी स्थानें । तेथें नंदादीप घालणें । वाहे अळंकार भूषणें । तो सत्त्वगुण ॥२३॥

अनेक तीर्थस्थानी देवाच्या नंदादीपाची व्यवस्था करणे, देवाला सोन्या-माणकांचे अलंकार अर्पण करणे. ॥२३॥
जेंगट मृदांग टाळ । दमामे नगारे काहळ । नाना वाद्यांचे कल्लोळ । सुस्वरादिक ॥२४॥

नाना सामग्री सुंदर । देवाळई घाली नर । हरिभजनीं जो तत्पर । तो सत्त्वगुण ॥२५॥

ताशा, मृदुंग, टाळ, दमामे (मोठे नगारे). नगारे, कर्णे, तुतारी इत्यादी मोठा आवाज करणारी वाद्ये व वीणा, सनईसारखी मंजुळ ध्वनीची अनेक प्रकारची वाद्ये, गादी, उशी इ. देवासाठी सुंदर सामग्री देऊन स्वतः हरिभजनात तत्पर असणे. (देऊन मोकळा होणारा नव्हे) ॥२४, २५॥

छेत्रें आणि सुखासनें । दिंड्या पताका निशाणें । वाहे चामरें सूर्यापानें । तो सत्त्वगुण ॥२६॥

देवाला छत्र, सिंहासन, दिंड्या, पताका, निशाणें, चवरी, अबदागिरी अर्पण करणें. ॥२६॥

वृंदावनें तुळसीवने । रंगमाळा समार्जनें । ऐसी प्रीती घेतली मनें । तो सत्त्वगुण ॥२७॥

देवळाच्या आवारात तुळशीवृंदावन तयार करून तुळशीची बने लावावीत, रांगोळ्या घालाव्यात, सडासंमार्जन, झाडलोट करावी अशी ज्याला मनापासून आवड असते. ॥२७॥

सुंदरें नाना उपकर्णे । मंडप चांदवे आसनें । देवाळई समर्पणें । तो सत्त्वगुण ॥२८॥

पळी, ताम्हासाखी भांडी, मांडव, कनाती, (आसने) खुर्च्या देवालायाला अर्पण करणे. ॥२८॥

देवाकारणें खाद्य । नाना प्रकारीं नैवेद्य । अपूर्व फळें अर्पीं सद्य । तो सत्त्वगुण ॥२९॥

मूर्तिरूप सगुण उपासनेत देवालाही उत्तम स्वयंपाक करून जेवण द्यावे लागते. असा नैवेद्याचा स्वयंपाक आवडीने करणे व दुर्मिळ फळफळावळ अर्पण करणे. ॥२९॥

ऐसी भक्तीची आवडी । नीच दास्यत्वाची गोडी । स्वयें देवद्वार झाडी । तो सत्त्वगुण ॥३०॥

अशा भक्तीच्या आवडीतून सतत देवाचे दास्य करावेसे वाटणें व देवळाच्या आवारात झाडलोट करण्यासारखी कामे करणे. ॥३०॥

तिथी पर्व मोहोत्साव । तेथें ज्याचा अंतर्भाव । काया वाचा मनें सर्व । अर्पीं, तो सत्त्वगुण ॥३१॥

संतांच्या पुण्यतिथी, कुंभमेळ्यासारखा पर्वकाळ, रामजन्मासारखे महोत्सव ह्यांतील उपक्रमांत शरीर, वाणी व मनाने हमखास सहभागी होणे. धनही त्यासाठी देणे. ॥३१॥

हरिकथेसी तत्पर । गंधें माळा आणी धुशर । घेऊन उभीं निरंतर । तो सत्त्वगुण ॥३२॥

हरिकथेच्या पूर्वतयारीला कार्यकर्ता म्हणून व प्रत्यक्ष कथेत श्रोता म्हणून तत्परतेने सामील होणे, त्यासाठी जरूर ते गंध, फुलांचे हार, बुक्का इ. सामग्री वेळच्यावेळी तयार ठेवणे हे सत्त्वगुणाचे लक्षण आहे. ॥३२॥

नर अथवा नारी । येथानुशक्ति सामग्री । घेऊन उभीं देवद्वारीं । तो सत्त्वगुण ॥३३॥

स्त्रिया किंवा पुरुषांनी आपल्या परिस्थितीनुसार आवश्यक ती सामग्री देवकार्यासाठी तयार ठेवणे. ॥३३॥

महत्कृत्य सांडून मार्गे । देवास ये लागवेगें । भक्ति निकट अंतरंगें । तो सत्त्वगुण ॥३४॥

अत्यंत महत्त्वाची व्यावहारिक कामे मागेपुढे जुळवून घेऊन देवकार्याला हयगय न करता जाण्यासारखी भक्ती अन्तःकरणात सहजच असणे. ॥३४॥

थोरपणा सांडून दुरी । नीच कृत्य अंगीकारी । तिष्ठत उभीं देवद्वारीं । तो सत्त्वगुण ॥३५॥

स्वतःचे व्यावहारिक किंवा लौकिक मोठेपण बाजूला ठेवून देवाच्या सेवेचे कोणतेही हलकेसलके काम करण्यासाठी देवाच्या दारात तिष्ठत रहाणे. ॥३५॥

देवालागीं उपोषण । वर्जी तांबोल भोजन । नित्य नेम जप ध्यान । करी, तो सत्त्वगुण ॥३६॥

देवाच्या प्राप्तीसाठी उपवासाचे व्रत, विड्यासारखा एखादा भोग सोडणे, एकवेळचे जेवण सोडणे इ. व्रते व नित्यनेमाने जप व ध्यान करणे. ॥३६॥

शब्द कठीण न बोले । अतिनेमेंसी चाले । योगी जेणें तोषविले । तो सत्त्वगुण ॥३७॥

सत्त्वगुणी कोणालाही कठोरपणे बोलत नाही, नियमितपणा कधीच सोडीत नाही व ते पाहून योगीसुद्धा संतुष्ट होऊन त्याचे कौतुक करतात. ॥३७॥

सांडूनिया अभिमान । निःकाम करी कीर्तन । श्वेद रोमांच स्फुरण । तो सत्त्वगुण ॥३८॥

अहंकार पूर्णपणे बाजूला सारून निरपेक्षपणे हरिनाम संकीर्तन करतो व त्या वेळी अष्टसात्त्विकभाव जागे होतात. (घाम, रोमांच, कंप, अश्रू, गद्गद्, स्तब्धता, मूर्च्छा, हास्य). ॥३८॥

अंतरीं देवाचें ध्यान । तेणें निडारले नयन । पडे देहाचें विस्मरण । तो सत्त्वगुण ॥३९॥

अन्तःकरणात प्रेमातिरेकाने भगवन्ताचे ध्यान करीत असता डोळे पाण्याने भरून येऊन देहाची आठवणही उरत नाही. ॥३९॥

हरिकथेची अति प्रीती । सर्वथा नये विकृती । आदिक प्रेमा आदिअंती । तो सत्त्वगुण ॥४०॥

हरिकथेचे एवढे प्रेम असते की हरीवाचून दुसरा विषयच मनात येत नाही. कथेच्या सुरुवातीपासून अखेरपर्यंत व नंतरही ते प्रेम टिकून राहते. ॥४०॥

मुखीं नाम हातीं टाळीं । नाचत बोले ब्रीदावळी । घेऊन लावी पायधुळी । तो सत्त्वगुण ॥४१॥

वाणीने नामाचा उच्चार, हाताने टाळी वाजवीत नाचत नाचत, भगवन्त भक्तवत्सल आहे, तो दुष्टांचा संहारक आहे, इत्यादी त्याची ब्रीदे मधून मधून गात रहातो. भगवद्भक्त ज्यावर नाचतात ती धूळ कपाळाला लावून घेतो. ॥४१॥

देहाभिमान गळे । विषई वैराग्य प्रबळे । मिथ्या माया ऐसें कळे । तो सत्त्वगुण ॥४२॥

‘मी देह’, ‘माझा देह सुंदर’ इ. प्रकारचा देहाभिमान गळून पडतो. पंचविषयांचे वैराग्य वाढत जाते. विषय, विषयी व भोग हे तिन्ही मिथ्या व मायिक असल्याचे लक्षात येते. ॥४२॥

कांहीं करावा उपाये । संसारीं गुंतोन काये । उकलवी ऐसें हृदये । तो सत्त्वगुण ॥४३॥

ह्या संसाराविषयी आसक्ती धरून कोणता लाभ होणार? आत्मलाभाची साधना करीत जावी हे बरे असे विचार मनात रुजत जातात. ॥४३॥

संसारासी त्रासे मन । कांहीं करावें भजन । ऐसें मनीं उठे ज्ञान । तो सत्त्वगुण ॥४४॥

‘मी व माझे’ ह्या नादात केलेला संसार चटके देऊ लागला की भगवद्भजनाशिवाय ते चटके थांबणार नाहीत असा विवेक जागा होतो. ॥४४॥

असतां आपुले आश्रमीं । अत्यादरें नित्यनेमीं । सदा प्रीती लागे रामीं । तो सत्त्वगुण ॥४५॥

आपल्या गृहस्थादी आश्रमात राहूनच अतिशय श्रद्धेने नित्यनेम चालू ठेवून रामाविषयी अखंड प्रेम जडून राहते. (घर सोडून जाणे आवश्यक नाही.) ॥४५॥

सकळांचा आला वीट । परमार्थी जो निकट । आघातीं उपजे धारिष्ट । तो सत्त्वगुण ॥४६॥

सर्व संबंधित माणसे ‘सुखाचे सांगाती’ आहेत हे लक्षात आल्यावर त्यांच्यावर सुखासाठी अवलंबून रहाणे थांबते. मोक्षमार्गाविषयी अत्यंत आपुलकी वाटू लागते. त्यामुळे प्रापंचिक जीवनात आलेल्या संकटांनी डगमगून जात नाही. ॥४६॥

सर्वकाळ उदासीन । नाना भोगीं विटे मन । आठवे भगवद्भजन । तो सत्त्वगुण ॥४७॥

अनासक्ती व अलिप्तता अखंड टिकून राहते. विषयभोगातील सुख अनित्य असल्याचे लक्षात येऊन त्यांची अभिलाषा थांबते व भगवद्भजनात गोडी वाटते. ॥४७॥

पदार्थी न बैसे चित्त । मनीं आठवे भगवंत । ऐसा दृढ भावार्थ । तो सत्त्वगुण ॥४८॥

शरीर, संपत्ती, घरदार, मानसन्मान इत्यादी विचार मनात रेंगाळत रहात नाहीत. भगवंताचे अनुसंधान लागते. अशी अन्तःकरणाची निश्चयात्मक रचना तयार होते. ॥४८॥

लोक बोलती विकारी । तरी आदिक प्रेमा धरी । निश्चय बाणे अंतरी । तो सत्त्वगुण ॥४९॥

लोकप्रवाहातून अलग झाल्याने लोक त्याच्याबद्दल उलटसुलट बोलू लागतात. पण त्यामुळे त्यांचा राग न येता उलट त्यांची उपाधी सुटल्याने भगवन्ताविषयीचे प्रेम दृढ होऊ लागते. मोक्षाविषयीचा निश्चय वाढतो. ॥४९॥

अंतरी स्फूर्ती स्फुरे । सस्वरूपीं तर्कभरे । नष्ट संदेह निवारे । तो सत्त्वगुण ॥५०॥

प्रज्ञाचक्षू उघडू लागतात व ज्ञान स्फुरू लागते. श्रुती व श्रीगुरूंच्या उपदेशाला अनुकूल अशी विचारांची साखळी तयार होऊन घातक असलेला संशय नष्ट होतो. स्वरूपाविषयी निश्चय होतो. ॥५०॥

शरीर लावावें कारणीं । साक्षेप उठे अंतःकर्णीं । सत्त्वगुणाची करणी । ऐसी असे ॥५१॥

मनुष्यशरीरासारखे अद्भुत साधन प्राप्त झाले असता त्याचा मोक्षासाठी पुरेपूर उपयोग करून घ्यावा असा अन्तःकरण ध्यास धरते. हा सत्त्वगुणाचा प्रभाव होय. ॥५१॥

शांति क्षमा आणि दया । निश्चय उपजे जया । सत्त्वगुण जाणावा तया । अंतरीं आला ॥५२॥

शांती, क्षमा व दया हा ज्याच्या अन्तःकरणाचा स्थायीभाव झाला आहे त्यांत सत्त्वगुण आहे असे समजावे. ॥५२॥

आले अतीत अभ्यागत । जाऊं नेदी जो भुकिस्त । येथानशक्ती दान देत । तो सत्त्वगुण ॥५३॥

कोणी घरी आले, अचानक आले तरी आपल्या शक्तीनुसार त्यांना चहा-फराळ दिल्याशिवाय पाठवीत नाही. कोणी सत्पात्र याचक आला तर मोकळ्या हाताने जाऊ देत नाही. ॥५३॥

तडितापडी दैन्यवाणें । आलें आश्रमाचेनि गुणें । तयालागीं स्थळ देणें । तो सत्त्वगुण ॥५४॥

गृहस्थाश्रमात असल्याने कोणी साधुसन्त किंवा दीन व्यक्ती आल्यास तिला तात्पुरता निवारा देतो. ॥५४॥

आश्रमीं अन्नाची आपदा । परी विमुख नव्हे कदा । शक्तिनुसार दे सर्वदा । तो सत्त्वगुण ॥५५॥

घरात अन्न पुरेसे नसतानाही पाहुण्यांना आपल्या शक्तीच्या मर्यादेत अन्न देतो. उपाशीपोटी कधीच जाऊ देत नाही. ॥५५॥

जेणे जिकिली रसना । तृप्त जयाची वासना । जयास नाहीं कामना । तो सत्त्वगुण ॥५६॥

ज्याचे जिभेवर नियंत्रण आहे, ज्याच्या वासनांना पूर्णविराम मिळाला आहे व इच्छा-आकांक्षा थांबल्या आहेत तो सात्त्विक समजावा. ॥५६॥

होणार तैसें होत जात । प्रपंचीं जाला आघात । डळमळिना ज्याचें चित्त । तो सत्त्वगुण ॥५७॥

प्रारब्धाप्रमाणे जे व्हावयाचे ते होत जाते. आपले कर्तव्य चोख करीत असताना प्रपंचात संकटे आली तरी तो शान्त असतो. ॥५७॥

येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें । केलें देहाचें सांडणें । तो सत्त्वगुण ॥५८॥

भगवत्सुखासाठी ज्याने विषयसुखांचा त्याग करून देहावरील आसक्ती सोडून दिली आहे तो सात्त्विक. ॥५८॥

विषई धांवे वासना । परी तो कदा डळमळिना । ज्याचे धारिष्ट चळेना । तो सत्त्वगुण ॥५९॥

वासनेने विषयाकडे धावणे स्वाभाविक आहे. पण तो धैर्यवान असल्याने त्या धावेने तो बेचैन न होता शान्तपणे

चित्ताला आवरतो. धीर सोडीत नाही. ॥५९॥

देह आपदेनें पीडला । क्षुधे तृषेनें वोसावला । तरी निश्चयो राहिला । तो सत्त्वगुण ॥६०॥

देहाला नाना व्याधींनी पोखरले, तहानभूक न भागल्याने तो क्षीण झाला तरी त्याचे धैर्य व भगवंतप्राप्तीचा निश्चय ढळत नाही. ॥६०॥

श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान । शुद्ध जालें आत्मज्ञान । तो सत्त्वगुण ॥६१॥

संप्रदायशुद्ध श्रवण, श्रुतीला अनुकूल तर्काने मनन व गुरुवाक्याच्या निदिध्यासनाने अन्तःकरणवृत्ती आत्माकार झाल्याने होणारे श्रुतिसंमत आत्मज्ञान सत्त्वगुणाशिवाय होत नाही. ॥६१॥

जयास अहंकार नसे । नैराशता विलसे । जयापासीं कृपा वसे । तो सत्त्वगुण ॥६२॥

अहंकाराचा वाराही नसतो, वैराग्य शोभून दिसते व जो सतत कृपाळू असतो तो सत्त्वगुणी असतो. ॥६२॥

सकळांसी नम्र बोले । मर्यादा धरुन चाले । सर्व जन तोषविले । तो सत्त्वगुण ॥६३॥

सर्वांशी सरसकट नम्रतेने बोलतो, न्यायनीती धर्माच्या मर्यादेत वागतो व सर्वांना संतुष्ट ठेवतो. ॥६३॥

सकळ जनासीं आर्जव । नाहीं विरोधास ठाव । परोपराकारीं वेची जीव । तो सत्त्वगुण ॥६४॥

सर्वांबरोबर सरळपणाने वागतो, वैर निर्माण होण्याचे कारणच ठेवीत नाही व परोपकारात आयुष्य खर्ची घालतो. ॥६४॥

आपकार्याहून जीवीं । परकार्यसिद्धी करावी । मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्त्वगुण ॥६५॥

स्वतःचे काम प्रसंगी बाजूला ठेवून दुसऱ्याचे काम करावे व मरणानंतरही स्वतःची सत्कीर्ती मागे राहिल असे वागावे. ॥६५॥

पराव्याचे दोषगुण । दृष्टीस देखे आपण । समुद्राऐसी साठवण । तो सत्त्वगुण ॥६६॥

दुसऱ्यांच्या गुणदोषांची अचूक पारख असते व ते सर्व लक्षात येऊनही ते समुद्राप्रमाणे पोटात घालतो. त्यांच्याशी असलेल्या संबंधावर त्यांचा परिणाम होऊ देत नाही व ते गुणदोष दुसऱ्यांना सांगतही नाही. ॥६६॥

नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें । आला क्रोध सावरणें । तो सत्त्वगुण ॥६७॥

कोणी अपमानकारक बोलले तरी त्याला त्याच भाषेत उत्तर देत नाही. संताप आला तरी शांत राहतो. ॥६७॥

अन्यायेवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती । तितुकेंहि साठवी चित्तीं । तो सत्त्वगुण ॥६८॥

कोणताच अपराध नसताना उगीच आरोप करणारे, अनेक प्रकारांनी छळणारे ह्यांचे सर्व सहन करतो. ॥६८॥

शरीरें घीस साहाणें । दुर्जनासीं मिळोन जाणें । निंदकास उपकार करणें । हा सत्त्वगुण ॥६९॥

शरीर दुसऱ्यांसाठी झिजवतो, दुष्टांशी जमवून घेतो व निंदकावर उलट उपकारच करतो. ॥६९॥

मन भलतीकडे धावें । तें विवेकें आवरावें । इंद्रियें दमन करावें । तो सत्त्वगुण ॥७०॥

विषयांकडे धावणे, भूतभविष्याच्या विचारांत रमणे, हा मनाचा सहज स्वभाव आहे. ते विवेकाने आवरणें व इंद्रियांना त्या विषयांपर्यंत न जाऊ देणें हे सत्त्वगुणाने शक्य होते. ॥७०॥

सत्क्रिया आचरावी । असत्क्रिया त्यागावी । वाट भक्तीची धरावी । तो सत्त्वगुण ॥७१॥

सत्कर्मच करीत असावे, निषिद्ध कर्माचा त्याग करावा व भक्तीच्या मार्गाने मोक्ष मिळवावा. ॥७१॥

जया आवडे प्रातःस्नान । आवडे पुराणश्रवण । नाना मंत्री देवतार्चन । करी, तो सत्त्वगुण ॥७२॥

पहाटे उठून स्नान करणे आवडते, पुराणे ऐकावीशी वाटतात, व देवाची मंत्रपूर्वक उपासना आवडते. ॥७२॥

पर्वकाळीं अतिसादर । वसंतपूजेस तत्पर । जयंत्याची प्रीती थोर । तो सत्त्वगुण ॥७३॥

ग्रहणासारख्या पर्वकाळी सर्व सांगितलेले दानादी विधी करणारा, वसंतपंचमीचा उत्सव उत्साहाने करणारा व जन्माष्टमीसारखे उत्सव भक्तिभावाने साजरे करणारा. ॥७३॥

विदेशीं मेलें मरणें । तयास संस्कार देणें । अथवा सादर होणें । तो सत्त्वगुण ॥७४॥

दूर प्रदेशातील कोणी पांथस्थ मरण पावला तर त्याच्या प्रेताला अग्नी देणे किंवा अन्त्ययात्रेला आवर्जून हजर राहणे. ॥७४॥

कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी । जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्त्वगुण ॥७५॥

एक दुसऱ्यास मारू लागला तर मारणाऱ्याची समजूत घालतो. कोणास अटक झाल्यास त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न करतो. न्याय मिळवून देतो. ॥७५॥

लिंगें लाखोलीं अभिशेष । नामस्मरणीं विस्वास । देवदर्शनीं अवकाश । तो सत्त्वगुण ॥७६॥

शिवलिंगावर बेलाची लक्ष पाने वाहणे किंवा विधियुक्त अभिषेक करणे, नामसाधनेवर परिपूर्ण श्रद्धा व देवदर्शनासाठी वेळात वेळ काढणे. ॥७६॥

संत देखोनि धावें । परमसुखें हेलवे । नमस्कारी सर्वभावें । तो सत्त्वगुण ॥७७॥

संत-साधू कोठे आले आहेत असे कळताच त्यांच्या दर्शनासाठी धावत जातो, दर्शनाने अत्यंत सुखी होऊन सर्वभावाने त्यांना साष्टांग नमस्कार घालतो. ॥७७॥

संतकृपा होय जयास । तेणें उद्धरिला वंश । तो ईश्वराचा अंश । सत्त्वगुणें ॥७८॥

संत ज्याचेवर कृपा करतात त्याचा वंशच धन्य होतो. अशी सन्तकृपा लाभलेला ईश्वराचा अंश समजावा. हे सर्व सत्त्वगुणाने घडून येते. ॥७८॥

सन्मार्ग दाखवी जनां । जो लावी हरिभजना । ज्ञान सिकवी अज्ञाना । तो सत्त्वगुण ॥७९॥

सामान्य लोकांना कल्याणाचा मार्ग दाखवितो, अज्ञानी जनांना व्यवहार व परमार्थ ज्ञान शिकवितो व भाविकांना हरिभजनात गोडी उत्पन्न करतो. ॥७९॥

आवडे पुण्य संस्कार । प्रदक्षणा नमस्कार । जया राहे पाठांतर । तो सत्त्वगुण ॥८०॥

पुण्य निर्माण करणारे संस्कार, देवाला प्रदक्षिणा व नमस्कार व शास्त्र-संत-स्तोत्र वाडमयाचे पाठांतर सहज होते. ॥८०॥

भक्तीचा हव्यास भारी । ग्रंथसामग्री जो करी । धातुमूर्ति नानापरी । पूजी तो सत्त्वगुण ॥८१॥

भक्तीची आसक्ती, अध्यात्मग्रंथांचा संग्रह व मूर्तींची सर्व उपचारपूर्वक पूजा करावी असे वाटते. ॥८१॥

झळफळित उपकर्णे । माळा गवाळी आसनें । पवित्रें सोज्वळें वसनें । तो सत्त्वगुण ॥८२॥

स्वच्छ केल्याने झळकणारी पूजापात्रे पूजेसाठी वापरणे, सुंदर माळा, सतरंजा, रोज धुतलेली व अन्य कामासाठी न वापरलेली वस्त्रे इत्यादी सामुग्रीची आवड असते. ॥८२॥

परपीडेचें वाहे दुःख । परसंतोषाचें सुख । वैराग्य देखोन हरिख । मानी, तो सत्त्वगुण ॥८३॥

दुसऱ्याच्या दुःखाने व्यथित होणे, दुसऱ्यांच्या सुखाने संतुष्ट होणे, वैराग्यपूर्ण व्यक्ती पाहून समाधान होणे ही सत्त्वगुणाची लक्षणे आहेत. ॥८३॥

परभूषणें भूषण । परदूषणें दूषण । परदुःखे सिणे जाण । तो सत्त्वगुण ॥८४॥

इतरांना मानसन्मान, स्तुती, श्रेय इत्यादी मिळाले की जो आतून सुखावतो व दुसऱ्याचे अपमान, निंदा इत्यादींनी

खिन्न होतो व दुःखाच्या दुःखाने स्वतः कष्टी होतो. ॥८४॥

आतां असो हें बहुत । देवीं धर्मी ज्यांचें चित्त । भजे कामनारहित । तो सत्त्वगुण ॥८५॥

अशी सत्त्वगुणाची लक्षणे किती म्हणून सांगावीत? जो धर्माचे अनुष्ठान व देवाची उपासना निष्काम बुद्धीने करतो तो सात्त्विक. ॥८५॥

ऐसा हा सत्त्वगुण सात्त्विक । संसारसागरीं तारक । येणें उपजे विवेक । ज्ञानमार्गाचा ॥८६॥

असा हा निर्मळ सत्त्वगुण संसार समुद्रातून तरून जाण्याचा एकमेव उपाय असून त्यातून ज्ञानमार्गाचा 'ब्रह्म सत्य असून जगत् मिथ्या आहे' हा विवेक उदयाला येतो. ॥८६॥

सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । सत्त्वगुणें ज्ञानप्राप्ती । सत्त्वगुणें सायोज्यमुक्ती । पाविजेते ॥८७॥

सत्त्वगुणामुळे भगवंताच्या सगुणरूपाचे अत्यंत प्रेम उत्पन्न होऊन त्याच्याच कृपेने 'मी ब्रह्म आहे' अशा ज्ञानाचा उदय होतो. असा अनुभव दृढ व अपरिवर्तनीय झाला की त्यालाच सायुज्य मुक्ती असे म्हणतात. ॥८७॥

ऐसी सत्त्वगुणाची स्थिती । स्वल्प बोलिलें येथामती । सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥८८॥

असा हा एकूण सत्त्वगुण आहे. माझ्या बुद्धीनुसार त्याचे थोडक्यात वर्णन केले. आता श्रोत्यांनी सावध चित्ताने पुढील विषयाकडे लक्ष द्यावे. ॥८८॥

**इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सत्त्वगुणलक्षणनाम' समास सातवा
गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सत्त्वगुणलक्षण' नावाचा सातवा समास समाप्त**

दशक दुसरा : मूर्खलक्षणांचा

समास आठवा : सद्विद्यानिरूपण

॥ श्रीराम समर्थ ॥

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें । परम शुद्ध सुलक्षणें । विचार घेतां बळेंचि बाणें । सद्विद्या आंगी ॥१॥

अत्यंत पवित्रतेने शोभून दिसणारी सद्विद्येची लक्षणे आता ऐका. त्याप्रमाणे वागण्याचा अथक प्रयत्न केला असता ती सद्विद्या जणू त्या वागणाऱ्याच्या रूपाने प्रगट होते. तिचे सामर्थ्यच तसे आहे. ॥१॥

सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तमलक्षणीं विशेष । त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ॥२॥

अशी सद्विद्येची व्यक्ती ह्या शोभून दिसणाऱ्या लक्षणांनी उठून दिसते. ते गुण ऐकले तरी फार मोठे समाधान मिळते. ॥२॥

भाविक सात्त्विक प्रेमळ । शांती क्षमा दयासीळ । लीन तत्पर केवळ । अमृतवचनी ॥३॥

अशी व्यक्ती, किंवा पुरुष भाविक, सत्त्वगुणसंपन्न व प्रेमळ असतो. शांती, क्षमा व दया हे त्याच्या स्वभावाचे स्थायीभाव असतात. सदा नम्र व वाणी मधुर असते. ॥३॥

परम सुंदर आणि चतुर । परम सबळ आणि धीर । परम संपन्न आणि उदार । अतिशयेंसी ॥४॥

व्यक्तिमत्त्व देखणे व आकर्षक, बुद्धीला चातुर्याची जोड असते. सामर्थ्यसंपन्न व धैर्यवान असून धन-विद्यादिकांनी संपन्न असून फार उदारही असतो. ॥४॥

परम ज्ञाता आणी भक्त । महापंडित आणी विरक्त । महातपस्वी आणी शांत । अतिशयेंसी ॥५॥

जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांतील ज्ञानाचा आवाका मोठा असून भगवद्भक्त असतो. न्याय-वेदान्तदर्शनांचे उत्कृष्ट अध्ययन झालेले असून वैराग्यसंपन्न असतो. मोठी तपश्चर्या करणारा असून शांत. (वरील व पुढील सर्व जोड्या प्रत्यक्षात कमी बघावयास मिळतात. उदा. तपस्वी माणूस तापट असण्याचाच संभव जास्त.) ॥५॥

वक्ता आणी नैराशता । सर्वज्ञ आणी सादरता । श्रेष्ठ आणी नम्रता । सर्वत्रांसी ॥६॥

उत्कृष्ट वक्तृत्व असूनही मानधनाच्या अटी न घालणारा, स्वतःपाशी अफाट ज्ञान असूनही दुसऱ्याकडून विनयपूर्वक ज्ञानग्रहण करण्यास तयार, अनेक बाबतीत श्रेष्ठ असून सर्वांशी नम्रतेने वागणारा. ॥६॥

राजा आणी धार्मिक । शूर आणी विवेक । तारुण्य आणी नेमक । अतिशयेंसी ॥७॥

सत्ताधीश असून धर्मपालन करणारा, अंगी शौर्य असून त्याचा विचाराने वापर करणारा, तारुण्यसंपन्न असून मर्यादशील. ॥७॥

वृद्धाचारी कुळाचारी । युक्ताहारी निर्विकारी । धन्वंतरी परोपकारी । पद्महस्ती ॥८॥

अनुभवी वाडवडिलांच्या परंपरेप्रमाणे आचरण असणारा, कुळाचार-कुळधर्म सांभाळणारा, आरोग्याला अनुकूल आहार घेणारा, कामादी विकारांवर नियंत्रण असणारा, हाताला यश असणारा व परोपकारी वृत्तीचा उत्तम वैद्य. ॥८॥

कार्यकर्ता निराभिमानी । गायक आणी वैष्णव जनी । वैभव आणी भगवद्भजनी । अत्यादरें ॥९॥

सर्व कार्यात प्रत्यक्ष सहभाग असूनही कार्याचा अभिमान नाही, उत्तम गायक असून भगवद्भक्त (कलासक्त व्यसनी नव्हे!) धनादी वैभव असून श्रद्धापूर्वक भगवद्भजन. ॥९॥

तत्त्वज्ञ आणी उदासीन । बहुश्रुत आणी सज्जन । मंत्री आणी सगुण । नीतिवंत ॥१०॥

वेदान्तवेत्ता असून विद्येचा दर्प नाही, बहुश्रुतपणाच्या जोडीला नीतिमत्ता, अधिकारपदावर असूनही नीतिमान व सद्गुणी. ॥१०॥

साधु पवित्र पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ । कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥११॥

साधूप्रमाणें पवित्र व पुण्यवान, मनाने निर्मळ, धर्माचे आदरपूर्वक अनुष्ठान, कृपाळू, स्वकर्माशी निष्ठा, व स्वधर्मपालनाने चित्तशुद्ध झालेला निर्लोभी व गतायुष्यातील काही दोषांमुळे आयुष्य सार्थकी लागले नाही अशी खंत बाळगणारा. ॥११॥

गोडी आवडी परमार्थप्रीती । सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती । श्रुति स्मृती लीळा युक्ति । स्तुती मती परीक्षा ॥१२॥

पूर्वसुकृताने परमार्थाची गोडी, श्रवणाने त्याविषयी निर्माण झालेली आवड व त्यात रमल्याने निर्माण झालेले प्रेम, संतांनी घालून दिलेल्या मार्गाने वाटचाल, सदाचार, स्मरणशक्ती, धैर्य, श्रुतिस्मृतींचे अर्थ सहज आकलन होण्यासारखी तीक्ष्ण तर्कबुद्धी, जे चांगले दिसेल त्याची स्तुती व स्वतःच्या बुद्धीची सतत निरनिराळ्या कसोट्यांवर परीक्षा पहाणे. (इतरांचीही परीक्षा) ॥१२॥

दक्ष धूर्त योग्य तार्किक । सत्य साहित्य नेमक भेदक । कुशळ चपळ चमत्कारिक । नाना प्रकारें ॥१३॥

कर्तव्याविषयी तत्पर, चाणाक्ष, योग्य निष्कर्षाकडे नेणारा तर्क करणारा, सत्याचरणी, वाङ्मयाचा चहाता, नित्यनेम सांभाळणारा, वर्मज्ञ, अनेक बाबतीत कुशल, चलाख व सामान्यांना चकित करणारे व्यक्तिमत्त्व. ॥१३॥

आदर सन्मान तार्तम्य जाणे । प्रयोग समयो प्रसंग जाणे । कार्याकारण चिन्हें जाणें । विचक्षण बोलिका ॥१४॥

कोणाचा आदर सत्कार कसा करावा ह्याची जाण, कोणत्या प्रसंगी, कोणत्या वेळी नेमके काय करावे ह्याचे ज्ञान, काय करावे व काय करू नये हे समजणे, व मार्मिक वक्तृत्व ही सद्विद्येची लक्षणे होत. ॥१४॥

सावध साक्षेपी साधक । आगमनिगमशोधक । ज्ञानविज्ञान बोधक । निश्चयात्मक ॥१५॥

साधनेविषयी जागरूक राहून सतत साधना, वेदवेदान्ताचा मूलगामी अभ्यास व ज्ञान व विज्ञान ह्यांचे स्वरूप निश्चयपूर्वक समजावून सांगणे. ॥१५॥

पुरश्चरणी तीर्थवासी । दृढव्रती कायाक्लेसी । उपासक निग्रहासी । करूं जाणे ॥१६॥

पुरश्चरणांची आवड, तीर्थक्षेत्रांचे श्रद्धापूर्वक दर्शन, प्रसंगी शरीराला क्लेश झाले तरी निश्चयाने व्रते चालविणें, विधिपूर्वक उपासना व शमदमांचा अभ्यास करणे. ॥१६॥

सत्यवचनी शुभवचनी । कोमलवचनी येकवचनी । निश्चयवचनी सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥१७॥

सत्य व शुभ असेल ते बोलणे, गोड शब्दांनी हळुवार बोलणे, एकदा बोलल्याचा निश्चयपूर्वक पाठपुरावा करणे (शब्द न फिरवणे), सतत सर्वांना सुखकारक वाटेल असे बोलणे (सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्-तैत्ति). ॥१७॥

वासनातृप्त सखोल योगी । भव्य सुप्रसन्न वीतरागी । सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी । निःकपट निर्वेसनी ॥१८॥

वासना निवृत्ती, समाधीपर्यंत योगाभ्यास, भव्य देहयष्टी, प्रसन्नचित्त, विरक्त, वाणी, दृष्टी, हावभाव इ. सौम्य, सत्त्वगुण, सदाचरण, निष्कपट व व्यसनराहित्य. ॥१८॥

सुगड संगीत गुणग्राही । अनापेक्षी लोकसंग्रही । आर्जव सख्य सर्वहि । प्राणीमात्रांसी ॥१९॥

चतुर, संगीत शास्त्राचा जाणकार, इतरांचे गुण ओळखून त्यांचे कवतुक करणारा, निरपेक्ष बुद्धीने लोक-संग्रह करणारा, सर्व जीवांशी सरळपणे व सख्यत्वाने वागणारा सद्बुद्धिसंपन्न असतो. ॥१९॥

द्रव्यसुची दारासुची । न्यायसुची अंतरसुची । प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची । सर्वसुची निःसंगपणें ॥२०॥

सन्मार्गाने द्रव्य मिळविणे, पत्तिनिष्ठ/पतिनिष्ठ, न्यायाने वागणे, शुद्ध अन्तःकरण, व्यवहार व परमार्थ शुद्धतेने करणे. संगरहित असल्याने सदा पवित्र. ॥२०॥

मित्रपणें परहितकारी । वाग्माधुर्य परशोकहारी । सामर्थ्यपणें वेत्रधारी । पुरुषार्थें जगमित्र ॥२१॥

दुसऱ्या कोणाचेही मित्राप्रमाणें हित पाहणारा, वाणीने गोड बोलून दुसऱ्यांना शोकातून बाहेर काढणारा, सामर्थ्याची सर्व साधने असून स्वतःच्या पुरुषार्थाने जगाचे कल्याण करणारा. ॥२१॥

संशयछेदक विशाल वक्ता । सकळ क्लृप्त असोनि श्रोता । कथानिरुपणीं शब्दार्था । जाऊंच नेदी ॥२२॥

सर्वव्यापक किंवा सर्वकष वक्तृत्वाने अनेकांच्या अनेक शंका फेडणारा, सर्वज्ञ असूनही दुसऱ्याचे शांतपणे ऐकून घेणारा, व कीर्तन-प्रवचन करू लागला असता विषय सोडून न भरकटणारा. ॥२२॥

वेवादरहित संवादी । संगरहित निरोपाधी । दुराशारहित अक्रोधी । निर्दोष निर्मत्सरी ॥२३॥

संवाद करीत असता वर्दळीवर न येणे, कोठेही आसक्त नसल्याने उपाधी न चिकटलेला, फार मोठ्या आशा बाळगलेल्या नसल्याने त्या पूर्ण न झाल्यास इतर संतापतात तसे न संतापणे, दोषरहित व कोणाचाही मत्सर न करणे. ॥२३॥

विमळज्ञानी निश्चयात्मक । समाधानी आणि भजक । सिद्ध असोनी साधक । साधन रक्षी ॥२४॥

शुद्ध ब्रह्माचे संशय व विपर्ययरहित ज्ञान, नित्य समाधान, ईश्वरोपासना, स्वतः सिद्ध असूनही इतर साधकांना आदर्श घालण्यासाठी व त्या साधनामार्गाचे रक्षण करण्यासाठी स्वतः साधना करणे. ॥२४॥

सुखरूप संतोषरूप । आनंदरूप हास्यरूप । ऐक्यरूप आत्मरूप । सर्वत्रांसी ॥२५॥

‘सुखरूप आत्मा मी आहे’ असे ज्ञान व त्यामुळे सतत संतुष्टता, मंद स्मिताच्या रूपाने प्रगट होणारा आत्मानंद व ह्या दोन्हीमुळे जीवमात्रांचा जणू आत्माच असल्याप्रमाणें सर्वांच्यात मिसळून राहणे व त्यांना सुखी करणे. ॥२५॥

भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत । आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥२६॥

ज्याचे जीवन भाग्य व विजयाने समृद्ध आहे, व्यक्तिमत्त्व भव्यरूप, सद्गुण, सदाचार, सत्क्रिया व सद्बिचाराने शोभून दिसते. ॥२६॥

येशवंत कीर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत । वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती ॥२७॥

यश, कीर्ती, देहसामर्थ्य, सत्तासामर्थ्य, संघर्षाचे सामर्थ्य, कृपा करणे, सत्याचरण, सदाचार. ॥२७॥

विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत । कुळवंत सुचिष्मंत । बळवंत दयाळु ॥२८॥

विद्या, कला, संपत्ती, सुलक्षणे, उत्तम कुळपरंपरा, पावित्र्य, बलवान देह व दयाळूपणा. ॥२८॥

युक्तिवंत गुणवंत वरिष्ठ । बुद्धिवंत बहुधारिष्ठ । दीक्षावंत सदा संतुष्ट । निस्पृह वीतरागी ॥२९॥

प्रत्येक कामात युक्तीचा वापर, सद्गुणसंपन्न, श्रेष्ठ दर्जाचे व्यक्तिमत्त्व, तैलबुद्धी, धाडस, आध्यात्मिक दीक्षा घेतलेला, सतत संतुष्ट, निःस्पृह, विरक्त. ॥२९॥

असो ऐसे उत्तम गुण । हें सद्विद्येचें लक्षण । अभ्यासाया निरूपण । अल्पमात्र बोलिलें ॥३०॥

अशी ही उत्तमगुणांनी समृद्ध असलेली सद्विद्या आहे. ती संपादन करण्यासाठी थोडक्यात सांगितली. ॥३०॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहज गुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥३१॥

देहाची आकृती, वर्ण, सौंदर्य ह्यांसारख्या गोष्टी मिळविता येत नाहीत. बुटकेपणा, कुरूपता इत्यादिकांवर उपाय करणे शक्य नाही. पण सद्गुणांची संपत्ती मात्र कमाविता येते. म्हणून त्यासाठी थोडा तरी प्रयत्न करावा. हळूहळू त्या दिशेने वाटचाल करावी. ॥३१॥

ऐसी हे सद्धिद्या बरवी । सर्वत्रांपासी असावी । परी विरक्तपुरुषें अभ्यासावी । अगत्यरूप ॥३२॥

अशी ही अतिकल्याणकारक सद्धिद्या सर्वांनी कमवावी. पण विरक्त महंतापाशी तर ती असलीच पाहिजे. कारण तो समाजासमोर आदर्श असतो. ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे 'सद्धिद्यानिरूपणनाम' समास आठवा.

गुरुशिष्यसंवादात्मक श्रीदासबोध या ग्रंथातील 'सद्धिद्यानिरूपण' नावाचा आठवा समास समाप्त.